

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Маријана Р. Алексић Милановић

**ОБЛИЦИ ИНДИКАТИВА И СУБЈУНКТИВА У
ШПАНСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊИХОВИ
ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ: СЕМАНТИЧКО-
ПРАГМАТИЧКА АНАЛИЗА И ДИДАКТИЧКЕ
ИМПЛИКАЦИЈЕ**

докторска дисертација

Београд, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Marijana R. Aleksić Milanović

**SPANISH INDICATIVE AND SUBJUNCTIVE
AND THEIR EQUIVALENT FORMS IN THE
SERBIAN LANGUAGE: SEMANTIC-
PRAGMATIC ANALYSIS AND DIDACTIC
IMPLICATIONS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Марияна Р. Алексич Миланович

**ФОРМЫ ИЗЪЯВИТЕЛЬНОГО И
СОСЛАГАТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЙ В
ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ
В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ: СЕМАНТИКО-
ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И
ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИМПЛИКАЦИИ**

Докторская диссертация

Белград, 2020.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

Проф. др Јелена Рајић, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Датум одбране:

Желела бих да искажем нарочиту захвалност менторки проф. др Јелени Рајић на драгоценим саветима и сугестијама при изради овог рада.

Захваљујем се свима коју су учествовали у истраживању, као и свима који су ми помогли да прикупим анкете, јер без њих овог истраживања не би било.

Посебну захвалност дугујем мами и супругу на стрпљењу, разумевању и подршци.

ОБЛИЦИ ИНДИКАТИВА И СУБЈУНКТИВА У ШПАНСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊИХОВИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ: СЕМАНТИЧКО-ПРАГМАТИЧКА АНАЛИЗА И ДИДАКТИЧКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ

Апстракт

Ова дисертација се бави анализом глаголских начина индикатива и субјунктива у шпанском језику и одговарајућим облицима у српском. Употреба глаголског начина, као једног од могућих израза модалности, условљена је граматичко-семантичким и контекстуалним параметрима, па се значење те категорије објашњава на основу синтаксичких односа у реченици као и у светлу комуникационе функције исказа, а са становишта најзначајнијих прагматичких теорија. Рад почива на дескриптивно-компаративном методолошком поступку јер сагледава тему из перспективе два типолошки различита језика са циљем да установи проблеме приликом усвајања овог дела шпанске граматике.

Истраживање је спроведено на узорку састављеном од 123 студента треће и четврте године Филолошког факултета у Београду и Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу, као и од 79 изворних говорника. Имајући у виду географску распрострањеност шпанског језика и могуће регионалне разлике, у истраживање су укључени Шпанци, Мексиканци и Кубанци, али само су Шпанци имали статус контролних испитаника, јер је њихов језички варијетет нашим студентима најближи. Испитаници су радили граматички тест, где се очекивало да, у складу са контекстом, изаберу једну од понуђених опција (индикатив, субјунктив или оба начина) и да образложе одговор.

Резултати потврђују постављене хипотезе: да говорници српског језика греше у употреби индикатива и субјунктива чак и када имају висок ниво знања језика и да се фактуална употреба субјунктива издваја као посебан проблем. Такође, анализом уџбеника које су студенти користили утврдили смо да се фактуална употреба субјунктива само успутно и површно помиње. Сматрамо да би уџбеници за странце требало да иду укорак са савременим лингвистичким истраживањима, што, уопште узев, није случај са описом индикатива и субјунктива. Стога предлажемо увођење појма (не)асертивност у тумачење глаголских начина уопште и, коначно, примену интегралног наставног метода, који би објединио контрастивну анализу и комуникативну наставу.

Кључне речи: модалност; глаголски начини индикатив и субјунктив; (не)асертивност; фактуална употреба субјунктива; контрастивна анализа шпанског и српског језика; уџбеници шпанског језика за странце; интегрални наставни метод.

Научна област: хиспанска лингвистика

Ужа научна област: морфосинтакса, семантика, прагматика

УДК број:

SPANISH INDICATIVE AND SUBJUNCTIVE AND THEIR EQUIVALENT FORMS IN THE SERBIAN LANGUAGE: SEMANTIC-PRAGMATIC ANALYSIS AND DIDACTIC IMPLICATIONS

Abstract

This thesis undertakes the analysis of the Spanish verb moods indicative and subjunctive and the equivalent forms in the Serbian language. The use of verb mood, which is one of the ways modality can be expressed, is conditioned by grammatical-semantic and contextual parameters. As a result, the explanation of that category is based on the syntactic relations in the sentence, as well as on the communicative function of the utterance, and it is approached from the point of view of the most important pragmatic theories. The study employs a descriptive-comparative methodology, because the object of the research are two typologically different languages with the aim of seeking to address the issues encountered in the acquisition of Spanish indicative and subjunctive.

The research was conducted among 123 third and fourth-year students of the Faculty of Philology in Belgrade and the Faculty of Philology and Arts in Kragujevac, as well as 79 native Spanish speakers. Given that Spanish is a geographically widespread language and that there are regional differences, the questionnaire was filled in by the Spanish, Mexican and Cuban participants; however, the control group consisted of only the peninsular Spanish speakers, because their language variety is more familiar to the students. The respondents were presented with a multiple-choice grammar test (depending on the context they had to choose indicative, subjunctive or both) and were expected to justify their choice.

The findings confirm the initial hypotheses: native Serbian speakers tend to make mistakes in the use of indicative and subjunctive even when they have a high level of language proficiency and the factual use of subjunctive is the most prevalent error. Furthermore, having analysed the contents of the textbooks used by the students, we ascertained that the factual use of subjunctive is barely mentioned and that its explanation is incomplete. We argue that textbooks for foreigners should follow contemporary linguistic research, which, on the whole, is not the case with the description of Spanish verb mood. Consequently, we advocate including the concept of (non-)assertion in the definition of the verb moods and, finally, the implementation of an integral teaching method, which would strive to encompass contrastive analysis and the communicative approach.

Key words: modality; verb moods indicative and subjunctive; (non-)assertion; factual use of subjunctive; contrastive analysis of the Spanish and Serbian languages; Spanish textbooks for foreigners; integral teaching method.

Scientific field: Hispanic linguistics

Scientific subfield: morphosyntax, semantics, pragmatics

UDC Number:

EL INDICATIVO Y EL SUBJUNTIVO EN LA LENGUA ESPAÑOLA Y LAS FORMAS EQUIVALENTES EN SERBIO: ANÁLISIS SEMÁNTICO-PRAGMÁTICO E IMPLICACIONES DIDÁCTICAS

Resumen

Esta tesis doctoral se ocupa del análisis de los modos verbales indicativo y subjuntivo en la lengua española y de sus formas equivalentes en serbio. El uso del modo verbal, que es uno de los posibles medios de expresión de la modalidad, está condicionado por parámetros tanto gramaticales y semánticos como contextuales. Por consiguiente, su significado se explica a partir de las relaciones sintácticas de la oración y de la función comunicativa del enunciado, considerando todos los aspectos de su uso desde el punto de vista de las teorías pragmáticas más relevantes. En el estudio se emplea una metodología descriptivo-comparativa porque se analizan dos idiomas tipológicamente diferentes con el objetivo de identificar los problemas que plantea la adquisición, por parte de estudiantes serbios, de los modos indicativo y subjuntivo.

La investigación se realizó con 123 estudiantes del tercer y cuarto curso de la Facultad de Filología de la Universidad de Belgrado y de la Facultad de Filología y Artes de la Universidad de Kragujevac, así como con 79 hablantes nativos de español. En vista de la vasta difusión geográfica de la lengua española y las diferencias regionales, el cuestionario lo rellenaron participantes españoles, mexicanos y cubanos; sin embargo, el grupo control lo conformaban solamente hablantes nativos del español peninsular, debido a que los estudiantes están más familiarizados con su variedad lingüística. Los encuestados hicieron una prueba gramatical de opción múltiple (dependiendo del contexto tenían que elegir indicativo, subjuntivo o ambos) y se exigía que justificaran su respuesta.

Los resultados confirman las hipótesis iniciales: los hablantes nativos de serbio se equivocan en el uso del indicativo y del subjuntivo aun cuando tienen un alto nivel del idioma español y el uso factual del subjuntivo es el error más común. Asimismo, tras analizar el contenido de los libros del alumno utilizados por los estudiantes, descubrimos que el uso factual del subjuntivo apenas se menciona y que su explicación es incompleta. Sostenemos que los libros del alumno deberían tener en cuenta los estudios lingüísticos contemporáneos, que, por lo común, no se toman en consideración al describir el indicativo y el subjuntivo. Por lo tanto, proponemos que los modos verbales en general se definan a partir del concepto de (no-) aserción y, finalmente, abogamos por la aplicación de un método de enseñanza integral, que abarcaría el análisis contrastivo y el enfoque comunicativo.

Palabras clave: modalidad; modos verbales indicativo y subjuntivo; (no-) aserción; uso factual del subjuntivo; análisis contrastivo español/serbio; libros del alumno de ELE; método de enseñanza integral.

Área científica: lingüística hispánica

Tópicos específicos: morfosintaxis, semántica, pragmática

Número CDU:

СПИСАК ГРАФИЧКИХ ПРИКАЗА

Графички приказ 1: Одговори на питање бр. (1)	104
Графички приказ 2: Одговори изворних говорника на питање бр. (19)	106
Графички приказ 3: Одговори изворних говорника на питање бр. (48)	106
Графички приказ 4: Одговори изворних говорника на питање бр. (8)	108
Графички приказ 5: Одговори изворних говорника на питање бр. (35)	109
Графички приказ 6: Одговори изворних говорника на питање бр. (7)	111
Графички приказ 7: Одговори изворних говорника на питање бр. (32)	112
Графички приказ 8: Одговори изворних говорника на питање бр. (18)	113
Графички приказ 9: Одговори изворних говорника на питање бр. (23)	114
Графички приказ 10: Одговори изворних говорника на питање бр. (42)	115
Графички приказ 11: Одговори изворних говорника на питање бр. (11)	116
Графички приказ 12: Одговори изворних говорника на питање бр. (14)	117
Графички приказ 13: Одговори изворних говорника на питање бр. (28)	118
Графички приказ 14: Одговори изворних говорника на питање бр. (9)	119
Графички приказ 15: Одговори Шпанаца на питање бр. (8) и понуђени одговори	121
Графички приказ 16: Одговори студената на питање бр. (8)	122
Графички приказ 17: Одговори Шпанаца на питање бр. (19) и понуђени одговори	124
Графички приказ 18: Одговори студената на питање бр. (19)	125
Графички приказ 19: Одговори Шпанаца на питање бр. (48) и понуђени одговори	125
Графички приказ 20: Одговори студената на питање бр. (48)	126
Графички приказ 21: Одговори Шпанаца на питање бр. (24) и понуђени одговори	128
Графички приказ 22: Одговори студената на питање бр. (24)	128
Графички приказ 23: Одговори Шпанаца на питање бр. (29) и понуђени одговори	129
Графички приказ 24: Одговори студената на питање бр. (29)	129
Графички приказ 25: Одговори Шпанаца на питање бр. (7) и понуђени одговори	131
Графички приказ 26: Одговори студената на питање бр. (7)	131
Графички приказ 27: Одговори Шпанаца на питање бр. (37) и понуђени одговори	133
Графички приказ 28: Одговори студената на питање бр. (37)	133
Графички приказ 29: Одговори Шпанаца на питање бр. (32) и понуђени одговори	134

Графички приказ 30: Одговори студената на питање бр. (32)	135
Графички приказ 31: Одговори Шпанаца на питање бр. (15) и понуђени одговори	136
Графички приказ 32: Одговори студената на питање бр. (15)	136
Графички приказ 33: Одговори Шпанаца на питање бр. (2) и понуђени одговори	138
Графички приказ 34: Одговори студената на питање бр. (2)	138
Графички приказ 35: Одговори Шпанаца на питање бр. (5) и понуђени одговори	140
Графички приказ 36: Одговори студената на питање бр. (5)	140
Графички приказ 37: Одговори Шпанаца на питање бр. (30) и понуђени одговори	142
Графички приказ 38: Одговори студената на питање бр. (30)	142
Графички приказ 39: Одговори Шпанаца на питање бр. (11) и понуђени одговори	143
Графички приказ 40: Одговори студената на питање бр. (11)	144
Графички приказ 41: Одговори Шпанаца на питање бр. (21) и понуђени одговори	145
Графички приказ 42: Одговори студената на питање бр. (21)	145
Графички приказ 43: Одговори Шпанаца на питање бр. (14) и понуђени одговори	146
Графички приказ 44: Одговори студената на питање бр. (14)	146
Графички приказ 45: Оцена сопственог знања граматике шпанског језика студената III године који су раније учили шпански језик	149
Графички приказ 46: Оцена сопственог знања граматике шпанског језика студената III године који нису раније учили шпански језик	149
Графички приказ 47: Оцена сопственог знања граматике шпанског језика студената IV године који су раније учили шпански језик	150
Графички приказ 48: Оцена сопственог знања граматике шпанског језика студената IV године који нису раније учили шпански језик	150
Графички приказ 49: Одговори студената III године Филолошког факултета у Београду ..	152
Графички приказ 50: Одговори студената III године Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу	153
Графички приказ 51: Одговори студената IV године Филолошког факултета у Београду ..	153
Графички приказ 52: Одговори студената IV године Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу	153
Графички приказ 53: Одговори студената на питање који начин учења сматрају корисним за савладавање граматике	158
Графички приказ 54: Одговори студената на питање да ли је важно да страни језик уче од изворног говорника тог језика	163

- Графички приказ 55:** Одговори студената на питање да ли сматрају да је корисно да наставник страног језика зна њихов матерњи језик 163
- Графички приказ 56:** Одговори студената на питање да ли им помаже поређење граматике шпанског и српског језика (или шпанског и неког другог страног језика) 163
- Графички приказ 57:** Одговори студената на питање да ли сматрају да је превођење приликом учења страног језика корисно за савладавање граматике 165

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1.1. Предмет и циљеви истраживања	1
1.2. Методологија	5
1.3. Хипотезе и очекивани резултати	7
1.4. Структура рада	8
2. ТЕРМИНОЛОШКО-ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ МОДАЛНОСТИ И ТЕОРИЈСКА ОСНОВА ИСТРАЖИВАЊА	10
2.1. Проблем дефинисања категорије модалности. Врсте модалности	10
2.2. Модалност и модус или глаголски начин. Дефинисање категорије глаголског начина	19
2.3. Категорија глаголског начина у шпанском језику	22
2.3.1. <i>Субјунктив у зависним реченицама и временске равни</i>	24
2.3.2. <i>Независни субјунктив (subjuntivo independiente или no regido)</i>	25
2.4. Категорија глаголског начина у српском језику	27
2.4.1. <i>Статус индикатива у српском језику</i>	29
2.5. Модалност у анализи индикатива и субјунктива у шпанском језику. Различити приступи	31
2.6. Покушаји формулисања јединствене теорије о употреби индикатива и субјунктива	34
2.6.1. <i>Асертивност и пресупозиција у семантичкој теорији Терела и Хупера (1974)</i> ..34	
2.6.2. <i>Прагматичка дефиниција асертивности Мехијас-Бикандија (1994, 1998)</i>	37
2.7. Категорија глаголског начина са становишта теорије релеванције и теорије полифоније	39
2.7.1. <i>Тумачење глаголских начина у светлу теорије релеванције</i>	39
2.7.2. <i>Тумачење глаголских начина у светлу теорије полифоније</i>	42
2.7.3. <i>Теорија полифоније у језику</i>	45
2.8. Кључни појмови у семантичко-прагматичком тумачењу употребе индикатива и субјунктива	47
3. СЕМАНТИКА И ПРАГМАТИКА ИНДИКАТИВА И СУБЈУНКТИВА У ИЗРИЧНИМ РЕЧЕНИЦАМА И ЊИХОВИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ ..52	
3.1. Синтаксичко-семантичка анализа употребе индикатива и субјунктива у изричним реченицама са везником <i>que</i>	52
3.2. Фактивни предикати и фактуална или тематска употреба субјунктива	55
3.3. Употреба инфинитива	57
3.4. Алтернације глаголских начина у изричним реченицама у шпанском језику ..59	

3.4.1.	<i>Алтернације индикатива и субјунктива које за последицу имају потпуну промену значења реченице</i>	60
3.4.1.1.	Вишезначност или хомонимија	60
3.4.1.2.	Глаголи говорења	62
3.4.1.3.	Глаголи перцепције	64
3.4.2.	<i>Алтернације индикатива и субјунктива које доводе до промене одређене прагматичке нијансе</i>	65
3.4.2.1.	Двоструко тврђење	65
3.4.2.1.1.	<i>No saber</i>	67
3.4.2.1.2.	<i>No creer</i>	68
3.4.2.1.3.	<i>No decir</i>	70
3.4.2.2.	Ехоична употреба индикатива	71
3.5.	Резиме	73
4.	СЕМАНТИКА И ПРАГМАТИКА ИНДИКАТИВА И СУБЈУНКТИВА У ОДНОСНИМ РЕЧЕНИЦАМА И ЊИХОВИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	76
4.1.	Врсте односних реченица и употреба глаголских начина	76
4.2.	Одступања у употреби глаголских начина у односним реченицама: прагматичко објашњење	79
4.3.	Резиме	81
5.	СЕМАНТИКА И ПРАГМАТИКА ИНДИКАТИВА И СУБЈУНКТИВА У АДВЕРБИЈАЛНИМ РЕЧЕНИЦАМА И ЊИХОВИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	83
5.1.	Адвербијалне реченице: назив и подела	83
5.2.	<i>Cuando (када)</i>	84
5.3.	<i>Después de que (након)</i>	85
5.4.	<i>Mientras, siempre que</i> и <i>siempre</i> у <i>cuando</i> (<i>све док, докле год и под условом да</i>)	86
5.5.	<i>Como (како, пошто, будући да и (не) будеш ли)</i>	86
5.6.	<i>(No) porque ((не) зато што)</i>	87
5.7.	<i>De modo que, de manera que</i> и <i>de forma que (тако да)</i>	89
5.8.	<i>Aunque</i> и <i>a pesar de que (мада, иако, премда и упркос томе што)</i>	90
5.9.	Резиме	96
6.	АНАЛИЗА ИСТРАЖИВАЊА	99
6.1.	Материјал, методологија и циљна популација	99
6.1.1.	<i>Изворни говорници шпанског језика</i>	99
6.1.2.	<i>Експерименталне групе</i>	100
6.1.2.1.	Трећа година студија	101
6.1.2.2.	Четврта година студија	102

6.1.3.	<i>Опис граматичких питања и очекивани одговори</i>	102
6.2.	Анализа одговора изворних говорника	104
6.2.1.	<i>Aunque</i> -клаузе	104
6.2.2.	<i>Porque</i> -клаузе	110
6.2.3.	<i>Очекивана ехоична употреба индикатива у изричним реченицама</i>	112
6.2.4.	<i>Очекивано двоструко тврђење у изричним реченицама, тј. употреба индикатива</i>	116
6.2.5.	<i>Неодређена фактуалност у изричним реченицама, тј. очекивана употреба субјунктива</i>	118
6.3.	Закључна разматрања о одговорима изворних говорника	119
6.4.	Анализа одговора експерименталних испитаника	121
6.4.1.	<i>Aunque</i> -клаузе	121
6.4.2.	<i>Porque</i> -клаузе	130
6.4.3.	<i>Изричне реченице</i>	136
6.5.	Закључна разматрања о одговорима студената	148
7.	ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА НАСТАВУ ШПАНСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА	152
7.1.	Фактуална употреба субјунктива у уџбеницима за шпански језик намењеним странцима	152
7.1.1.	<i>Фактуална употреба субјунктива у Nuevo Prisma</i>	154
7.1.2.	<i>Фактуална употреба субјунктива у Embarque</i>	155
7.1.3.	<i>Фактуална употреба субјунктива у El Ventilador</i>	155
7.1.4.	<i>Фактуална употреба субјунктива у Gente Hoy</i>	156
7.1.5.	<i>Дискусија о анализираним уџбеницима</i>	156
7.2.	Грамматичко-преводни и комуникативни метод као две крајности и статус матерњег језика у настави страног језика	160
7.3.	Статус граматике и контрастивне анализе у комуникативној настави: могућност примене интегралног метода	161
8.	ЗАКЉУЧАК	167
	ЛИТЕРАТУРА	173
	ПРИЛОГ А	187
	ПРИЛОГ Б	196

1. УВОД

1.1. Предмет и циљеви истраживања

Рад се бави значењем и употребом глаголских начина индикатива и субјунктива у шпанском језику и одговарајућим конструкцијама у српском. Истраживање полази од синтаксичко-семантичког описа поменутих облика, тј. представља њихова значењска и функционална својства у зависности од реченице у којој се јављају, а наставља се прагматичко-текстуалном анализом и тумачењем глаголских начина са становишта најутицајнијих прагматичких теорија. Рад је и контрастивног карактера, због чега настојимо да установимо преводне еквиваленте индикатива и субјунктива у српском језику. Интересовање за проучавање ове теме потекло је из проблема насталих у процесу учења језика. Конкретно, истраживање је подстакнуто идејом да савладавање субјунктива представља универзални проблем ученицима и студентима чији матерњи језик не разликује индикатив и субјунктив (бар не у оном облику у коме се јавља у шпанском), као и чињеницом да савремена лингвистичка истраживања на тему глаголских начина у шпанском језику често не налазе практичну примену у настави шпанског као страног језика, тако да резултати до којих лингвисти долазе остају превасходно на пољу теорије (вид. Грегори & Лан, 2012). Наиме, у уџбеницима, а самим тим и у настави, углавном доминирају два традиционална приступа овој теми: синтаксички и семантички.

Синтаксички опис подразумева издвајање израза (глагола, глаголских, придевских и прилошких израза итд.) који се користе са индикативом, као што су *a lo mejor* и *creo que*, односно са субјунктивом, као што је *no creo que*, а као изузетак обично се издваја упитно-одрични облик *¿no crees que...?* У уџбеницима и приручницима шпанског језика то је традиционално најзаступљенији приступ, па се избор глаголског начина у изричној реченици, на пример, одређује у зависности од значења главног предиката. Дакле, ученици/студенти механички памте структуре, а притом често не разумеју зашто се у датом случају користи одређени глаголски облик, јер није форма оно што условљава употребу глаголског начина, већ значење и став говорника. Премда се заснива на семантици језичког елемента према којем се управља зависна реченица, такав приступ се сматра синтаксичким или формалним: „[e]ven though, the matrices are classified in terms of their meaning, the result is considered to be only syntactic: the mood of the embedded verb is merely a morphological reflex of the class of the matrix phrase“ (Терел & Хупер, 1974: 485). Или, према Боскеу (1990), то је синтаксички приступ у ширем смислу, јер укључује и семантичке параметре: „se trata de un sentido amplio de *sintaxis* puesto que incluye también las nociones semánticas que los predicados seleccionan en su estructura argumental“ (Боске, 1990: 27).

С друге стране, семантички приступ подразумева да сами глаголски начини поседују значење.¹ То значење се различито тумачи у зависности од литературе и лингвистичке школе, али, без обзира на научно-теоријску оријентацију, неизоставно се говори о бинарним

¹ Индикатив и субјунктив означавају специфичне значењске односе, које теорија релеванције назива процедуралним (вид. 2.7.1 и 3.4.1).

опозицијама, као на пример реално/иреално² или објективно/субјективно, где се чланови опозиције, што је и на основу самих назива логично, међусобно искључују; при томе, први члан одговара индикативу, а други субјунктиву. Такав приступ се заснива на претпоставци да је индикатив „неутрални“ глаголски облик, средство исказивања стварних и објективних чињеница, док се субјунктивом изражавају неизвесност, иреалност, осећања, вероватноћа – укратко, садржаји личне природе. Наведени појмови не могу једноставно да се дефинишу нити шематски да се објасне. Осим тога, тумачење засновано на опозицији реалност/иреалност или објективност/субјективност има своја методолошка ограничења, видљива, на пример, у употреби глагола *creer*,³ у исказима са фактивним надређеним предикатима⁴ или у примерима где је садржина зависне реченице ониричког карактера, тј. припада имагинарном свету.⁵ Стога је такав приступ у неким аспектима чак и контрадикторан, тј. често је у супротности са стварном употребом тих глаголских начина. Ограничења се уочавају и у оним контекстима где језички систем даје могућност избора између алтернативних облика, па поменуте опозиције не осветљавају адекватно све контексте у којима се јављају индикатив и субјунктив.

Синтаксички и семантички приступ значајно су допринели сагледавању ове проблематике, али су показали и одређене недостатке. Заправо, уколико применимо наведене критеријуме, поставља се питање како објаснити употребу глаголског начина у реченицама где постоји могућност њиховог алтернирања, тј. када говорник у зависности од контекста и своје комуникационе намере, може да употреби и индикатив и субјунктив. У таквим случајевима употреба једног или другог начина не утиче на референцијални садржај исказа, али суштински мења његову комуникациону функцију, што показује следећи пример:

Aunque eres / seas mi hija, no te perdono por lo que acabas de hacer.

Такви примери нису изузеци, већ се јављају у различитим семантичко-функционалним контекстима и могу се објаснити из прагматичке перспективе. Алтернација индикатив/субјунктив у оквиру исте семантичко-синтаксичке структуре, својствена одређеним типовима зависносложених реченица, није произвољна и хаотична, већ дискурсно условљена појава, због чега анализа алтернативних конструкција уопште (допусна реченица са *aunque* не представља једини пример такве употребе), поред синтаксичког и семантичког, мора да сагледа и прагматички аспект теме. Конкретно, у наведеном исказу у питању је фактуално значење субјунктива, које се, иако је веома често, у већини уџбеника за странце веома површно објашњава. Сходно томе, ученици и студенти (превасходно они чији матерњи језик не разликује облике индикатива и субјунктива), чак и када имају висок ниво језичке компетенције, погрешно повезују овакву употребу субјунктива са иреалношћу. Неадекватно тумачење глаголских начина доводи до грешака у језичкој продукцији, а проблем лежи у томе што такав тип грешака углавном не отежава декодирање основног (информативног) значења,

² Према Ленцовой (1925) теорији, на пример, индикативом се исказују реалне, а субјунктивом и императивом имагинарне ситуације.

³ Овим глаголом очигледно се исказује субјективно мишљење, а ипак се користи са индикативом, па му не одговара опозиција објективност/субјективност (Памијес Бертран, 1990: 440). Уз синонимни глагол *credere* у италијанском језику користи се конјунктив, а употреба субјунктива уз глагол *creer* у потврдиним реченицама бележи се и у шпанском језику, пре свега у средњовековним текстовима, али и у документима после XVIII века (НГЛЕ, 25.5k). О употреби субјунктива уз облик *creo que* из учивости говори и Хаверкат (2002: 77 – 78), вид. 6.3.

⁴ На такве примере се не може применити критеријум реалност/иреалност. Рецимо, у *Me alegre que hayas aprobado las oposiciones, hayas aprobado* одговара чињеничној ситуацији, тј. пресупонира информацију *Has aprobado las oposiciones* (пример преузет из Памијес Бертран, 1990: 441).

⁵ Нпр. *Ayer soñé que era emperador de la China y que estaba volando en una alfombra mágica* (пример преузет из Памијес Бертран, 1990: 441).

те му се не посвећује довољна пажња и ученик углавном и не запажа да греша. Порто Дапена (1991: 5) и Фернандес Лопес (1997) указују да се, осим употребе индикатива у контекстима где би се очекивао субјунктив, јавља и обрнута појава – хиперкорекција, тј. употреба субјунктива тамо где му није место, јер многим ученицима тај облик постаје права опсесија: „Para muchos estudiantes de español la cuestión se llega incluso a convertir en una auténtica obsesión que con frecuencia les lleva a abusar del subjuntivo, empleándolo más de lo debido“ (Порто Дапена, 1991: 5).

С обзиром на дубину проблема, рад има широко постављену теоријску основу и разматра тему тродимензионално: како из синтаксичке и семантичке тако и из прагматичко-текстуалне перспективе. Синтаксичко-семантичким аспектом дисертације обухваћена је дефиниција глаголског начина у односу на семантичку категорију модалности, као и употреба индикатива и субјунктива у зависносној реченици, док се прагматичко-текстуалном анализом, на основу појмова комуникационе намере, когнитивног контекста, степена истинитости исказа, пресупозиције и релевантности информације, осветљавају конструкције које, као што је поменуто, допуштају употребу и индикатива и субјунктива, али уз промену значења реченице. Прагматичко-текстуална анализа изведена је у складу са основним претпоставкама Грајсове интенционалистичке теорије, теорије релеванције, као и теорије полифоније.

Рад има контрастивни карактер, па, поред саме анализе глаголских начина индикатива и субјунктива у шпанском, сагледава и њихове преводне еквиваленте у српском језику. Упркос оштрим критикама на рачун контрастивне анализе и негирању њених вредности, контрастивни приступ има своје предности када је реч о овој и по тежини сличним темама, јер, уопште гледано, такав приступ открива сличности и разлике на свим језичким нивоима – овде нас занима семантичко-синтаксички и текстуални – и проналази решења за проблеме везане за превођење и наставу страних језика. Искуство и пракса показују да само темељан увид у заједничка и дистинктивна обележја пружа могућност да се предвиде и превазиђу грешке у употреби облика.

Српски и шпански припадају различитим језичким породицама, први словенској, а други романској групи, што значи да се значајно разликују у погледу морфосинтаксичке и лексичке структуре, па самим тим и у погледу начина на који концептуализују значења.⁶ Организација глаголског система у оба језика почива на категоријама лица, броја, времена, начина, стања и вида. Подударност, дакле, постоји, али је само формалне природе, јер се временска, начинска и видска обележја остварују различитим средствима. Када је реч о глаголском начину, поред императива, у шпанском језику постоје индикатив и субјунктив, док

⁶ Разлике између ових језика се огледају у структури глаголских система (српски језик одликује одсуство субјунктива, али се модална значења исказују на друге начине; глаголски вид се испољава на различите начине; шпански језик располаже већим бројем глаголских времена, што међутим не значи да је српски глаголски систем сиромашнији; српски језик не познаје појаву *consecutio temporum*), у детерминацији именице, деклинацији која се јавља у српском језику итд. Неподударности се јављају и на другим пољима, нпр. на фонетском и фонолошком плану. Глаголске облике и аспектуалност у наведеним језицима истраживали су Вељковић (2001), Бајић (2006), Бајић-Николић и Алонсо Сарса (2006), Бајић-Николић (2007), Пејовић (2007), Сарделић (2006а), Рајић (2009а), Рајић (2009б), Рајић (2010а), Рајић (2012а), Пејовић и Николић (2011), Георгијев (2014), Алонсо Сарса (2015), Бајић (2015), Алонсо Сарса (2017), Маркос Бланко (2017), Пејовић (2018). О рекцији одређених глагола писала је Зечевић Крнета (2010). Чланове у шпанском језику из перспективе изворних говорника српског језика анализирале су Зечевић Крнета (2016) и Рубињони Стругар (2017). Контрастивним проучавањима у области лексикологије и фразеологије највише се бавила Пејовић, нпр. Пејовић (2005), Пејовић (2010), Пејовић (2011а), Пејовић (2011б), Пејовић (2011в), Пејовић (2012), Пејовић и Тривић (2012), Пејовић (2013а), Пејовић (2013б), Тривић (2013а), Тривић (2013б). Дискурзивне маркере изучавале су Рајић (2013а), Рајић (2013б), Рајић (2014), Бајић (2016), Бајић (2017). Другим темама у области прагматике и анализе дискурса бавили су се Рајић (2007), Сарделић (2006б), Рајић (2012б), Рајић (2015). Фонетским и фонолошким изучавањима са становишта изворних говорника српског језика бавили су се Хамонд и Филиповић (2004), Кузмановић-Јовановић (2012). У овај попис контрастивних студија укључени су наравно само неки од радова.

се у српском, уз индикатив као неутрални облик, начинима могу сматрати потенцијал и футур други. Облици потенцијала и футура другог у појединим контекстима одговарају шпанском субјунктиву, али пошто могу имати и друга значења, то нису апсолутни еквиваленти. Маркос Бланко (2017) направио је преглед језичких јединица у српском језику које одговарају субјунктиву у шпанском језику: уз поменуте глаголске начине потенцијал и футур други употребљене у одређеном реченичном контексту, то су и конструкција *да + презент* и презент са значењем будућности, што показују следећи примери реченица на српском преведених на шпански језик:

[...] *само зато да би ти могао брже путовати...* [СрпКор] → *solo para que tú puedas viajar más rápido.*

Остаћемо овде колико год буде требало. [СрпКор] → *Nos quedaremos aquí tanto como haga falta.*

Хоћеш да га позовем? [СрпКор] → *¿Quieres que lo llame?*

Када завршим школовање требало би да живим са баком. [СрпКор] → *Cuando termine la carrera* (такође *al terminar la carrera*), *debería vivir con la abuela.*

Рад је замишљен тако да испуни следеће циљеве: да пружи детаљан синхронијски опис глаголских начина индикатива и субјунктива и размотри разлике у односу на одговарајуће језичке механизме у српском; да истражи у којој су мери одређене специфичне употребе глаголских начина на које наилазимо у литератури присутне у говору изворних говорника; да, кроз практично истраживање, сагледа који аспекти употребе индикатива и субјунктива представљају највећи проблем из угла говорника српског језика; и, коначно, да установи грешке и сходно томе укаже на могућности њиховог превазилажења. Имајући у виду дидактичке импликације истраживања, полазимо од претпоставке да се неке граматичке теме (а глаголски начин је једна од њих) не усвајају спонтано, те као посебно значајно издвајамо питање квалитета граматичког објашњења у оквиру комуникативног наставног метода. Премда треба бити обазрив и селективан у примени начела контрастивне анализе,⁷ верујемо да контрастивна изучавања, као што смо већ истакли, могу знатно допринети развоју језичке компетенције. Свакако, не залажемо се за експлицитно поређење језика у настави, нити за традиционални граматичко-преводни наставни метод, већ указујемо на могућност примене једног интегралног наставног метода, у оквиру којег адекватно инкорпорирана контрастивна анализа (нпр. у виду дидактичког превођења⁸), заједно са конверзацијским, интеркултурним, социолингвистичким и прагматичким садржајима, може значајно побољшати развој језичке компетенције. Верујемо да би примена таквог метода допринела отклањању грешака које се понекад јављају чак и после вишегодишњег учења језика, када би ученик већ требало да поседује висок ниво језичке компетенције. Наравно, предлог да се задаци и тестови засновани на принципима контрастивне анализе укључе у наставу неминовно нам отвара, у литератури спорно, питање употребе матерњег језика у настави страних језика. Упркос савременом инсистирању на комуникативном методу, у великом броју случајева матерњи језик још увек није напустио учионицу. Бројни аутори су забележили да је тешко и замислити ученика-почетника који не преводи „у себи“ или „за себе“ чак и ако се од њега експлицитно тражи да то не чини (вид. Валдеон Гарсија, 1995; Куелар Ласаро, 2004; Д'Аморе, 2014). Уопштено гледано, заговорници комуникативног метода и противници употребе матерњег језика у настави страних језика покушавају да поистовете учење страног језика са усвајањем матерњег.

⁷ Сматрамо да учење другог језика не подразумева савладавање разлика између матерњег и страног језика.

⁸ Док се у стручно-дидактичком превођењу језичка компетенција подразумева и она сама јесте средство којим се достиже професионални превод, школско, педагошко или дидактичко превођење, сасвим супротно, јесте средство за постизање језичке компетенције (Пилетић, 2013: 28).

Међутим, како ученици већ владају барем једним језиком, његово апсолутно потискивање из процеса учења није могуће.

Осим тога, сматрамо да је важно истражити како су поједини аспекти употребе индикатива и субјунктива, тачније они који су проблематични нашим експерименталним испитаницима, обрађени у уџбеницима и приручницима намењеним ученицима шпанског као страног језика. Новији уџбеници су писани у комуникативном кључу, па су граматичка објашњења, у тежњи да се осмисле и примене комуникативне активности, које ће довести до овладавања конверзационим вештинама, сведена на минимум. Анализирали смо уџбенике *Nuevo Prisma*, *Embarque*, *El Ventilador* и *Gente Hoy*, а за њих смо се определили зато што се прва три, како су показали одговори испитаника, користе у оквиру практичне наставе шпанског језика на Филолошком факултету у Београду и на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (или су барем коришћени оних школских година када су наши испитаници похађали студије, од 2014/15. до 2017/18.), а и *Gente Hoy* је користио знатан број испитаника. Овај део истраживања, уз претходни исцрпни приказ глаголских облика индикатива и субјунктива, има за циљ да утврди на који начин се тумачење граматичке грађе може успешно интегрисати у комуникативну наставу.

1.2. Методологија

Рад се заснива на дескриптивно-компаративном методолошком поступку. Применом дедуктивног метода дефинишу се општа граматичка правила употребе глаголских начина, а потом се анализира начин њиховог функционисања у појединачним реченичним контекстима и конкретној комуникационој ситуацији и разматрају одговарајући језички механизми у српском језику.

Одређени видови употребе индикатива и субјунктива у шпанском испољавају полифонична и евиденцијална својства па се, отуда, не могу објаснити шематски, везивањем за одређену реченичну структуру, везнички израз или семантички садржај глагола. Тако употребљени облици захтевају разумевање и интерпретацију укупне говорне ситуације, што значи да неминовно укључују однос говорник-слушалац, а сходно томе и појам комуникационе намере, когнитивног контекста, става говорника према истинитости и релевантности информације, као и друге ванјезичке чиниоце. Следствено томе, поред осврта на синтаксичко-семантичка објашњења из граматика дескриптивног типа, анализу изводимо ослањајући се такође на прагматичке појмове као што су говорни чинови, имплицатуре, релеванција и полифонија.

У контрастивној анализи полазимо од појма преводне еквиваленције, тј. од једнакости значења у зависности од контекста,⁹ а не од формалне граматичке подударности. Разматрајући употребу индикатива и субјунктива у шпанском језику, и то првенствено могућности њихових

⁹ У традуктолошким студијама често се намеће питање шта се подразумева под еквиваленцијом: да ли је то апсолутна верност оригиналу (и ако јесте, како дефинисати верност?; нпр. према Најди (2012: 459), веран је онај превод који код читалаца изазива исту онакву реакцију какву је изазвао и оригинал) или до изражаја треба да дође језик циљ са својим социокултуролошким посебностима? У покушају да се дефинише еквиваленција, настало је неколико приступа, те бинарних опозиција: нпр. Најда и Тејбер (1982), односно Најда (2012), разликују формалну и динамичку еквиваленцију, Њумарк (1988) семантичку и комуникативну, Катфорд (1978) формалну кореспонденцију и текстуалну еквиваленцију, што су само неки од приступа. Према Ђорђевић (2004: 54 – 58), постоје три виђења еквиваленције: екстралингвистичко, где се еквивалентима сматрају они елементи који се могу једни другима заменити у датој ситуацији; психоллингвистичко, које се заснива на суду билингвала; и лингвистичко, према којем еквиваленција може бити вишечлана, једночлана, парцијална и сегментална. У овом раду под појмом еквиваленције подразумевамо једнакост значења у одређеном ситуационом контексту.

алтернација, које производе различите значењске нијансе, анализирамо одговарајуће облике у српском језику. Покушаћемо да утврдимо да ли се, и у којој мери, одређена смисаона својства шпанске реченице губе у преводу због другачије организације глаголског система у целини.

Примере за анализу претежно преузимамо из Референтног корпуса савременог шпанског језика (*Corpus de Referencia del Español Actual, CREA*) Шпанске краљевске академије, из Корпуса савременог српског језика (СрпКор) Математичког факултета Универзитета у Београду, као и из неколиких романа. Понуђени преводи примера су наши, изузев оних који су преузети из романа преведених и објављених на српском језику.

На основу граматичког теста, практично испитујемо употребу глаголских начина у изричним, допусним и узрочним реченицама. Овај избор је направљен према личној процени тежине проблема коју одређена граматичка конструкција носи са собом. У неким примерима укљученим у анкету, у зависности од говорникове намере и релевантности информације, може се јавити алтернација индикатива и субјунктива. Тест је конципиран тако да испитаник мора да одабере једну од опција, у складу са датим контекстом: индикатив, субјунктив или оба начина, и да образложи одговор. У анкети за експерименталне испитанике укључена је и опција *не знам одговор*, како би се избегло насумично одговарање.

У погледу одговора изворних говорника могућа су регионална одступања, па су стога у истраживању учествовали Шпанци, Мексиканци и Кубанци. У раду испитујемо како изворни говорници са различитих подручја поступају у пракси када су у питању одређене специфичне употребе глаголских начина на које наилазимо у литератури.¹⁰ Ипак, у својству контролних испитаника укључени су само Шпанци, тј. резултате експерименталних испитаника поредили смо само са њиховим одговорима, јер смо сматрали да је европски шпански варијетет студентима знатно ближи него хиспаноамерички.

Експерименталне групе чине студенти шпанског језика треће и четврте године на Филолошком факултету Универзитета у Београду и на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Према наставном плану предвиђено је да студенти оба универзитета на крају студија достигну исти ниво знања, Ц1 према Заједничком европском референтном оквиру за језике. То нам је омогућило да анализирамо заједно одговоре београдских и крагујевачких студената, на шта смо били у извесној мери и приморани због огромне разлике у укупном броју испитаника, те не би било релевантно поредити њихове резултате. Студенти четврте године су се у тренутку реализовања анкете налазили на самом крају студија, будући да је анкета спроведена у месецу мају, крајем последњег семестра, па смо важним задатком сматрали да утврдимо да ли праве грешке које потом могу довести до фосилизације. Поред тога што поредимо резултате студента треће и четврте године, испитујемо и има ли разлике у одговорима студената који су уписали студије са предзнањем из шпанског језика и оних који нису.

Поред граматичког теста, испитаници су попуњавали и социолингвистички упитник, на основу којег смо такође прикупили важне податке: конкретно, када је у питању експериментална група, да ли су учили шпански језик пре уписа на факултет, које друге стране језике говоре / уче, да ли су дуже, у континуитету, боравили на шпанском говорном подручју,

¹⁰ Конкретно, према лингвистичкој литератури, у изричним реченицама са негираним уводним глаголом (типа *no he dicho que*) у одговарајућем контексту може се користити индикатив, што један број савремених лингвиста (Рејес, 1990а; Ескандел Видал & Леонети, 2006) објашњава у светлу теорије полифоније, или, у нешто другачијем контексту (нпр. *no recuerdo que*) посредством тзв. двоструког тврђења. Детаљно објашњење дајемо у одељку 6.1.3. Такође, за разјашњење појма *двоструко тврђење* вид. 2.8.

који метод сматрају посебно корисним за савладавање граматике страног језика, које уџбенике користе итд.¹¹

Коначно, у раду такође анализирамо квалитет и свеобухватност објашњења у уџбеницима. Занима нас како је ова проблематика, а посебно фактуално значење субјунктива, обрађена у уџбеницима за странце које су наши испитаници користили, а то су *Embarque*, *Nuevo Prisma*, *El Ventilador* и *Gente Hoy*. На овај корак у истраживању одлучили смо се јер сматрамо да је важно како је та граматичка област, по нашем мишљењу веома сложена за стране говорнике који се нису раније сусретали са субјунктивом,¹² представљена у наставним материјалима. То питање је битно не само зато што указује на тежину проблема, већ и зато што имамо утисак да се многи наставници искључиво држе уџбеника и приручника и не показују иницијативу да граматичке садржаје прилагоде језичкој и културолошкој перспективи ученика.

1.3. Хипотезе и очекивани резултати

Верујемо да савладавање контраста индикатив/субјунктив у шпанском језику представља универзални проблем за све ученике чији матерњи језик не познаје овакву специфичност у употреби глаголских облика. Конкретно, у истраживање улазимо са претпоставком, која ће се напослетку показати тачном, да ће изворни говорници српског језика грешити на том пољу чак и ако би већ требало да имају висок ниво знања шпанског језика (студенти који се налазе на самом крају студија), као и да ће се фактуални субјунктив издвојити као посебно проблематичан аспект.

У оквиру овог истраживања даћемо свеобухватан опис шпанских глаголских начина индикатива и субјунктива и њихових еквивалената у српском језику, а добијени резултати моћи ће практично да се примене у настави. Сматрамо да су контрастивне граматике, где је фокус на појединачним језичким комбинацијама, битне, како ученицима тако и наставницима, а посебно страним лекторима. Изузев приручника *Gramática de la lengua española para serbiohablantes* (Рајић & Маркос Бланко, 2009) и докторских дисертација *Análisis de errores en oraciones condicionales y concesivas en aprendientes de ELE serbiohablantes* (Алонсо Сарса, 2015) и *La traducción inversa como método de enseñanza-aprendizaje del sistema verbal del español para estudiantes serbios* (Маркос Бланко, 2017), као и неколиких научних радова (нпр. Рајић, 2012а; Бајић, 2015; Алонсо Сарса, 2017), веома мало аутора је проучавало шпански индикатив и субјунктив из перспективе српског језика (мада, као што смо већ поменули, постоји низ контрастивних радова на тему глаголских облика у тој комбинацији језика, нпр. Бајић, 2006; Бајић-Николић & Алонсо Сарса, 2006; Бајић-Николић, 2007; Пејовић, 2007; Пејовић, 2018). Зато претпостављамо да ће овај рад допринети контрастивним проучавањима тих језика, као и преиспитивању одређених ставова у вези са присуством матерњег у настави страног језика, те да ће моћи да га консултују и наставници и ученици. Такође верујемо да ће истраживање показати неопходност интегралног приступа у настави, а он подразумева увођење креативно осмишљених задатака заснованих на контрастивној анализи у комуникативну наставу, као и

¹¹ Детаљно вид. одељак 6.1.2 или Прилог Б.

¹² Иако на основу одговора студената видимо да су неки од њих учили/уче и неки други романски језик, што значи да се можда не сусрећу први пут са субјунктивом у шпанском језику, треба имати у виду да постоје битне разлике у његовој употреби у различитим језицима. Довољно је упоредити глагол *credere* у италијанском језику са шпанским глаголом *creer*. Док се у реченици *Credo che lui sia intelligente* користи конјунктив, у истом примеру на шпанском језику потребно је употребити индикатив, *Creo que él es inteligente*. Такође, може се упоредити употреба субјунктива у шпанској временској реченици са одговарајућим облицима у француском језику.

чвршћег обједињавања резултата савремене лингвистике и глотодидактике, тј. методике наставе. Наиме, мишљења смо да би укључивање систематичних прагматички утемељених објашњења у наставне материјале (у уџбенике за странце), која су у лингвистичкој литератури већ неко време присутна, премда још увек нису нашла пут до учионице, омогућило ученицима да лакше усвоје разлику између глаголских начина индикатива и субјунктива. Шире гледано, рад би могао да послужи свим ученицима/наставницима шпанског језика чији матерњи језик не разликује индикатив и субјунктив.

1.4. Структура рада

Рад је организован у осам поглавља. Увод садржи опис предмета и циљева истраживања, теоријско-методолошки поступак и образложења везана за експериментални део рада. Друго поглавље даје приказ теоријске основе рада. Најпре говоримо о проблему дефинисања појма *модалност* – кључне категорије у приступу нашој теми. То је широк и вишезначан појам, којим је обухваћен читав низ језичких појава, па му у зависности од литературе одговарају различите класификације. У складу са тим, модалност се може анализирати из разних перспектива (из психолошке, логичке, лингвистичке, семантичке и прагматичке), због чега су се том категоријом бавили многи аутори представници различитих научних области. Ми смо се определили да у раду изложимо ставове репрезентативних аутора попут Бајија, Лајонса, Палмера, Свитсерове, Папафрагу, Бајби и др., као и у српској литератури Белића, Ивић, Катајна, Пипера и др., Трбојевић-Милошевић и Звекић-Душановић, јер се њихова гледишта могу применити на лингвистичку анализу којом се бавимо. У наставку дефинишемо категорију глаголског начина, која се у неким научним радовима погрешно изједначава са појмом *модалност*, вероватно због сличности енглеских термина *modality* и *mood*. Заправо, глаголски начин је један од могућих израза модалности, па се хијерархијски гледано налази испод ње. Указујемо на то да у шпанском и српском језику не постоји апсолутна подударност у класификацији глаголских начина, а осим тога у српској лингвистичкој литератури не постоји сагласност када су у питању глаголски облици које треба подвести под појам *глаголски начин*. При томе, сматрамо да је посебно важно разјаснити да термин *индикатив* нема исто значење у ова два језика. Затим, у одељку 2.5, објашњавамо како се у шпанском језику дефинишу индикатив и субјунктив у односу на категорију модалности. Епситемика и деонтика се издвајају као најважније (уосталом то и јесу две основне врсте модалности) у анализи тих начина. Осим тих појмова, у дескриптивним граматикама обично се користи и контраст модалност реалности / модалност иреалности, где први члан одговара индикативу, а други субјунктиву. У литератури се међутим јављају и друге бинарне опозиције, као што су објективан/ субјективан, декларативни/ недеklarативни, модални/ немодални, фактуални/ нефактуални итд. Коначно, скрећемо пажњу на то да ти појмови нису свеобухватни, тј. да се њима не могу описати све употребе индикатива и субјунктива (што се првенствено огледа у њиховим алтернацијама). Зато су се јавили покушаји формулисања јединствене теорије о употреби индикатива и субјунктива, као што су Терел и Хупер (1974) и Мехијас-Биканди (1994, 1998), чије студије представљамо у одељку 2.6. Терел и Хупер уводе појам *асертивност*, али га дефинишу семантички, што је највећи недостатак у њиховој теорији, док Мехијас-Биканди преузима тај термин, али његову дефиницију формулише у светлу прагматике, чиме успева да обухвати практично сва значења индикатива и субјунктива. Сагледавши њихова тумачења, објашњавамо да теорија релеванције и теорија полифоније, премда у основи садрже одређене недоречености, такође заузимају важно место у савременим студијама на тему глаголских начина. У последњем одељку, 2.8, дефинишу се кључни појмови које ћемо користити у даљем раду, а то су прагматичка асерција, пресупозиција, фокализација, тема и рема, позната/дељена/активирана и нова информација, фактуална и фактивна употреба, полифонична употреба, ехоична употреба, цитат, текст и двоструко тврђење.

Потом, у наредна три поглавља бавимо се семантичко-прагматичком анализом индикатива и субјунктива у изричним, односним и адвербијалним реченицама. Указујемо на то да се традиционалним дихотомним односом модалност реалности / иреалности не могу разјаснити све употребе индикатива и субјунктива, те да је прикладније применити појам *(не)асертивност*. То се уочава првенствено на примерима алтернације поменутих начина, као и у исказима са фактивним надређеним предикатима. Приступом заснованом на *(не)асертивности* могу се објаснити и они случајеви коју су се сматрали изузецима или одступањима од основног правила. У ова три поглавља такође разматрамо преводне еквиваленте у српском језику.

Шесто и седмо поглавље чине експериментални део рада. Након описа самог поступка истраживања, анализирамо одговоре изворних говорника (испитаника из Шпаније, са Кубе и из Мексика). Шпанци су имали статус контролних испитаника, али поред њихових одговора у истраживање смо укључили и одговоре Кубанаца и Мексиканаца да бисмо проверили учесталост одређених употреба индикатива и субјунктива у пракси. Поред тога, у другом делу шестог поглавља анализирамо решења експерименталних испитаника, поредећи одговоре студената треће и четврте године, као и, засебно, студената који су учили шпански језик пре уписа на факултет и оних који нису. У седмом поглављу разматрамо како је образложена фактуална употреба субјунктива у уџбеницима *Nuevo Prisma*, *Embarque*, *Gente Hoy* и *El Ventilador*. Седмо поглавље смо посветили и дидактичким импликацијама нашег истраживања, са посебним освртом на место граматике и улогу матерњег језика у комуникативној настави.

Рад се завршава сумирањем закључака из претходних делова и вредновањем резултата, као и предлогом за евентуална будућа истраживања.

2. ТЕРМИНОЛОШКО-ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ МОДАЛНОСТИ И ТЕОРИЈСКА ОСНОВА ИСТРАЖИВАЊА

2.1. Проблем дефинисања категорије модалности. Врсте модалности.

Један од основних проблема са којима се сусрећемо у литератури посвећеној модалности јесте термилошко-појмовно одређење те семантичке категорије. Имајући у виду разноврсност језичких појава обухваћених овим појмом, Звекић-Душановић (2011: 7) започиње монографију о модалности речима: „Готово све што се односи на појам модалности може се довести у питање“. По мишљењу различитих аутора (НГЛЕ, 2.1с; Трбојевић-Милошевић, 2004; Звекић-Душановић, 2011), у лингвистичкој литератури још увек не постоји једна јединствена и општеприхваћена теорија модалности. Узрок томе лежи у ширини и вишезначности појма *модалност*, који се може разматрати из различитих перспектива: из психолошке, логичке, лингвистичке, граматичке, семантичке и прагматичке. Сходно томе, Отаола Олано (1988: 98) пише:

„Hablar de modalidad sin más precisión es exponerse a graves malentendidos. La modalidad adquiere diversas interpretaciones según provenga este concepto de la lógica, de la semántica, de la psicología, de la sintaxis, de la pragmática o de la teoría de la enunciación“ (Отаола Олано, 1988: 98).

Дефиниција модалности зависи, пре свега, од теоријског приступа и научне области која се њом бави. Граматички приступ, на пример, обухвата анализу модалних глагола, модалне употребе глаголских времена и других језичких елемената у функцији модалности; семантички приступ, према Трбојевић-Милошевић (2004: 13), знатно је шири, те укључује начела филозофије, логике и граматике.

Лингвисти прилазе феномену модалности на различите начине: Отаола Олано (1988: 99) истиче да га неки изједначавају са глаголским начином, други га своде на исказивање мишљења и осећања, као што су жеља и сумња, а трећи, опет, на начин на који говорник поима реалност, односно иреалност; коначно, није мали број оних који комбинују различите критеријуме. Међутим, модалност се у лингвистици најчешће дефинише као *став* или *позиционирање* говорника према садржају исказа, тј. као начин на који он вреднује исказ, на шта указују следеће дефиниције:

- Ридруехо (1999: 3211): „La categoría lingüística que denominamos ‘modalidad’ recoge las diferencias existentes entre enunciados en cuanto estos expresan distintas posiciones del hablante, bien con respecto a la verdad del contenido de la proposición que formulan, bien con respecto a la actitud de los participantes en el acto de la enunciación“.
- Морено Кабрера (2002: 329): „La modalidad es una relación entre los hablantes y lo que éstos dicen“.

- НГЛЕ (42.1a): „Suele llamarse MODALIDAD a la manifestación lingüística de la actitud del hablante en relación con el contenido de los mensajes“.
- Фуентес Родригес (2004: 123): „Modalidad, la actitud subjetiva del hablante con respecto a lo que se emite“.
- Завадил (1979: 51): „A la esfera de la modalidad pertenece toda una serie de significados que reflejan las distintas actitudes del hablante ante el contenido de su mensaje“.
- Пипер и др. (2005: 636): „Модалност је квалификација коју говорно лице даје о свом исказу и/или о ситуацији која је њиме означена“.

Све наведене дефиниције су релативно широко постављене, што се објашњава начином на који се дефинише *став*, кључни појам у дефиницији модалности. У најширем смислу речи, модалност је логичко-семантичко-прагматичка категорија којом говорник исказује своју комуникативну намеру или став према пренесеној поруци, а будући да је појам става сам по себи субјективан, закључујемо да је и модалност субјективна категорија. Међутим, ако је нешто субјективно не значи нужно да је и модално. Фуентес Родригес (1991: 96; 1996: 34 – 36) указује на то да треба разликовати модалност и субјективност, што илуструје примерима *Afortunadamente, tiene casa* и *Tiene una casa bonita*. У првом случају прилог *afortunadamente* одређује цео исказ, док у другој реченици придев *bonita* реферира на позитиван став говорног лица у вези са једним делом *диктума* (опис куће). Друга битна одлика модалности јесте чињеница да не мора само говорник показати став према садржају исказа, већ може и неки *други мислећи субјекат*, што Завадил (1968: 58) наглашава у својој дефиницији. Говорећи о модалној употреби глаголских времена, и Стевановић (1991: 591) примећује да став не мора припадати искључиво говорном лицу, већ субјекту реченице различитом од говорника. То мишљење је заступљено у свим модернијим радовима о модалности.¹³

Семантички гледано, категорија модалности дефинисана у односу на појам става очигледно обухвата читаву лепезу разнородних модалних значења, а пошто је појам става вишесмислен, логично је да ни модалност неће бити једнообразан појам, већ да ће се гранати на више врста. Стога је ова категорија семантички веома комплексна и у зависности од приступа и начина дефинисања, може се различито класификовати. Тако у литератури наилазимо на разне термине којима се означавају типови модалности, али најчешће се јављају деонтичка¹⁴ и епистемичка¹⁵ модалност. Ове две врсте модалности се дефинишу на основу опозиције логичких модалитета *нужности* (деонтичка) и *могућности* (епистемичка), па су главне семантичке компоненте деонтичке модалности обавеза, дозвола, забрана, док епистемичка модалност подразумева истинитост пропозиције и, према томе, обухвата појмове попут сумње, вероватноће, извесности. Деонтичка и епистемичка модалност јесу истовремено и две врсте модалности најрелевантније за нашу тему о глаголским начинима у шпанском и српском језику.

Шарл Баји (1942) сматра да свака реченица има модално значење, па следећи схоластичке филозофе, разликује у реченици две димензије значења: *диктум*, оно што је речено, тј. логичко-семантичку/референцијалну структуру реченице, или у прагматичким терминима, локуциони садржај, и *модус*, тј. модално значење, које реферира на став говорника

¹³ Такође о Белићевим размишљањима на ову тему вид. ниже.

¹⁴ Термин *деонтички* потиче од грчког *deon*, што значи „обавезујући“ (Лајонс, 1977: 823).

¹⁵ Термини *епистемички* води порекло од грчке речи у значењу „знање“ (Лајонс, 1977: 793).

према исказаном садржају, *диктуму* и, у складу са Остиновим тумачењем, одговара илокуционом садржају.

„La modalité est la forme linguistique d'un jugement intellectuel, d'un jugement affectif ou d'une volonté qu'un sujet pensant énonce à propos d'une perception ou d'une représentation de son esprit. Ainsi la vue ou l'idée de la pluie peut provoquer dans l'esprit d'un agriculteur une croyance, une appréhension ou un désir: «Je crois qu'il pleut; Je crains qu'il ne pleuve; Je souhaite qu'il pleuve.» La partie de l'énoncé qui exprime le jugement ou la volonté (ici: *je crois, je crains, je souhaite*) est appelée *modus*; l'objet du *modus* (ici: l'idée de la pluie) est contenu dans le *dictum*“ (Баји, 1942: 3).

Модус се може исказати разним средствима, па можемо издвојити два критеријума за класификацију модалности. Први је сам став/*модус*, а други јесу средства којима се *модус* остварује. Баји (1950 [1932]) говори о експлицитној и имплицитној модалности. Експлицитна модалност се исказује лексичко-синтаксичким средствима (нпр. аутономном лексичком јединицом *желим/хоћу – quiero, радујем се/драго ми је – me alegro* или модалним глаголима), док се имплицитна обележава прозодијски, тј. променом пре свега интонације, али и темпа, боје гласа и гласности, и морфолошки, посредством ознака унутар глаголског система (Баји, 1950 [1932]).

Разликовању *модуса* и *диктума* делимично одговара нешто модернија подела на модалност исказа (шп. *modalidad del enunciado/ modalidad proposicional*) и модалност исказивања (шп. *modalidad de la enunciación/ modalidad enunciativa*), што ову тему додатно усложњава. У овом контексту, термин *исказ*, најмања комуникативна јединица, означава поруку или предмет исказивања, тј. језичку структуру којом се остварује говорни чин, док се под *исказивањем* подразумева процес или чин извођења самог исказа, што захтева присуство барем два учесника у комуникацији. Исказивање је феномен интеракцијске или интерперсоналне природе: везује се за однос говорника и слушаоца и језички се обликује посредством текста/исказа. Из тога произилази да модалност исказивања подразумева употребу језичких елемената који извештавају о ставу говорног лица према другим учесницима комуникационог чина, што језик артикулише у виду обавештајне, упитне, узвичне и заповедне конструкције, граматичке класификације засноване на разлици између комуникативне функције или садржине.¹⁶ Модалност исказа, међутим, реферира на став говорника према поруци, а огледа се у подели на епистемичку, деонтичку, алетичку, волитивну модалност, па у њеној служби могу бити, на пример, субјунктив или потенцијал (вид. Отаола Олано, 1988; Фуентес Родригес, 1991; Гарсија Негрони & Тордесиљас Коладо, 2001: 93 – 97; НГЛЕ, 42.1; Рајић, 2016: 19 – 20). Гарсија Негрони и Тордесиљас Коладо (2001: 96) објашњавају разлику између ове две врсте модалности следећим примерима:

Felizmente/ Probablemente/ Sin duda, Juan llegó bien a su casa.
Sinceramente/ Francamente/ Confidencialmente, su discurso fue espantoso.

Употребом подвучених прилога у првом исказу говорно лице указује на свој лични став, вероватноћу или извесност, тј. модално одређује сам исказ. У другом примеру истакнути прилози представљају остварење модалности исказивања, описују чин исказивања, а не исказ:

¹⁶ Тако модалност може одговарати свим трима основним језичким функцијама, према Билеровој (1990 [1934]) класификацији: асеративној модалности ће одговарати репрезентативна функција, екскламативна експресивној, а интерогативна модалност истовремено и апелативној и експресивној функцији (Порто Дапена, 1991: 14 – 15). Јакобсон (1966) проширује Билерову класификацију, па разликује референцијалну (репрезентативна функција према Билеру), емотивну (експресивна), конативну (апелативна), фатичку (формуле за успостављање друштвених односа, попут поздрава), метајезичку (информација упућује на сам језик) и поетску функцију (естетска димензија исказа) (вид. такође Рајић, 2016: 21).

„es la enunciación la que es caracterizada como sincera, franca o confidencial“ (Гарсија Негрони & Тордесиљас Коладо, 2001: 96). Стога се први пример може парафразирати: *Es una felicidad/ Es probable que Juan haya llegado bien a su casa*, док други не допушта трансформацију тог типа (Гарсија Негрони & Тордесиљас Коладо, 2001: 96).

Лајонсова (1977) анализа модалности представља темељ за развој каснијих теорија. Према њему, нужност (енг. *necessity*) и могућност (енг. *possibility*) јесу кључни појмови у логичком приступу модалности и у нераскидивој су вези са негацијом. Ако је *p* нужно истинито, онда не постоји могућност да његова негација, $\sim p$, буде истинита; и обратно, ако постоји могућност да је *p* истинито, његова негација, $\sim p$, не може бити нужно истинита: „If *p* is necessarily true, then its negation, $\sim p$, cannot possibly be true; and if *p* is possibly true, then its negation is not necessarily true“ (Лајонс, 1977: 787). Из тога произилази да се једна од тих ставки, нужност или могућност, може елиминисати у корист друге ако се примени двострука негација: на модални елемент и на немодални конституент исказа, што су, редом, екстерна и интерна негација. Према томе, *It is not possible that p is true* и *It is possible that not $\neg p$ is true* не могу имати исто значење (Лајонс, 1977: 788). Модална логика се раније готово искључиво бавила алетичком модалношћу, под којом се подразумева нужна истинитост пропозиције.¹⁷ То су оне пропозиције које су, према Лајбницу, истините у свим логички могућим световима, или алетички нужне пропозиције. Тако и пропозиције које нису нужно неистините могу бити дефинисане као алетички могуће, па су све алетички нужне пропозиције алетички могуће, али не и обратно (Лајонс, 1977: 791). Лајонс даље објашњава да су логичари утврдили две врсте нужности и могућности које добијају свој стварни израз у епистемичкој и деонтичкој модалности. Епистемичка нужност је ближа алетичкој него деонтичкој нужности, што се види на примерима *I (confidently) infer that Alfred is unmarried* (епистемичка нужност) и *Alfred is obliged to be unmarried* (деонтичка нужност) (Лајонс, 1977: 791).

Појмови *епистемички* и *епистемологија* вуку корене од грчке речи *episteme*, што значи „знање“. За разлику од епистемологије, или теорије сазнања, која изучава природу и извор знања, епистемичка логика се бави логичком структуром реченица којима се одређена пропозиција представља као нешто што субјекат зна или у шта верује (Лајонс, 1977: 793). Када год говорно лице експлицитно показује свој став према истинитости пропозиције, било конкретном речју или неком прозодијском или паралингвистичком компонентом, исказ је епистемички модализиран. У лингвистици епистемичка модалност може бити субјективна и објективна, док, с друге стране, у логици нема места за субјективност. Премда у свакодневной употреби језика није лако повући јасну границу између субјективног и објективног, за теорију је релевантно да се ова два појма разграниче. Примера ради, исказ *Alfred may be unmarried* тумачи се субјективно: говорно лице показује да није сигурно у истинитост исказа, али може наставити речима *but I doubt it* или *but I'm inclined to think that he is*. Исто тако, исказ *Alfred must be unmarried*, у одговарајућем контексту, може се тумачити субјективно. Насупрот томе, замислимо групу од деведесет људи, међу којима је Алфред, и да знамо да тридесет од поменутих деведесет људи није у браку; ако смо идентификовали двадесет и девет нежењених/неудатих особа и преостаје нам само Алфред, као последња особа неутврђеног брачног статуса, наведени исказ ће бити оличење објективне епистемичке модалности (Лајонс, 1977: 798). Стога се објективна модалност налази између алетичке модалности и субјективне епистемичке модалности и може се изједначити и са једном и са другом. Иако је пожељно успоставити разлику између субјективности и објективности, очигледно се могу исказати истим језичким елементом (Лајонс, 1977: 797 – 798, 805). Субјективно модализиран исказ упућује на говорникову увереност у истинитост исказа и заснива се на параметру „ја тако кажем“ („I say so“), док се објективна модалност темељи на компоненти „тако је“ („it is so“), па се везује за степен веродостојности глаголске радње – у том случају исказ се заснива на

¹⁷ Лајонс (1977: 791) појашњава да је појам *алетички* изведен из грчке речи у значењу „истинит/тачан“.

фактуалности информације. Тако се субјективно модализованим исказом преноси сопствено или туђе мишљење, а објективно модализованим чињенично стање ствари (Лајонс, 1977: 799).

Лајонс (1977) објашњава модалност у светлу теорије говорних чинова. Илокуциона снага исказа која одликује субјективну модалност (за разлику од објективне) слична је, на пример, илокуционој снази упитних реченица – нефактивност је заједничко својство и субјективне модалности и упитних реченица. Заправо, иако постоји очигледна разлика између давања мишљења (субјективног става) и постављања питања, говорник се у оба случаја ограђује од фактуалности пропозиције (Лајонс, 1977: 799 – 800).

Логичка и епистемичка нужност се везују за истинитост пропозиције, док се деонтичка нужност своди на *обавезу*, тј. параметар „нек тако буде“ („so be it“) и доводи у везу са дезидеративном и инструменталном функцијом језика¹⁸ (Лајонс, 1977: 823, 826) или, према Остиновом и Серловом учењу, са егзерцитативним, односно директивним чиновима. Када некоме наметнемо обавезу да нешто (не) уради, ми не описујемо ни његово тренутно ни будуће понашање, већ изводимо чин који би, ако су задовољени одговарајући услови, требало да изазове реакцију саговорника. Друга битна разлика између логичке или епистемичке и деонтичке модалности, која се језички артикулише директивима, лежи у томе што су деонтички искази усмерени ка будућности. Мада је у потпуности валидно изговорити *You should have gone to the meeting yesterday*, ми на тај начин не намећемо саговорнику одређену обавезу, не изводимо чин, већ само тврдимо да је та обавеза постојала, тј. описујемо радњу која је требало да буде извршена. Даље, у деонтичкој модалности подразумева се постојање одређеног ауторитета који намеће обавезу, што може бити нека особа, институција, или само лична потреба/ „унутрашња присила“ („inner compulsion“) (Лајонс, 1977: 823 – 824). Међутим, веома је тешко раздвојити епистемичку и деонтичку нужност ако се садржај исказа односи на будуће стање ствари, као у примеру *The successful candidate will be a woman in her mid-thirties of demonstrated ability*. Из тога произилази да су између епистемичке и деонтичке модалности бројне разлике, али и сличности (Лајонс, 1977: 846).

Палмер (2001: 7 – 8) прави разлику између два врсте модалности: пропозиционе (*propositional modality*) и акционе (*event modality*),¹⁹ при чему прва врста обухвата епистемичку и евиденцијалну модалност, а у другу се сврставају деонтичка и динамичка модалност. Скренимо пажњу на то да се, према Најтсу (2005: 8 – 11), на пример, евиденцијалност налази, цитирамо, „на маргинама модалности“, заједно са неким другим појавама попут алетичке, волитивне и буломаичке модалности, док је Корнилије и Пјетрандреа (2012) убрајају у основне типове модалности, заједно са епистемичком и деонтичком/динамичком.²⁰

Палмер (2001: 8) објашњава да се под епистемичком модалношћу подразумева говорников суд о фактуалности или веродостојности пропозиције, а евиденцијална модалност упућује на доказ који говорник поседује о фактуалном статусу исказа. С друге стране, основна разлика између деонтичке и динамичке модалности лежи у томе што деонтичком управљају екстерни фактори, а динамичком интерни, лични. У првом случају, екстерни извор/одређени ауторитет (што је заправо често сам говорник) намеће неку обавезу или даје дозволу

¹⁸ Прва се огледа у исказивању жеље, а друга у наметању сопствене воље другим лицима (Лајонс, 1977: 826).

¹⁹ Прихватимо предлог Звекић-Душановић (2011: 82) да се *event modality* у српском језику означи термином *акциона модалност*, уместо дословног превода *модалност догађаја*.

²⁰ Издвајају се два приступа евиденцијалности. Становиште да је то независна категорија и својство оних језика који је обележавају морфолошки заступају Де Хан (1999, 2005), Ајхенвалд (2004), Гонсалес Васкес (2006). У ширем смислу, евиденцијалност се изједначава са епистемиолошким ставом говорника, а то значи да је евиденцијална информација обухваћена епистемичком модалношћу. Такво схватање развило се у студијама заснованим на индоевропским језицима, јер у њима ова категорија не поседује формалну парадигму (Рајић, 2015: 128). Такво виђење имају нпр. Бајби (1985) и Чејф (1986).

(директиви), док су у другом кључни параметри предиспозиција, способност и воља самог субјекта (при томе способност и вољу треба тумачити у нешто ширем смислу) (Палмер, 2001: 10). Најтс (2005: 2), који базичним врстама модалности сматра деонтичку, епистемичку и динамичку, појам *динамичка* преузима од Палмера, али наводи да се та модалност у литератури јавља и под називима *факултативна* (енг. *facultative modality*) и *инхерентна* (енг. *inherent modality*). Најтс (2005: 3) објашњава да се динамичка модалност традиционално дефинише као способност субјекта реченице, па има свој језички израз у глаголу *can* или придеву *able*. Поменути аутор међутим сматра да треба говорити о *контролишућем учеснику*, а не о граматичком субјекту, што је лако уочљиво у пасивним реченицама: *The door has a key lock now, so that it can be opened and closed from both sides* (Најтс, 2005: 3). Даље, следећи Палмера, Најтс (2005) је мишљења да се категорија динамичке модалности не ограничава само на способност, већ покрива и *потребу* или *неопходност*. Способност и потреба могу бити и наметнути или условљеним екстерним факторима, што може, а не мора, бити експлицитно дато у исказу, те то такође, према Најтсу (2005: 3 – 4), треба укључити у дефиницију динамичке модалности.

Полазећи од дефиниција Палмерова четири подтипа модалности, можемо закључити да пропозициона модалност означава говорников став, веродостојност и истинитост пропозиционог садржаја, док се акциона модалност односи на догађаје који се нису реализовали, али су потенцијално могући. Деонтичка модалност је по природи и епистемички одређена, пошто се ради о нефактуалном садржају пропозиције, што значи да су границе између ових подтипова променљиве (Палмер, 2001). Сходно томе, један исти језички елемент, било граматички или лексички, може бити у функцији различитих типова модалности; на пример, глагол *power*, односно *моћи*, и у шпанском и у српском језику, поред свог основног деонтичког значења, када изражава способност или дозволу, може имати и епистемичко значење неизвесности (Ридруехо, 1999: 3214 – 3215).²¹

Свитсерова (1990) и Папафрагу (2000) замењују термин *деонтички* термином *коренски*, па уместо дихотомних појмова епистемичка/деонтичка модалност користе опозицију епистемичка/коренска модалност.²² Два су разлога из којих Свитсерова (1990: 152) радије употребљава термин *коренска* уместо *деонтичка*. Прво, појам *деонтички* сматра преуским због склоности да се тумачи само у контексту друштвено и законски наметнуте или моралне обавезе, док *коренска* модалност обухвата и деонтичку и динамичку;²³ друго, придев *коренски* одговара њеној идеји да епистемичка модалност има *корене* у социофизичкој (коренској) модалности. Наиме, оригиналност тумачења ове ауторке лежи у томе што указује да је *коренска* модалност старија од епистемичке, тј. да представља основну врсту модалности. Епистемичка модалност је настала из неепистемичке, тј. *коренске* модалности.²⁴

„There is strong historical, sociolinguistic, and psycholinguistic evidence for viewing the epistemic use of modals as an extension of a more basic root meaning, rather than

²¹ Вид. такође Гарсија Негрони & Тордесиљас Коладо, 2001: 108, 110.

²² Звекић-Душановић (2011: 70) приметила је да је статус епистемичке модалности релативно стабилан, док за деонтику аутори често предлажу неке друге термине, а то објашњава тиме што је деонтика мање хомогена од епистемике.

²³ Коутс (1983) такође експлицитно наводи да *коренском* модалношћу покрива и деонтичку и динамичку.

²⁴ Та идеја се назире и код Лајонса (1977: 826):

„The origin of deontic modality, it has often been suggested, is to be sought in the desiderative and instrumental function of language: that is to say, in the use of language, on the one hand, to express or indicate wants and desires and, on the other, to get things done by imposing one's will on other agents. It seems clear that these two functions are ontogenetically basic, in the sense that they are associated with language from the very earliest stage of its development in the child“ (Лајонс, 1977: 826).

viewing the root sense as an extension of the epistemic one, or both as sub-sets of some more general superordinate sense“ (Свитсер, 1990: 49 – 50).

Свитсерова (1990: 50, 65, 68) полази од идеје да контраст коренска/епистемичка модалност може да се објасни у контексту полисемије и тврди да се епистемичка употреба модалних глагола развила из њихових коренских значења.²⁵ Поред коренске и епистемичке, Свитсерова предлаже и трећу врсту модалности – модалност говорног чина (*speech-act modality*), коју такође сматра екстензијом коренске модалности. Под њом подразумева случајеве употребе модалног глагола *may* са концесивним значењем, типа *He may be a university professor, but he sure is dumb*. Оваква употреба глагола *may*, изгледа, није обухваћена стандардним дихотомним односом коренски/епистемички. Наиме, епистемичко значење глагола *may* се у том примеру доводи у питање због другог дела реченице, те Свитсерова сматра да се модалност у том случају не односи ни на садржајни ни на епистемички свет, него на конверзацијски. Другим речима, модалност говорног чина се остварује када се модални концепти примене на домен интеракције (или, како то Свитсерова назива, „конверзацијски свет“), тј. на одређени комуникациони чин. Дакле, у питању је саопштавање неспорног стања ствари, а не модална употреба глагола *may* (Свитсер, 1990: 70 – 71). За Папафрагу (2000), међутим, то што Свитсерова назива модалношћу говорног чина представља само подврсту епистемичке модалности, што је показала разматрањем овог проблема полазећи од теорије релеванције и појма *метарепрезентација*.

Бајби и др. (1994: 177 – 181) спровели су типолошко истраживање на великом броју језика и установили четири врсте модалности: модалност оријентисану према вршиоцу, модалност оријентисану према говорнику, епистемичку модалност и субординативни модус. Прва подразумева унутрашње (нпр. способност и жеља) и спољашње (рецимо, обавеза – дакле, друштвени фактори) услове за остварење радње означене предикатом. Другом су обухваћени директивни искази. Епистемичка модалност се доводи у везу са асертивима и објашњава се као степен уверености говорника у истинитост исказа, што значи да укључује појмове као што су могућност, вероватноћа и изведена извесност (енг. *inferred certainty*).²⁶ Осим тога, ови аутори напомињу да постоји одређена веза између епистемички обележених исказа и евиденцијалности. Субординативни модуси обједињују модалност оријентисану према говорнику и епистемичку модалност, а језички се изражавају маркирањем глагола у зависним реченицама. У том смислу Бајби и др. (1994: 180) анализирају изричне, допусне и намерне реченице.

Према Трбојевић-Милошевић (2004: 119), у српској лингвистичкој литератури модалности се доскора није поклањало много пажње – заправо, постоји велики број радова о модалним употребама глаголских времена и о другим језичким средствима у служби модалности, али „то не значи да су аутори улазили у дубљу анализу пописаних модалних значења, нити да су се бавили семантиком модалности уопште“ (Трбојевић-Милошевић, 2004: 119). Трбојевић-Милошевић (2004: 119) даље тврди:

„Српске граматике пружају богатство примера модалних употреба како глаголских времена, тако и других средстава за изражавање модалности, но то богатство није обрађено на начин који би био у складу са новијим приступима модалности као универзалном семантичком феномену. Следећи Белића [...],

²⁵ Свитсерова (1990: 49) то објашњава следећим примерима:

John must be home by ten; Mother won't let him stay out any later. (коренска модалност)

John must be home already; I see his coat. (епистемичка модалност)

Дакле, исто језичко средство може бити у функцији различитих врста модалности.

²⁶ Појмом *изведена извесност* обухваћене су претпоставке са високим степеном вероватноће, као у примеру *There must be some way to get from New York to San Francisco for less than \$600*, наведеном у Бајби и др. (1994: 180).

наши граматичари су занемарили семантички много моћнија средства за изражавање модалности. Даље, у класификацији модалних значења се не прави разлика ни између деонтичких и епистемичких, а камоли између динамичких и других типова модалности“ (Трбојевић-Милошевић, 2004: 119).

У истом стилу Чикара (2017: 16) пише да су се граматике српског језика традиционално бавиле модалношћу једино у оквиру анализе граматичких категорија глаголског начина и времена. Ипак, било је радова о модалности који се нису сводили само на глаголске речи. На пример, још 1953. године Ивић је показала да енклитички облик заменица може имати модално значење (као у *спава ми се*, али и у случају етичког датива, нпр. *шта ми радиш*, Ивић, 1953: 64), те је предложила да се и он уврсти међу модалне облике:

„Датив је, у нашем језику бар, најподеснији падеж за одређивање психолошких односа. Отуда је сасвим разумљиво што се језик баш њиме служи да надокнади релативно сиромаштво глаголске системе у облицима за обележававање модалних прелива“ (Ивић, 1953: 62).

Тачно је, међутим, да се таква истраживања нису свеобухватно бавила модалношћу и да нису имала посебно разрађен теоријски оквир, већ да су обухватала само изоловане језичке сегменте, те да су се, како је и приметила Трбојевић-Милошевић (2004: 119), сводила само на домен комуникативних функција. У новијим истраживањима постоји тежња да се модалности приступи као универзалном феномену и да се дође до јединствене теорије, на шта указују пре свега Трбојевић-Милошевић, 2004 (енглески и српски језик), Пипер и др., 2005 (српски језик) и Звекић-Душановић, 2011 (српски и мађарски језик); такође је приметно да се у новије време дисертације све чешће баве том темом у оквиру претежно контрастивно оријентисаних истраживања (нпр. Чикара, 2017; Зејниловић, 2017).

О модалним реченицама, на пример, писала је наша позната научница, Милка Ивић (1973). Модалност сматра граматичким концептом који се дефинише према значењу – то је оцена информације садржане у одређеној реченици, без неопходног указивања на формалне аспекте, јер они могу бити разноврсни. По правилу се, тврди Ивић (1973: 85), лингвисти слажу да реченицу треба сматрати модалном ако се у њој појави језичко средство које је у служби неке од следећих семантичких класа: могућност, волитивност, дезидеративност, интенционост или облигаторност. Проблем у одређивању реченице као модалне, међутим, често се јавља због полисемичности глаголских лексема. Стога Ивић (1973: 85) поставља питање да ли је уместо и оправдано описати реченицу као модалну само зато што садржи модални глагол, иако он у датом контексту нема модално значење, као у *Требало је још јуче да се састанемо*, где се *требало је* може заменити са *било је предвиђено*.

Премда не користи термин *модалност*, Белић (1998 [1941]) разликује *праве* начине (императив и потенцијал) и начинске реченице и изразе, који садрже „макар и описно, све елементе правога начина“ (Белић, 1998 [1941]: 245). Две основне карактеристике начина, према Белићу (1998 [1941]: 244 – 245) јесу то што се користе у релативу и што у себи садрже став говорног лица, а под ставом подразумева заповест, жељу или било какву другу врсту психолошког стања. Говорећи о начинским реченицама, Белић (1998 [1941]: 245, 248) анализира, рецимо, пример *Заповедам да дођеш*, где *да дођеш* одговара императиву *Дођи*, те је то права начинска реченица. Дакле, конструкција *да + презент* може имати начинско значење – конкретно, значење императива. Синтаксички одговара изричној реченици, а семантички начинској. Говорећи о односу начина и начинских израза, Белић (1998 [1941]: 251) наводи:

„Ми смо утврдили да се – због унутрашњих потреба самога језика, промене лица става – извршила врло значајна транспозиција начина у начински израз који је као савршеније и гипкије обележававање начина у многим језицима, најзад, и

истиснуо начински облик. Зато је у већини језика нестало и оптаива, и конјунктива и сличних начинских облика“ (Белић, 1998 [1941]: 251).

Дакле, важна особина начинског израза у односу на саме начине јесте то што је изразом могуће показати да став може припадати било ком другом лицу, не само говорном, што је случај са начинским облицима: „Начински израз зато је и савршенији од начинског облика што се њиме може слободно износити лице којему став припада, међутим код начинских облика став припада само говорном лицу“ (Белић, 1998 [1941]: 251).

Коментаришући појмове везане за категорију модалности у српском језику, Катајн (1980) предлаже разликовање објективне и субјективне модалности, при чему би се прва називала *модалност*, а друга *модалитет*. При томе, „модалност означава класу основних филозофских појмова (нпр.: могућност, потреба, стварност итд.)“ и њена основна карактеристика је „индикативно изражавање, при чему говорно лице не заузима никакав лични став“ (Катајн, 1980: 92). Модалитетом се, насупрот томе, исказује говорников став, тј. оно што Катајн (1980: 92, 97) назива *стањем информације*; стога је модалитет субјективан. Увођење термина *стање информације* аутор објашњава тиме што је став статичан, па „[п]рирода модалитета не може бити с т а в говорног лица према глаголској радњи“. Чуђење, мишљење, сумња или љутња јесу ставови, али питање, молба или заповест јесу човекове радње, а радње су динамичне. Оно што је динамично не може бити став, па је прикладнији, тврди Катајн, појам стање информације, јер обухвата и статичне ставове и динамичне радње и то је суштина категорије модалитета (Катајн, 1980: 96 – 97). Овакво размишљање чини се оправданим и указује на утицај теорије говорних чинова, али је појам *стање информације* прилично магловит, тако да није заживео у литератури о модалности.

Трбојевић-Милошевић (2004) у монографији о епистемичкој модалности у енглеском и српском језику примењује еклектички приступ, јер „[в]еома је тешко, када је у фокусу истраживања један семантички феномен који има своје морфосинтаксичке рефлексије, држати се доследно неког од старијих лингвистичких модела“ (Трбојевић-Милошевић, 2004: 177). Тако њен опис модалности представља спој модерних теорија модалности, које полазе од принципа јединствености семантичке основе ове категорије, тј. спој теорије метафоричке екстензије (Свитсерова), теорије семантичких промена (Бајби и др.), теорије ума (Папафрагу) и теорије о модалности као епистемичкој деикси (Фроли).

Основна тема монографије Трбојевић-Милошевић (2004) јесте епистемичка модалност, но ауторка такође објашњава да се у класичној литератури, поред неепистемичке (деонтичке и динамичке) и епистемичке модалности, често прави разлика и између објективне и субјективне модалности, иако је заправо спорно питање да ли субјективност може бити дефинишуће обележје модалности. Објективна или базична модалност је обавезна одлика исказа, а субјективна се јавља факултативно и своди се на став говорног лица или неког другог субјекта према садржају пропозиције. Обично се у лингвистичкој литератури индикатив узима за обележје „реалних“ догађаја, тј. објективне модалности, док се мишљења разликују када су у питању „нереални“ догађаји, тј. субјективна модалност. Неки аутори су склони да дистинкцију објективна/субјективна модалност поистовете са контрастом индикатив/конјунктив (или индикатив/субјунктив). Осим што је тешко свести све употребе конјунктива на субјективну модалност, такво опредељење доводи до питања где ће се сврстати модални глаголи у оним језицима где постоје као морфосинтаксичка категорија (Трбојевић-Милошевић, 2004: 39 – 40).

Пипер и др. (2005: 636 – 648) разликују модалност реалности/иреалности и субјективну модалност и сматрају да је „семантичко-прагматичка категорија модалности саставни [је] део садржаја сваке реченице“ (Пипер и др., 2005: 636). Модалност реалности/иреалности јесте објективна или асертивна модалност; то је модалност у ужем смислу и односи се на

представљање садржаја исказа као реалног, односно на одсуство такве квалификације. У оквиру модалности реалности/иреалности сврставају се деонтичка и оптативна модалност (значање жеље). Субјективна модалност јесте модалност у ширем смислу и обухвата читав низ других модалних значења: епистемичку (степен уверености говорника у веродостојност пренесене поруке), имперцептивну (цитирање туђег говора, тј. указивање на то да говорно лице није извор дате информације),²⁷ метајезичку или модалност разумљивости (односи се на подударност форме и садржаја), аксиолошку (вредносна оцена садржаја пропозиције), експресивну модалност (емотивни однос говорника према исказу).

Полазећи од Бајијеве поделе на интелектуалне, емотивне и волитивне ставове, Звекић-Душановић (2011) предлаже поделу модалности на три основна типа: епистемичку, мотивациону и евалуативну. Према њеном мишљењу, мотив или мотивација је кровни појам за подстицаје других лица, унутрашње потребе, ситуативно условљене неопходности, дозволе, способности и ситуативно условљене могућности. Тако мотивациона модалност обухвата деонтичку модалност, аутомотивацију (унутрашњи стимуланс) и циркумстанцијалну модалност (спољашњи стимуланс). У зависности од извора мотивације, ауторка разликује унутрашњу и спољашњу мотивациону модалност, а под евалуативном модалношћу подразумева исказе са значењем емотивног стања (Звекић-Душановић, 2011: 75 – 83). Из наведене поделе произилази да је модалност категорија „која омогућава да се језичким средствима информише о резултатима психичких процеса (интелектуалним, мотивационим и емотивним) који се одвијају у човеку“ (Звекић-Душановић, 2011: 83, 75 – 83).

Преглед најзначајнијих студија и радова о модалности говори да је реч о сложеној језичкој појави: прво, зато што представља универзалну категорију, која постоји у свим језицима, али се испољава различитим средствима, па је тешко дати једну јединствену дефиницију која би обухватила све могуће морфосинтаксичке манифестације; друго, зато што се модалношћу баве различите научне дисциплине, модална логика, филозофска семантика и лингвистика, што опет објашњава терминолошку неједначеност, разлике у класификацији, и недовољно прецизно разграничење између различитих врста модалности.

2.2. Модалност и модус или глаголски начин. Дефинисање категорије глаголског начина.

Због сличности назива *modality* и *mood* (енг.) / *modalidad* и *modo* (шп.), као и због недоследне употребе термина и одсуства једне свеобухватне и прецизне дефиниције, *модалност* и *модус*²⁸ (глаголски начин) неретко се мешају или поистовећују у литератури. Њихова узајамна сличност почива на значењу, јер обе категорије информишу о ставу говорног лица или субјекта у реченици. Међутим, модалност је, као што је поменуто, универзална језичка категорија, семантички појам који обухвата разна значења (обавезу, дозволу, заповест, жељу, намеру, сумњу итд.), док је начин граматикализована флективна категорија која се

²⁷ У том смислу је имперцептивност врста евиденцијалности, вид. Алексић 2019.

²⁸ *Модус* се овде не односи на опозицију *модус/диктум*, где је појмом *модус* означено модално значење или психичка димензија исказа, већ се узима као синоним за глаголски начин. Ипак, глаголским начином се исказује лични став, *модус* у Бајијевој терминологији, па су у том смислу нераскидиво повезани.

остварује кроз различите глаголске парадигме и није обавезна у свим језицима (Лајонс, 1977: 848).²⁹ Отаола Олано разлику објашњава на следећи начин:

„Siempre ha habido una tendencia a confundir o identificar modo y modalidad, pero se puede demostrar que el modo es una forma más de expresar la modalidad y que la modalidad no es privativa de los modos verbales, aunque tradicionalmente así se ha considerado“ (Отаола Олано, 1988: 113).

Модалност се у индоевропским језицима може исказати глаголским начином, али и многим другим средствима, а притом „no existe una intuición clara sobre si estas manifestaciones de la modalidad comparten una única propiedad, más allá de que expresan de diversa forma «actitudes del hablante»“ (Боске & Гутјерес-Решак, 2009: 659); на пример, може се изразити интонацијом, редом речи, лексичким елементима, модалним глаголима, глаголским временима, али и невербалним средствима попут гестикулације. Следствено томе, глаголски начин се (као и сва друга средства којима се модалност изражава) на хијерархијској лествици налази испод модалности. То је граматичка категорија која се исказује облички у оквиру реченице, а модалност је феномен семантичке природе и функционише на нивоу исказа. Другим речима, модалност не извештава конкретно о ситуацији означеној предикатом, већ о статусу пропозиције (Палмер, 2001: 1). Тако се, у ужем смислу, модалност може дефинисати као *граматички* изражен став говорника (или неког другог субјекта) према садржају пропозиције – у фокусу је, дакле, формални аспект модалности: „Entendemos por modalidad la expresión gramatical de la actitud del sujeto hablante (o de otro sujeto pensante) ante el contenido de la enunciación, especialmente de su núcleo predicativo“ (Завадил, 1968: 58).

Глаголска морфема је један од главних носилаца модалног значења. Примера ради, у шпанском језику прости футур, поред основне временске функције, означава наредбу (1) и сумњу или претпоставку везану за садашњи тренутак (2). Исто тако, субјунктив у (3), за разлику од индикатива, означаваће неизвесност или вероватноћу, која се притом приписује говорнику, а не субјекту реченице (такође вид. НГЛЕ, 42.11).

- 1) *Ahora mismo me dirás el nombre de esa mujerzuela...* [CREA]
- 2) *Supongo que ahora mismo estará esperándote.* [CREA]
- 3) *El vicepresidente del FC Barcelona tal vez compre (или *comprará*) el 45% del capital del diario “Dicen”.* [CREA]

С обзиром на то да је глаголски начин једно од средстава за исказивање модалности, обично се дефинише полазећи од појма става:

- „Con los modos expresamos nuestro punto de vista subjetivo ante la acción verbal que enunciamos“ (Хили Гаја, 1980 [1961]: 131).
- „Modo es la categoría gramatical según la cual se clasifican las formas verbales propiamente tales [...] subjetivamente (desde el punto de vista del que habla), en correspondencia con su valor lógico“ (Ленц, 1925: 439).
- „Los procedimientos gramaticales que denotan la actitud del hablante respecto de lo dicho, constituyen las variaciones morfológicas del verbo conocidas como *modos*“ (Аларкос Љорак, 2000: 149).

²⁹ Халидеј (1970), с друге стране, повезује начин са илокуционом снагом и комуникативном улогом говорног лица (према Лајонс 1977: 848).

- „[L]os modos verbales son formas del verbo uno de cuyos principales usos es el de establecer una modalidad determinada. Si el tiempo verbal es una gramaticalización de la referencia temporal, el modo es una gramaticalización de la modalidad“ (Морено Кабрера, 2002: 330).
- Индивидуални став, или „осветљење односа субјекта и предиката чини [...] суштину начинских глаголских облика“ (Белић, 1998 [1941]: 201). У случају начинских глаголских облика увек постоји одређено мерило изван реченице, тј. у говорној ситуацији, а то је став или говорникова оцена односа субјекта и предиката (Белић, 1998 [1941]: 202).
- „Глаголски начин или модус је глаголска категорија којом се изражава начин на који говорник/писац жели да искаже своје мисли, односно начин на који говорник вреднује стварност“ (Мразовић & Вукадиновић, 2009: 157).
- „Глаголски начин (лат. *modus*) је категорија заснована на обличком (морфолошком) означавању става говорника (или субјекта у реченици) према (још) нереализованој радњи, стању или збивању које глагол означава“ (Станојчић & Поповић, 2011: 113).

Чак и ако се појам става не јавља експлицитно, он је на одређени начин присутан у дефиницији. Тако Хили Гаја и Ленц говоре о субјективној тачки гледишта, Морено Кабрера истиче да је глаголски начин у функцији модалности (у чијој је основи опет став), а Мразовић и Вукадиновић помињу начин на који се изражавају мисли и вреднује стварност, што се такође своди на лични став. Уопштено говорећи, глаголски начин се може дефинисати као граматички изражен став (посредством морфолошких ознака) говорника или другог лица, које је у функцији субјекта у датој реченици, према датој ситуацији, те представља једно од обележја модалности. Међутим, једна таква традиционално прихваћена дефиниција глаголског начина, где појам става заузима кључно место, ипак је непрецизна. Појам става је, с једне стране, преширок и разуђен, па га је тешко дефинисати (што је, као што смо видели, проблем и приликом дефинисања модалности); с друге стране, није свеобухватан, будући да се њиме не могу објаснити одређени граматички феномени, као што је, на пример, синтаксичка рекција. Према НГЛЕ (42.1m):

„El modo verbal constituye una de las manifestaciones de la modalidad. Aun así, en un buen número de casos está determinado por propiedades sintácticas de las piezas léxicas, sobre todo cuando se elige o se selecciona forzosamente como la única opción“ (НГЛЕ, 42.1m).

На пример, један исти глагол може захтевати употребу различитих глаголских начина у зависности од тога да ли је уз њега употребљен везник *que* или *si*:

- 4) *Eso influirá en que el cliente compre el producto.*
- 5) *Eso influirá en si el cliente compra el producto o no.*

Сходно томе, Порто Дапена (1991) објашњава да постоје три приступа анализи глаголских начина:

„[El modo] se concibe unas veces como modalidad o tipo de comunicación establecida entre el hablante y oyente, otras – las más – como actitud del hablante frente a los hechos a que se refiere, o bien, finalmente, como efecto del régimen dentro del enunciado u oración“ (Порто Дапена, 1991: 11).

Дакле, глаголски начин се може сматрати језичким средством којим се изражава однос говорника и саговорника/слушаоца, као и однос говорника према радњи изреченој реченицом, што су два прагматичка приступа, док је трећи стриктно формални и према њему се глаголски

начин објашњава реакцијом у оквиру реченице и у том случају морфолошка обележја за субјунктив не поседују значење.³⁰ Тако категорија глаголског начина садржи морфолошке, семантичке, синтаксичке, прагматичке, информативне и текстуалне параметре, те је знатно сложенија од категорије глаголског времена, која се описује конкретним, недвосмисленим појмовима, као што су истовременост, антериорност и постериорност. Стога су, према мишљењу Новикова (2015), појмови којима се објашњава глаголски начин апстрактнији, па је ту граматичку категорију теже дефинисати.

2.3. Категорија глаголског начина у шпанском језику

Категорија модалности је универзална, а, за разлику од ње, глаголски начин не постоји у свим језицима. У шпанском језику, поред категорија лица и граматичког броја, које нису карактеристичне само за глаголске речи, глаголи имају и морфолошка обележја глаголског времена и глаголског начина, као и граматичка значења вида и трпног стања.

Који ће се глаголски облици сматрати глаголским начинима зависи од тога којој лингвистичкој школи припада аутор. Најчешће се поставља питање да ли је императив засебан глаголски начин, будући да га неки граматичари изједначавају са субјунктивом, тј. сматрају га *независним субјунктивом* (*subjuntivo independiente* или *no regido*). Наиме, синтаксички гледано, субјунктив се углавном³¹ јавља само у зависним реченицама, док се императив, обратно, користи искључиво у независним реченицама, те отуда и назив независни субјунктив. Међутим, будући да су разлике између императива и субјунктива бројније од сличности (њихове глаголске парадигме се не подударају у потпуности, нпр. *ven, venid, sal, salid*; императив нема облике за сва лица; положај ненаглашених заменица у реченици се разликује; императив је, за разлику од субјунктива, због своје семантике, независтан од категорије глаголског времена итд.), превладава став да су то засебни глаголски начини.

Висенте Салва (1830) у глаголске начине убраја инфинитив, императив, индикатив и субјунктив. Бељо (1995 [1847]), поред индикатива, разликује три врсте субјунктива: *subjuntivo común*, *subjuntivo optativo* (чијом варијантом сматра императив) и *subjuntivo hipotético*, од којих се последњи односи на облике *cantare, trajere, partiere, hubiere cantado, hubiere traído, hubiere partido*. Наглашава да је неопходно разликовати ове облике, јер хипотетички субјунктив увек има условно или хипотетичко значење. То је особено кастиљански облик, будући да није постојао у латинском језику (Бељо, 1995 [1847]: 141). Кастроново (1990: 69) запазио је да оваква подела субјунктива, где се издваја оптатив, указује на чињеницу да је Бељо следио грчку, а не латинску традицију. Ленц (1925) разликује индикатив, императив и субјунктив, при чему се последњи дели на дубитативни и оптативни; притом објашњава:

„El indicativo enuncia hechos que se consideran como reales y efectivos (juicios asertorios). El subjuntivo y el imperativo enuncian los hechos como existentes sólo en nuestra imaginación. El dubitativo considera los hechos imaginarios como dudosos o meramente posibles (juicios problemáticos); el optativo y el imperativo los consideran como deseables o necesarios (juicios apodícticos)“ (Ленц, 1925: 439).

Хили Гаја (1980 [1961]) је утврдио разлику између индикатива и оптативног и потенцијалног субјунктива (*subjuntivo optativo* и *subjuntivo potencial*). Оптативни субјунктив

³⁰ Бајби и др. (1994: 213) приметили су да је анализа субјунктива одувек била контроверзна тема „because it is unclear whether subjunctive forms actually carry meaning, or whether they are semantically empty elements that show up by virtue of syntactic requirements“.

³¹ Вид. одељак 2.3.2.

обухвата потребу и жељу, а потенцијални сумњу и могућност (Хили Гаја, 1980 [1961]: 133 – 134). Следећи Бељову (1995 [1847]) класификацију, Хили Гаја (1980 [1961]: 142) дефинише императив као варијанту оптатива: „En realidad este modo es una intensificación del subjuntivo optativo“. Порто Дапена (1991) разликује примарне и секундарне глаголске начине. У примарне сврстава индикатив, субјунктив и императив, а у секундарне потенцијал, који даље обухвата кондиционал и футур, и хипотетички начин, што је субјунктив футура – према њему, дакле, засебни глаголски начин. Према Аларкосу Љораку (2000), у начине спадају индикатив, субјунктив и потенцијал, који обухвата облике футура и кондиционала у одређеним контекстима, док се императив дефинише као поткатегорија глаголског начина са апелативном функцијом. Шпанска краљевска академија је првобитно (ГРАЕ, 1931), полазећи од семантичког критеријума, разликовала пет глаголских начина, и то индикатив, субјунктив, императив, потенцијал и инфинитив, а данас, према НГЛЕ (2009), у глаголске начине спадају само индикатив, субјунктив и императив.

У шпанском, за разлику од српског језика, глаголски начини индикатив и субјунктив имају разна временска значења, тј. могу се јавити у различитим временима. Другим речима, један исти глаголски облик истовремено има морфолошку ознаку глаголског времена и глаголског начина, те категорија глаголског начина није независна у односу на категорију глаголског времена.³² Изузетке представљају прости перфекат, кондиционал и антериорни претерит (шп. *pretérito indefinido*, *condicional* и *pretérito anterior*), који немају облике у субјунктиву. Дакле, као и у другим романским језицима, субјунктив има мање временских облика него индикатив, тј. поседује морфолошка обележја за презент, сложени перфекат, имперфекат и плусквамперфекат (шп. *presente*, *pretérito perfecto*, *imperfecto* и *pretérito pluscuamperfecto*):

	- a r	- e r	- i r
п р е з е н т	<i>cante</i>	<i>coma</i>	<i>viva</i>
с л о ж е н и п е р ф е к а т	<i>haya cantado</i>	<i>haya comido</i>	<i>haya vivido</i>
и м п е р ф е к а т	<i>cantara/cantase</i>	<i>comiera/comiese</i>	<i>viviera/viviese</i>
п л у с к в а м п е р ф е к а т	<i>hubiera/hubiese cantado</i>	<i>hubiera/hubiese comido</i>	<i>hubiera/hubiese vivido</i>

Као што се види, субјунктив имперфекта има два облика, на *-ra* и на *-se*, који су углавном³³ еквивалентни, а избор зависи од географског подручја, нивоа образовања, личног опредељења итд. Такође треба поменути да шпански субјунктив има и облике футура, простог и сложеног, али они нису опстали у савременом језику: задржали су се само у неким веома специфичним случајевима, као што су поједине фразе у правним документима, народне умотворине и идиоми (вид. Борега и др., 2003 [1986]: 13; НГЛЕ, 24.1а). Претпоставља се да су облици субјунктива футура потиснути из разлога што субјунктив свих глаголских времена, у

³² Важно је нагласити да глаголски начини имају времена, а не обратно. Може се говорити не само о глаголима у субјунктиву, већ о читавим клаузима у субјунктиву, што нас наводи на закључак да начини одређују целу реченицу, а не само глагол (Боске & Гутјерес-Решак, 2009: 660 – 661).

³³ На пример, и данас се може наићи на употребу имперфекта на *-ra* у значењу индикатива плусквамперфекта, најчешће у новинско-публицистичком стилу, и то првенствено у америчком шпанском, на подручју Рио де ла Плате. Исто тако, субјунктив плусквамперфекта на *-ra* користи се у условним реченицама уместо кондиционала. Међутим, у новије време употреба ових облика се све више изједначава (Ридруехо, 1999: 3216). Дискусију о облицима *-ra* и *-se* види у Лан (1995).

зависности од контекста, може означити будућу радњу (НГЛЕ, 24.1а). Стога је сам футур сувишан, што се види на основу следећих примера:

- 1) *Tiene esperanza de que Olivia le ayude mañana.*
Нада се да ће јој Оливија сутра помоћи.
- 2) *Espero que Olivia ya haya resuelto el asunto cuando lleguemos.*
Надам се да ће Оливија већ решити проблем пре него што дођемо.
- 3) *Tenía esperanza de que Olivia le ayudara.*
Надала се да ће јој Оливија помоћи.
- 4) *Si mañana a mediodía hubieran llegado a un acuerdo, se evitaría la huelga.*
(пример преузет из Борего и др., 2003 [1986]: 15)
*Ако би сутра до поднева постигли договор, избегао би се штрајк.*³⁴

2.3.1. Субјунктив у зависним реченицама и временске равни

Имајући у виду чињеницу да субјунктив у шпанском језику има мање глаголских времена него индикатив, морфолошке ознаке за субјунктив презента, сложеног перфекта, имперфекта и плусквамперфекта у зависности од контекста могу имати и друга временска значења. Следствено томе:

- субјунктивом презента се може изразити и будућност:
 - 5) *Me da pena que ahora no estemos juntos.*
Жао ми је што сада нисмо заједно. (презент)
 - 6) *Ven tan pronto como puedas.*
Дођи чим будеш могао. (футур други)
- субјунктив имперфекта, осим прошлости (7), може означавати и садашњост (8) и будућност у прошлости (9):
 - 7) *No creo que consiguieran ponerse de acuerdo en la reunión de ayer.*
Не верујем да су на јучерашњем састанку успели да се договоре. (перфекат)
 - 8) *Me gustaría que estuvieras aquí.*
Волео бих да си овде. (презент)
 - 9) *Nos pidió que viniéramos dentro de dos días.*
Замолио нас је да дођемо за два дана. (презент)
- субјунктив сложеног перфекта може имати и будуће значење:
 - 10) *No es seguro que ya hayan terminado; tenemos que comprobarlo.*
Није сигурно да су већ завршили; то морамо да проверимо. (перфекат)
 - 11) *No es seguro que mañana a las diez hayamos terminado.*

³⁴ У прве три реченице у српском језику се користи футур први, а у последњој потенцијал, и то из разлога што се субјунктив плусквамперфекта користи са значењем будућност за ситуације за које постоји врло мала вероватноћа да ће се остварити (вид. Борего и др., 2003 [1986]: 14).

Није сигурно да ћемо до сутра у десет завршити. (футур први)

- субјунктив плусквамперфекта такође може означавати будућност:

12) *Nadie podía creer que él hubiera rechazado la oferta.*

Нико није могао да поверује да је он одбио понуду. (перфекат)

13) *Si mañana a mediodía hubieran llegado a un acuerdo, se evitaría la huelga.*

(пример преузет из Борего и др., 2003 [1986]: 15)

Ако би сутра до поднева постигли договор, избегао би се штрајк. (потенцијал)

Дакле, будући да субјунктив има мање временских облика од индикатива, значењски је богатији и у већој мери зависи од контекста. Сходно томе, могу се успоставити следеће паралеле између глаголских времена индикатива и субјунктива:

и н д и к а т и в

с у б ј у н к т и в

презент

презент

футур

Piensan que trabajamos/ trabajaremos.

No piensan que trabajemos.

сложени перфекат

сложени перфекат

сложени футур

Piensan que hemos trabajado/ habremos trabajado.

No piensan que hayamos trabajado.

имперфекат

прости перфекат

имперфекат

прости кондиционал

Piensan/ Pensaban que trabajábamos/ trabajamos/ trabajaríamos.

No piensan/ pensaban que trabajáramos/ trabajásemos.

плусквамперфекат

плусквамперфекат

сложени кондиционал

Pensaban que habíamos trabajado/ habríamos trabajado.

No pensaban que hubiéramos/hubiésemos trabajado.

2.3.2. Независни субјунктив (subjuntivo independiente или no regido)

Употреба глаголског начина може бити независна или зависна у односу на неки други граматички или модални елемент у реченици (нпр. негација или интерогативност). У

независним реченицама се махом користи индикатив, па се сходно томе он сматра независним и неутралним глаголским начином, премда се чак и независне реченице могу посматрати као зависне у односу на неисказане глаголе типа *afirmar, expresar, manifestar* (НГЛЕ, 25.2а), на шта указује и Бељова дефиниција глаголских начина:

„Llámanse MODOS las inflexiones del verbo en cuanto provienen de la influencia o régimen de una palabra o frase a que esté o pueda estar subordinado. [...] Dícese a que esté o pueda estar, porque en muchos casos no aparece la palabra o frase alguna que ejerza esta influencia sobre el verbo; pero aun entonces hay una idea que lo denomina, y que pudiera representarse por una proposición subordinante“ (Бељо, 1995 [1847]: 135).

На тај начин се може објаснити и употреба независног субјунктива. Наиме, према формалном приступу, субјунктив је, уопштено говорећи, зависни глаголски начин, јер се превасходно јавља у зависним реченицама. Сам термин *субјунктив* (*subiunctivus*) заправо је превод старогрчке речи *hypotaktiké*, која у дословном преводу значи *завистан*.³⁵ С тим је у складу чињеница да се у латинском језику субјунктив користио у зависним реченицама чак и када се његова употреба није подударала са модалношћу иреалности (Палмер, 2001: 108). Међутим, поставља се питање не само откуд то да се субјунктив јавља и у независним реченицама, већ и зашто се и индикатив јавља у зависним (Памијес Бертран, 1990: 441). Отуда је проистекло објашњење засновано на елипси, према којем се независне реченице са субјунктивом сматрају зависним у односу на неки неизречени глагол који захтева субјунктив. Међутим, ни тако се не решавају сви случајеви, нпр. са *tal vez*, или реченице типа *si + pretérito pluscuamperfecto de subjuntivo + pluscuamperfecto de subjuntivo* (Памијес Бертран, 1990: 442).³⁶

Употреба независног субјунктива (осим императива) ограничена је на одређене, специфичне контексте, као што су:

- облици имперфекта на *-ra* модалних глагола *deber, querer, poder* (*debiera, quisiera, pudiera*) у значењу учтивог обраћања (еквивалентни су кондиционалу);
- облици презента у жељним реченицама попут *Maldito seas, Ojalá venga* или са везником *que*, где је субординација у односу на изостављени глагол *desear* очигледна, нпр. *Que te vaya bien*;
- у раставним конструкцијама типа *Quisieras o no*;
- уз прилоге као што су *posiblemente, probablemente, tal vez, acaso, quizá(s)*, где је могуће употребити и индикатив³⁷ са малом разликом у значењу,³⁸ осим ако су поменути

³⁵ У опису структуре сложене реченице користе се термини паратакса и хипотакса.

³⁶ Примери са *tal vez*, рецимо, не могу се објаснити елипсом, али могу реакцијом, па субјунктив не мора бити условљен другим предикатом, већ може било којим другим језичким елементом (попут *tal vez*) (према Памијес Бертран, 1990: 442).

³⁷ Уз синонимни прилог *seguramente* и прилошки израз *a lo mejor* обавезна је употреба индикатива, што нас наводи на помисао да је употреба индикатива условљена поменутиим партикулама. Оне се међутим, хијерархијски гледано, налазе испод глагола, те модификују целу реченицу, а не само глагол (Порто Далена, 1991: 60).

³⁸ Разлика између употребе индикатива и субјунктива са поменутиим партикулама обично се објашњава семантички: индикатив означава већу вероватноћу, а субјунктив мању. Хаверкат (2002: 35) предлаже и прагматичко објашњење, према којем говорник бира индикатив да експлицитно покаже своју несигурност, а субјунктивом наглашава виртуалност догађаја и тиме спречава директно сучељавање са саговорником, те је субјунктив у функцији учтивости:

прилози употребљени у виду парентезе (у том случају је употреба индикатива обавезана). Будући да индикатив сам по себи не означава вероватноћу, дубитативни модалитет (*modalidad dubitativa*) у том случају се постиже искључиво наведеним прилошким изразима.

- субјунктив плусквамперфекта када означава радњу која се није догодила у прошлости и одговара сложенем кондиционалу: *Me hubiera llamado (Me habría llamado)*.

Иако овакве реченице граматички гледано не зависе од неког другог, главног предиката, у ширем смислу се могу посматрати као зависне: „Se trata de subordinadas mentales que envuelven psíquicamente al juicio que se enuncia, aunque gramaticalmente no dependa de un verbo principal“ (Хили Гаја, 1980 [1961]: 132).

У овом раду бавимо се субјунктивом у зависним реченицама, са нарочитим освртом на граматички контекст у коме долази до алтернација индикатива и субјунктива. Значењска разлика добијена на тај начин посебно је занимљива са језичко-дидактичког и традиционалног становишта. Имајући у виду контрастивни аспект теме, поред детаљног синтаксичког описа зависносложене реченице у шпанском, разматрамо језичка средства којима се у српском језику може постићи разлика еквивалентна опозицији индикатив/субјунктив.

2.4. Категорија глаголског начина у српском језику

У српском језику постоји категорија глаголског начина, али она се само делимично подудара са истом категоријом у шпанском језику. Главна разлика лежи у томе што у шпанском језику један исти глаголски облик садржи грамему којом се исказује и глаголско време и глаголски начин; дакле, израђен је цео временски систем глаголских начина. У српском језику, с друге стране, категорија глаголског начина је независна у односу на категорију глаголског времена.³⁹

„[I]nstead of the semantic criterion bearing on the degree of uncertainty of the speaker, one could also think of a pragmatic explanation of the modal distribution at issue. This involves the idea that the dubitative speaker does not consider the state of affairs expressed to be hypothetical to a greater or lesser extent but selects the indicative to make explicit his uncertainty in a neutral way. However, by using the subjunctive he/she emphasizes the virtuality of the state of affairs, thus creating a metaphorical space which is intended to prevent a direct confrontation with the interlocutor. In other words, according to the pragmatic interpretation, subjunctive selection serves as a positive politeness strategy in order to make it easier for the hearer to put forward a different or contrastive point of view without threatening the face of the original speaker“ (Хаверкат, 2002: 35).

Хаверкат (2002: 35) потом наводи једну веома важну опаску, а то је чињеница да говорник (чак ни изворни) у свакодневној комуникацији заправо није свестан тих суптилних разлика у употреби глаголских начина, те да се употреба индикатива или субјунктива мање-више своди на произвољан избор. У складу с тим, Ридруехо (1999: 3220) истиче да та алтернација не доводи до уочљиве промене у значењу: „existe alternancia entre estos modos, sin que la distinción morfológica se vincule con diferencias apreciables de significado“. Наиме, тешко је и замислити ситуацију у којој говорник у спонтаној комуникацији размишља о степену вероватноће. ДеМељо (1995: 346), у истраживању о алтернацији глаголских начина уз изразе којима се означавају вероватноћа и могућност, долази до податка да тенденција ка претежној употреби индикатива, односно субјунктива, нпр. уз *tal vez*, може да зависи и од региона.

³⁹ У српском језику постоје следећа глаголска времена: презент, перфекат, имперфекат – који се у савременом језику готово и не користи – плусквамперфекат, аорист, футур први, а према неким ауторима и футур други. Поред футура другог, поље несугласица међу српским граматичарима често је био и аорист због своје сродности са глаголским видом. Мишљења су им се косила када је у питању главна функција аориста – временско позиционирање или свршеност радње (детаљније вид. Трбојевић-Милошевић, 2004: 134).

Када упоредимо глаголске начине у шпанском и српском језику, једино у случају императива постоји апсолутно поклапање: у оба језика основно значење императива је заповест, тј. императив има инструменталну функцију (мада може имати и друге комуникационе функције, као што су молба, савет, упутство итд.). Употреба других глаголских начина знатно је комплекснија. У српском језику се, поред императива, у глаголске начине убраја и потенцијал,⁴⁰ а према неким ауторима и футур други. Наиме, статус футура другог, који у неким контекстима може одговарати шпанском субјунктиву презента, у српској граматици није јасно дефинисан: према неким ауторима то је модални глаголски облик који у одређеним контекстима може имати и временска значења (нпр. Станојчић & Поповић, 2011), док је према другима то глаголско време са модалним значењима (нпр. Милошевић, 1970; Стевановић, 1991; Пипер и др., 2005). Белић (1998 [1941]: 243) тврди да постоје само два *права* начина, и то императив и потенцијал, а Трбојевић-Милошевић (2004: 125) у начин сврстава и *оба* футура (у облике глаголског времена убраја презент и перфекат, а аорист и имперфекат сматра облицима глаголског аспекта). „[П]окушај да се футур по сваку цену смести у систем глаголских времена“ Трбојевић-Милошевић (2004: 139) сматра извором конфузије у српским граматицама, па предлаже ревизију схватања будућности. Наиме, поставља питање чиме оправдати традиционално заступљену идеју да је одређена будућа радња мање или више извесна од неке друге, тј. како одредити/предвидети да ће се нека радња сигурно извршити, па има индикативно значење, а да је друга само могућа, па има модално значење. Како се будућност никада не може предвидети са потпуном сигурношћу, индикативна употреба футура (резервисана за реално остварене радње) доводи се у питање (Трбојевић-Милошевић, 2004: 120 – 121). Оправдање да *оба* футура сврста у глаголске начине налази и у Стевановићевим (1991: 701) речима: „[м]одални карактер предиката, лични став према још нереализованим глаголом означеним процесима најнедвосмисленије се и данас изражава глаголским начинима“, премда Стевановић (1991) анализира футур као глаголско време. И Стевановић (1991: 674), међутим, објашњава да је футур (и први и други) „самим тим што означава још нереализоване радње на известан начин модално обојен“, те да је подесан за навођење личног става. За футур други тврди да је оправдано сматрати га модалним обликом, али га, упркос томе, смешта у одељак о глаголским временима:

„Када се говори о модалности овога облика без које он, по нашем схватању, није ни у случајевима где изгледа да је најмање има – свакако се с правом може поставити питање: зашто га и не зовемо глаголским начином (модусом), него га још увек убрајамо у глаголска времена и задржавамо за њега термин који га дефинише као глаголско време. И доиста би било довољно основа за увршћивање овога облика међу глаголске начине, где би се могао назвати кондиционалом. И то, по нашем мишљењу, с више права него што се тај термин још увек врло широко употребљава за модус потенцијал“ (Стевановић, 1991: 693 – 694).

Две су теорије о непостојању субјунктива у словенским језицима: према првој, заснованој на неограматичарском учењу, субјунктив је нестао из словенских језика још када су се они раздвајали, између 2000. пре н.е. и IX века н.е., али иако се ради о дугом периоду, чудно је да никаквих трагова старог субјунктива није остало; према другој (коју заступа Родригес Адрадос, 1974, 1988), он никада није ни постојао, будући да се данас не располаже никаквим траговима који би указали на његово некадашње присуство (Памијес Бертран &

⁴⁰ „Потенцијал значи могућност извршења какве радње или жељу да се она изврши“ (Белић, 1998 [1941]: 244), па према значењу у највећем броју случајева одговара шпанском кондиционалу. За разлику од српског потенцијала, кондиционал се у шпанском језику не сматра глаголским начином, премда у неким случајевима може бити еквивалентан субјунктиву (на пример, субјунктив плусквамперфекта на *-ra* може се користити у условним реченицама уместо кондиционала). У српском језику се фаворизује термин *потенцијал*, уместо *кондиционал*, јер модална значења овог глаголског начина често не садрже никакву погодбу, никакав услов, и, с друге стране, мало је његових значења без нијансе могућности, тј. без потенцијалног значења (Стевановић, 1991: 711).

Валеш, 2015: 29 – 30). Међутим, то што опозиција индикатив/субјунктив у српском језику не постоји не значи да је српски глаголски систем сиромашнији, већ да се иста значења остварују на другачији начин. Као што ћемо показати, дискурсна значења која се у шпанском језику постижу контрастом индикатива и субјунктива у српском језику се остварују употребом глаголских времена у њиховом модалном значењу или других граматичких средстава, као што је глаголски вид, употребом одређених лексичких јединица или комбиновањем граматичких облика и дискурсне структуре исказа. У неким случајевима, међутим, могу се установити само на основу контекста. Еквивалентима шпанског индикатива и субјунктива у српском језику бавили су се Рајић и Маркос Бланко:

- Рајић (2012а): Да би се у преводу задржала дискурсна вредност у шпанском језику остварена опозицијом индикатив/субјунктив у српском језику се могу употребити одређени лексички изрази;
- Рајић и Маркос Бланко (2009: 68): „los significados que en español se expresan por el contraste indicativo/subjuntivo, en serbio tienen una representación pragmático-sintáctica, es decir, los tiempos verbales adquieren valor modal en determinados contextos“;
- Маркос Бланко (2017: 236): „Si bien el serbio desconoce el modo subjuntivo, dispone de recursos para codificar un evento sin que el hablante manifieste si, desde su punto de vista, el mismo da cuenta o no de la realidad, es decir, recursos que representan el evento con un valor mentivo (idéntico al que asignábamos al subjuntivo)“.

2.4.1. Статус индикатива у српском језику

Важно је разјаснити да термин *индикатив* нема идентично значење у српском и шпанском језику. Индикатив се у српском језику дуго убрајао у начине с идејом да и у њему има личног става. Аполоније Дискол је у категорију *душевних расположења*, тј. категорију начина, убрајао и индикатив, јер се њиме исказује увереност у ситуацију означену предикатом, а ту увереност је сматрао личним ставом (Антон Добиаш, 1882 према Белић, 1998 [1941]: 243 и према Стевановић, 1991: 702). Данас, међутим, превладава мишљење да српски индикатив није обухваћен том категоријом, већ се он везује за категорију времена.

Белић (1998 [1941]: 243) за индикатив каже „да се њиме радња временски одређена само констатује [...] – то је факат, чињеница, без икакве личне примесе“, те успоставља дистинкцију између: а) *индикативне или праве* временске употребе глаголског времена,⁴¹ где се глаголска радња одмерава према тренутку говора; б) временског релатива или неправих временских значења, где се глаголска времена (индикатива) управљају према неком тренутку у прошлости или будућности; в) модалних употреба глаголских времена (Белић 1998 [1941]: 226, 230). Историјски или наративни презент, рецимо, пример је релативне употребе индикативног облика. Дакле, премда постоје и изворни релативни облици, као што је плусквамперфекат, обично се индикативни облици преносе у релативне ситуације. Иста транспозиција индикативних глаголских времена у релативна врши се и при промени управног говора у неуправни (Белић, 1998 [1941]: 230, 241). Модално значење се добија када се глаголско време не може временски остварити у датој ситуацији, нпр. *Умрех од жеђи* (Белић,

⁴¹ „Није довољно да се неки глагол оствари временски, већ и стварно, па да се добије право, стварно његово глаголско значење“ (Белић, 1998 [1941]: 224). Белић (1998 [1941]: 224) то објашњава на примеру *Он пева*, што може значити *он сада пева*, али и *он уме да пева*.

1998 [1941]: 224).⁴² Другим речима, један исти глаголски облик у различитим контекстима може имати сва три значења – индикативно, релативно и модално. Белић (1998 [1941]: 230) се, дакле, опредељује за строгу дистинкцију између индикативне и релативне употребе глаголског времена, што значи да је за њега индикатив синоним за апсолутна времена.

И Стевановић (1991: 702) објашњава да „постоји јасна разлика између категорија темпоралности и модалности, тј. између категорије времена и категорије начина, најкраће речено – између индикатива и модуса“. И даље: „индикатив није никакав модус, он није ни негативна, чак ни нулта модална вредност“ (Стевановић, 1991: 702). Катајн (1980: 94) такође пише о оправданости тога што се индикатив не посматра као начин, „јер индикативом не изражавамо никакав модалитет, него исказујемо сасвим неутрално чињенице или догађаје“.⁴³ Међутим, за разлику од Стевановића (1991: 702), који дакле тврди да индикатив није „нулта модална вредност“, Катајн (1980: 94) назива тај облик ‘неутралним модусом’, али наглашава да он није увек неутралан: „Ако се временско значење и контекст не слажу, добијамо друго временско и осим тога модално значење“. Тако су индикатив и начин засебне категорије, али се истим глаголским обликом могу исказати и временско и модално значење, и то не само начин глаголским временима него и обратно (Стевановић, 1991: 702 – 703).

Пипер и др. (2005: 636, 748) такође праве разлику између индикативног/апсолутног и релативног времена, али, насупротив већ поменутих ауторима у овом одељку, објашњавају да индикатив, иако се не убраја у глаголске начине, јесте прожет модалним значењем. Следе Апологија Дискола, па реалност (код Дискола *увереност*) сматрају модалним значењем, а ту идеју илуструју примерима:

- 1) *Он говори.*
- 2) *Он може да говори.*

„[P]реченица (2) не имплицира ни ‘он говори’, ни ‘он не говори’, нити ‘он ће говорити’, нити ‘он је говорио’ нити нешто друго. Та реченица је једноставно модално неодређена, за разлику од реченице (1) која је модално одређена јер се њен пропозитивни садржај представља као реалан“ (Пипер и др., 2005: 636).

Дакле, у српској граматици се традиционално разликују временска употреба, која се дели на индикативну/апсолутну и релативну, и модална употреба глаголских времена. Трбојевић-Милошевић (2004: 120) предлаже дефинисање индикатива као категорије којом се констатују радња, стање или особина као чињеница, а потом разликовање апсолутног и релативног индикатива увођењем темпоралне деиксе. Тако се апсолутни индикатив оријентише према тренутку говора, а релативни према неком другом временском локализатору.

Без обзира на то да ли се прихвата идеја да индикатив у себи садржи значење модалности реалности или не, јасно је да у српском језику индикативни (временски) и модални глаголски облици (начини) имају засебне парадигме. У шпанском језику се, насупротив томе, временски и начински облици системи комбинују.

⁴² У суштини, исто је и у шпанском језику: такође постоји наративни презент, који дакле добија релативно значење и разна глаголска времена могу имати своје модалне употребе.

⁴³ Катајн (1980) под модалитетом подразумева субјективност.

2.5. Модалност у анализи индикатива и субјунктива у шпанском језику.

Различити приступи.

Индикатив и субјунктив можемо редом довести у везу са опозицијом епистемичка/деонтичка модалност. Премда не увек доследно (нпр. индикативом се може изразити наредба), уопштено говорећи, императиву би одговарала модалност исказивања, а индикативу и субјунктиву, што нас овде занима, модалност исказа. Конкретније, релевантне су нам првенствено епистемичка,⁴⁴ која се односи на нашу спознају реалности – (не)извесност, сумња, вероватноћа, и деонтичка модалност,⁴⁵ која се везује за мењање реалности – наредбе, дозволе, обавезе. Пипер и др. (2005) их објашњавају на следећи начин:

- Епистемичка модалност се дефинише као степенована квалификација уверености говорника у истинитост садржаја његовог исказа. У српском језику ту функцију могу имати различите модалне речи и изрази типа *без сумње, свакако, сигурно, наравно* итд. (Пипер и др., 2005: 643).
- Деонтичка, нецеситативна или облигаторна модалност остварује се када се садржај исказа представља као потребан, обавезан или неизбежан. У српском језику ту функцију могу имати модални глаголи *требати, смети, морати*, али и неглаголска средства попут, на пример, прилога *неопходно* и именице *неопходност* (Пипер и др., 2005: 638 – 639).

У складу са наведеним дефиницијама, индикативу се обично приписује епистемичка асертивна природа, па се традиционално сматра неутралним обликом,⁴⁶ због чега му се у литератури, како су приметили Памијес Бертран и Валеш (2015: 14), посвећује мало пажње (изучаван је пре свега кроз временска значења, вид. Бајић, 2015: 451), и то углавном да би се у контрасту са њим лакше објаснио субјунктив. Субјунктив се, с друге стране, сматра деонтичким и епистемички неасертивним (нпр. *dudar*).

За анализу модалности и глаголских начина, Палмер (2001: 1) је предложио бинарну опозицију *realis/irrealis*, а дефиниције тих појмова преузео је од Митун (1999): појмом *realis* обухваћене су остварене ситуације или оне које су у процесу реализације и могу се опазити директном перцепцијом, а *irrealis* означава ситуације које припадају домену мишљења и имагинације. Према Трбојевић-Милошевић (2004: 60):

„[К]ада се референтни свет поклопи са израженим светом, добија се модалност стварности, тј. *реалис*. Када се референтни свет не поклопи са израженим светом налазимо се у домену не-стварности, тј. *иреалис*. Између ова два базична домена, односно ове две базичне тачке налази се скала чије су вредности заправо *вредности фактуалног статуса* пропозиције, које, ако се не квантификују (што није немогуће, али језик то по правилу не чини), имају друга својства која се интерпретирају као могућност, евиденцијалност, обавеза, итд.“ (Трбојевић-Милошевић, 2004: 60).

⁴⁴ Епистемичка модалност је „у суштини оријентисана на извор знања, а ‘смештена у говорнику’“ (Трбојевић-Милошевић, 2004: 64).

⁴⁵ Деонтичка модалност је „‘смештена у другоме’ а оријентисана је на циљ који је изражен у пропозицији“ (Трбојевић-Милошевић, 2004: 64).

⁴⁶ На пример, Хаверкат (2002: 11) га због широког илокуционог потенцијала сматра *неутралним* или *необележеним* у односу на субјунктив и императив.

Realis/Irrealis, великим словом, јесу типолошке категорије, док су *realis/irrealis* технички термини и односе се на граматичке маркере глаголског начина (Палмер, 2001: 149). У складу с тим, индикатив се анализира са становишта модалности реалности, а субјунктив (и императив) из перспективе модалности иреалности, и то не само у шпанском језику, већ и у другим језицима где постоји дистинкција између поменутих глаголских начина. Модалност реалности обавезује говорника да прихвати одговорност за истинитост исказа: „El indicativo suele realizar esta modalidad [модалност *realis*] y, mediante él, el hablante se compromete a asumir como verdadero o como real aquello que él enuncia“ (Морено Кабрера, 2002: 331). За термин *иреалност* важно је нагласити да га не треба тумачити искључиво буквално, већ да он може имати разне нијансе у значењу, као што су хипотетичност, неистинитост, наређење, савет, забрана итд. – све то спада у домен иреалности, јер су у питању нереализоване ситуације:

„La modalidad *irrealis* se suele expresar mediante el subjuntivo; ahora, la actitud del hablante no es la anterior [модалност *realis*], sino es algo más variada, ya que hay muchos modos de irrealidad pero sólo uno de realidad. Puede tratarse de que el hablante no asuma que lo que dice está en consonancia con la realidad o que asuma que es poco probable, o que se trate de algo no asumido por hipotético o, simplemente, que se trate de algo falso, o que se trate de una actitud negativa ante un hecho; puede también tratarse de una orden, consejo o prohibición. En estos casos y en algunos otros, la modalidad adecuada sería una modalidad *irrealis* y suele emplearse el modo subjuntivo para expresar todas estas actitudes“ (Морено Кабрера, 2002: 331 – 332).

Са истим/сличним значењем, а са циљем да се објасни употреба индикатива и субјунктива, постоје и друга термилошка решења (увек у виду бинарних опозиција), типа објективан/ субјективан, декларативни/ недеklarативни, модални/ немодални, фактуални/ нефактуални, асертивност/ неасертивност итд. Према Палмеру (2001: 1 – 3), међутим, једино су термини *realis/irrealis* довољно погодни, јер су то чисто технички појмови, док остали могу имати неке друге логичке конотације. С тиме се не слажу многи аутори. На пример, у покушају да, семантички гледано, једним појмом обухвати све употребе субјунктива, односно индикатива, Порто Дапена (1991: 33) радије користи термине *актуалност/ виртуалност*:

„Para nosotros, en cambio, sería preferible hablar de *actualidad* para el indicativo, por referirse éste a la realización de la acción – realización que puede ser efectiva o no – y de *virtualidad* para el subjuntivo, el cual no indica propiamente la irrealidad (vale decir, inexistencia o imposibilidad) de una acción, sino su virtualidad, esto es, con independencia de su realización posible o imposible“ (Порто Дапена, 1991: 33).

Исто тако, Терел и Хупер (1974), Лан (1989а, 1995) и Грегори и Лан (2012) определили су се за појмове *асертивност/неасертивност*. Такође, Бајби и др. (1994: 239) пишу:

„When grams are described in terms of *realis/irrealis*, the claim is made that these grams are categorizing events as actual or non-actual, as occurring or not in the real world, as though the speaker’s choice of a mood depends on the truth value of the proposition. Considerable evidence suggests that it is not the domain of truth or fact that is the relevant domain for mood, but rather the domain of assertion and non-assertion that is relevant“ (Бајби и др., 1994: 239).

Наиме, чак и ако појам иреалности узмемо у најширем могућем смислу, употреба субјунктива у неким контекстима излази из тог домена. Примера ради, субјунктив се може користити за навођење информација које су очигледно реалне, али већ постоје у контексту, па су познате и говорнику и саговорнику (будући већ познате не чине фокус у датој говорној ситуацији). То значи да се субјунктивом може изразити експлицитно или имплицитно цитирање, у ширем смислу те речи; дакле, под цитирањем подразумевамо позивање на радњу која је већ присутна у контексту, те је позната и говорнику и саговорнику, као у (1) и (2).

- 1) *Siento que no haya podido venir.*
- 2) *Aunque seas mi hija, no te perdono por lo que acabas de hacer.*

Оба примера садрже оно што се може називати текстуалном анафором или имплицитним цитатом (Рејес, 1990а; Новиков 2015: 84).⁴⁷ Употреба субјунктива у (1) такође одговара појму *пресупозиције*, у смислу да се подразумева истинитост садржаја зависне реченице. Рејес (1990а: 20) такође говори о цитирању и пресупозицији анализирајући пример *Lamento que Juan esté enfermo*. Према Кипарски и Кипарски (1970: 245 – 248), глаголи *sentir* и *lamentar* су фактивног значења, па се самим тим садржај њихове допуне подразумева, тј. прихвата као истинит.⁴⁸ У таквим случајевима тврђење (асертивност) је сувишно, па се у шпанском језику користи субјунктив: „Cuando algo se da por supuesto, no se asevera. De ahí que con verbos que exigen que lo denotado por el complemento se haya producido con anterioridad se exija en español el modo subjuntivo“ (Морено Кабрепа, 2002: 333). Предуслов за (1) јесте да особа на коју се односи субјекат зависне реченице заиста није могла да дође. Та информација се пресупонира, па говорникова намера није да нагласи ту чињеницу, већ да, подразумевајући да је описана ситуација позната саговорнику, искаже свој став. У (2) садржај зависне реченице је такође познат учесницима у комуникацији, а поред тога говорник ту информацију сматра ирелевантном. Дакле, и у (1) и у (2) говорник се позива на познату информацију (било експлицитно изречену или имплицитно присутну у контексту), тј. цитира познату информацију, а то чини употребом субјунктива, па зато тај начин у наведеним примерима има анафоричку функцију. Осим тога, пошто означава остварену ситуацију, субјунктив у таквим контекстима има фактуално значење.

Индикатив се такође може користити у контекстима где бисмо на основу семантичке дефиниције очекивали субјунктив. Према Рејес (1990а), Ескандељ Видал и Леонети (2006) и Рајић (2012а), индикатив има цитатни карактер у изричним реченицама са негираним уводним глаголом (што је контекст типичан за субјунктив). До овакве употребе долази када дословно понављамо саговорникове речи како бисмо исказали неслагање са њим:

- 3) – *Entonces estás diciendo que Juan es un embustero, y eso no te lo consiento.*
 – *Te equivocas: yo no digo que Juan es un embustero; lo único que digo es que nos ha informado mal.*
 (пример преузет из Ескандељ Видал & Леонети, 2006)

Следствено томе, у избору глаголског начина, као што наглашава Лан (1989а), битна је улога говорника, тј. избор глаголског начина је у директом односу са релевантношћу информације. Полазећи од теорије релеванције Спербера и Вилсонове, Лан (1989а) објашњава да се недовољно информативни и недовољно релевантни садржаји – тематски, дакле већ познати – обележавају субјунктивом, док се информативни и релевантни – рематски, тј. нови – истичу у први план употребом индикатива. Другим речима, ако за полазиште узмемо појам релеванције, могу се објаснити и они случајеви када је информација поуздана (истинита или остварена), па би јој на први поглед одговарала употреба индикатива, али у датом контексту није релевантна, као у (2). Стога и субјунктив може спадати у домен модалности реалности. Зато сматрамо да је прикладније анализирати индикатив и субјунктив у контексту (не)асертивности него у контексту модалности реалности и иреалности. У складу с тим,

⁴⁷ Новиков (2015: 84) наводи пример *Me alegro de que hayan terminado la carrera*, где можемо да замислимо саговорника како изговара *Ya han terminado la carrera*, па у том смислу субјунктив *hayan terminado* представља имплицитни цитат. Дакле, није реч о правом цитирању, али информација је већ присутна у контексту и зато је говорник не истиче у први план већ је само спомиње да би исказао свој став – вреднује ту информацију. Такође се може рећи да субјунктив овде има ехоичну употребу, тј. да је ехо неког другог исказника, па се може тумачити и са становишта теорије полифоније. Вид. такође 2.7.2 и 2.8.

⁴⁸ О теорији Кипарскија и Кипарскија и фактивним предикатима вид. 3.2.

индикатив има асертивно значење, док се субјунктивом означава одсуство тврђења, што се не изједначава са иреалношћу. Дакле, ако смо пред подразумеваном информацијом, говорник не тврди, већ изражава став и отуда употреба субјунктива.

У литератури се јављају разни покушаји формулисања јединствене теорије којом ће бити обухваћене све употребе индикатива и субјунктива. Кључном у њиховом опису, мада недовољно добро постављеном, сматра се семантичка теорија Терела и Хупера (1974), а њихове идеје представљају полазну тачку прагматичког приступа асертивности који предлаже Мехијас-Биканди (1994, 1998), што разматрамо у наредном одељку.

2.6. Покушаји формулисања јединствене теорије о употреби индикатива и субјунктива

2.6.1. Асертивност и пресупозиција у семантичкој теорији Терела и Хупера (1974)

Много је напора уложено да се сви видови употребе субјунктива и индикатива обухвате једним јединственим тумачењем и класификују тако да се јасно виде критеријуми који одређују њихову употребу (укључујући и алтернације). Терел и Хупер (1974) први су покушали да формулишу један целовит приступ и објасне употребу глаголских начина свеобухватном семантичком дефиницијом. Њихов рад, мада критикован због одређених недоследности (Алонсо-Кортес, 1981: 40 – 42; Мехијас-Биканди, 1994), био је од пресудног значаја за помак у анализи употребе глаголских начина и за превазилажење традиционалне идеје да се индикатив користи за оно што је објективно и извесно, а субјунктив за субјективно и неизвесно.

Два кључна семантичка појма у анализи Терела и Хупера јесу *асертивност* (тврђење) и *пресупозиција* (претпоставка). Ови лингвисти су уочили да се употреба индикатива и субјунктива заснива на комплексном односу између синтаксе и семантике, те да није тачно да индикатив и субјунктив немају семантичку функцију и да је избор начина одређен само врстом предиката у главној реченици, што се сматра строго синтаксичким приступом (премда се ти предикати разврставају према значењу) (Терел & Хупер, 1974: 485). С друге стране, семантичка анализа подразумева да глаголски начини сами по себи имају значење, па стога Терел и Хупер дефинишу глаголски начин *семантички*: претпостављају да употреба начина зависи од истинитости садржаја зависне реченице; најкраће речено, ако је исказ асертивне природе користи се индикатив, а ако је неасертиван користи се субјунктив (при томе анализирају изричне и независне реченице).

Да би објаснили употребу глаголских начина служе се опозицијом *асертивност/неасертивност*. Асертивност одговара оним ситуацијама када говорник верује да је пропозиција истинита и жели тако и да је представи, те користи индикатив, као у *Marta ha venido*. Ова независна реченица се може преформулисати тако да чини део зависносложене конструкције, нпр. *Sé que/ Me han dicho que Marta ha venido*, и још увек ће имати асертивно значење. С друге стране, у домен неасертивности спадају пресупозиција⁴⁹ (тј. фактивни контексти: ако је информација позната учесницима у комуникацији, она се подразумева, као у

⁴⁹ Термин *пресупозиција* дефинише се као претпостављена информација, тј. предуслов за смисленост исказа у целини јесте истинитост садржаја зависне реченице. Тај појам Терел и Хупер (1974) преузимају од Кипарскија и Кипарскија (1970), према којима се главни предикати деле на фактивне, контрафактивне и нефактивне. Вид. одељке 2.8 и 3.2.

(1)) и они случајеви који се не могу сврстати ни у сферу пресупозиције ни у сферу асертивности, тј. њихова истинитост се доводи у питање (као у (2)):

1) *Me alegro de que Marta haya venido.*

2) *Dudo que Marta haya venido.*

Другим речима, према Терелу и Хуперу (1974) постоје три типа реченица: а) реченице асертивног значења; б) реченице за које се претпоставља да су истините, па су обухваћене термином пресупозиција; в) реченице које не спадају ни у прву ни у другу групу, тј. неасертивне су природе, али се не могу окарактерисати ни као пресупозиција. Класификацију ових семантичких појмова Терел и Хупер шематски приказују на следећи начин:

Семантички појам	Класа	Гл. начин
Асертивност	1) Асертивност	Индикатив
	2) Туђи говор	Индикатив
Пресупозиција	3) Ментални чин	Индикатив
	4) Коментар	Субјунктив
Ниједно	5) Сумња	Субјунктив
	6) Императив	Субјунктив

Извор: Терел & Хупер, 1974: 488

Осим правих асертивних исказа, у домен асертивности спада и цитирање туђег говора (енг. *assertion* и *report*). У оба случаја користи се индикатив. Асертивне матрице се при томе могу степеновати, од јаких (*es seguro*) до слабих (*creo* или *me parece que*) (Терел & Хупер, 1974: 486).

Пресупозиција обухвата предикате интелектуалне перцепције (што су према терминологији Терела и Хупера *ментални чиновни*, енг. *mental act*) и коментаре о исказима (енг. *comment*); *коментари* се даље могу поделити на *вредносне судове* (*es bueno/ malo/ interesante*) и на *субјективне коментаре* (*me alegro*). Коментари одговарају логичкој пресупозицији, те, како спадају у домен неасертивности, захтевају субјунктив у зависној реченици, премда је њен садржај истинит: „it is commented upon, not asserted“, што одговара полазној претпоставци Терела и Хупера (1974: 487 – 488). Клаузе са предикатима интелектуалне перцепције, за разлику од коментара, јесу у вези са садржајем зависне реченице, али нису узроковани њиме. Такви предикати сматрају се изузетком у овој теорији у смислу да зависна реченица нема асертивно значење, већ спада у домен пресупозиције, а ипак се користи индикатив. У ову групу сврставају се малобројни предикати типа *darse cuenta, aprender, tomar en consideración* и др. (Терел & Хупер, 1974: 488).

Ако исказ не одликује ни асертивност ни пресупозиција, у питању су дубитативни или императивни искази и тада се користи субјунктив. Под императивним исказима не подразумевају се само независне реченице у императиву, већ се императиви могу и ублажити, тако што ће се употребити зависносложена реченица са волитивним или персуазивним значењем. Тако се реченице са *querer que*, на пример, сматрају ублаженим императивима (Терел & Хупер, 1974: 486 – 487, 489).

Важно је такође нагласити да негација може утицати на то којој класи ће одређени предикат припадати. Негирањем асертивних матрица добија се дубитативно значење (*no es*

seguro que), и обратно (*no dudo que*),⁵⁰ што утиче на употребу глаголског начина у зависној реченици. С друге стране, негирањем цитата не оспорава се истинитост зависне клаузе, јер се матрицама за цитирање само указује на извор информације (Терел & Хупер, 1974: 486, 489). Слично је са предикатима интелектуалне перцепције и коментарима: негирањем главне реченице пресупозиција се не поништава, већ има константно значење, па се не мења ни глаголски начин употребљен у зависној реченици.

Коначно, Терел и Хупер (1974: 490) објашњавају да не треба пренебрегнути чињеницу да постоје и вишезначни глаголи који се не могу сврстати само у једну групу. У том смислу анализирају *insistir* (у значењу глагола говорења, односно императива), *sentir* (цитирање и субјективни коментар), *no creer* (дубитативно и асертивно значење), *no ver* (цитат и асертивни исказ) итд.

Оно што се замера подели Терела и Хупера јесте, на првом месту, то што предикати интелектуалне перцепције (нпр. *darse cuenta de que*) одговарају употреби индикатива, а обухваћени су појмом пресупозиције (нпр. Алонсо-Кортес, 1981: 41; Мехијас-Биканди, 1994), чега су уосталом свесни и сами аутори: „it appears that the indicative verb form of the complement correlates directly with assertion. In general this is the case (with one class of exceptions [...])“ (Терел & Хупер, 1974: 486). То нарушава њихову почетну идеју да пресупозицији одговора употреба субјунктива, а асертивности употреба индикатива: „in independent and noun clauses the indicative is associated with assertion while the subjunctive is associated with non-assertion“ (Терел & Хупер, 1974: 487). Наиме, у *Se han dado cuenta de que estáis aquí* садржај зависне реченице чини дељену информацију (енг. *shared knowledge*), она је очигледно истинита и позната и говорнику и саговорницима, те одговара пресупозицији, што се потврђује и тиме што се негирањем главног предиката њена истинитост не мења. Ипак, уз глаголе који означавају предикате интелектуалне перцепције као *darse cuenta*, и налазе се у потврдном облику, користи се индикатив, што се не уклапа у теорију ових аутора. Друга ствар коју лингвисти замерају теорији Терела и Хупера (нпр. Алонсо-Кортес, 1981: 41; Мехијас-Биканди, 1994) јесте то што према њиховој подели глагол *creer* спада у асертивне матрице, те отуда објашњење да се у зависној клаузи користи индикатив. Терел и Хупер су свесни и овог недостатка у својој теорији, па управо да би избегли такву критику пронашли су објашњење у степеновању јачине асертивности, сместивши глагол *creer* у домен *слабе асертивности* (*weak assertion*). На тај начин *creer* има и асертивно значење и одређени степен неизвесности. Мехијас-Биканди (1994: 894) није задовољан таквим објашњењем, те подвлачи да се тим глаголом указује на одређену несигурност, исто као у случају прилога *probablemente* и сличних.⁵¹ Даље, Алонсо-Кортес (1981: 41) појашњава да и глаголи којима се цитира туђи говор прихватају алтернацију глаголских начина, што није покривено овом теоријом. То илуструје примером *No me dijo que Juan quería/ quisiera estudiar en la biblioteca*. Такође, Хаверкат (2002: 57 – 58) сматра да је ова теорија термилошки недовољно прецизна и критикује неадекватну употребу термина *императив* (*imperative*) и *наредба* (*command*), објашњавајући да се термин *наредба* односи на одређену врсту говорних чинова, а *императив* на врсту реченице. Даље, примећује да читав низ глагола перцепције није укључен у анализу, као и да класификација глагола није довољно добра; на пример, *negar*, као антоним глагола

⁵⁰ Мехијас-Биканди (1998: 944), међутим, анализира пример *No dudo que hiciera un buen trabajo*, те тврди да је уз *no dudar* могућа и употреба субјунктива ако се ради о познатој информацији, па да *no dudar* спада у класу коментара. Наиме, објашњава Мехијас-Биканди (1998: 944 – 945), исказ *Peter is not tall* прикладан је само ако је претходно било речи о његовој висини, тако је и горњи исказ адекватно употребити ако је већ споменута идеја да је субјекат обавио добар посао. То је очигледно у вези са Дикроовим објашњењем да негација (као и субјунктив) има полифонично значење.

⁵¹ Вид. одељак 2.6.2 о Мехијас-Бикандијевој теорији.

afirmar, требало би да се сврста у класу 'цитурање туђег говора', а не међу дубитативне глаголе, док се глагол *leer* не користи за цитурање.

И поред свих недоречености и недоследности, значај истраживања Терела и Хупера не сме се доводити у питање, будући да су успели да се удаље од дотад неоспораване идеје да оно што је истинито, објективно и стварно нужно захтева индикатив и обратно, оно што припада домену иреалности захтева субјунктив.

2.6.2. Прагматичка дефиниција асертивности Мехијас-Бикандија (1994, 1998)

Премда је студија Терела и Хупера (1974) ограниченог домета, њихов рад је послужио као добра основа за сва даља разматрања ове теме. Тако Мехијас-Биканди (1994) своје истраживање заснива на њиховој теорији, али, уместо семантичког, у средишту истраживања је *прагматички* аспект употребе глаголских начина. Циљ му је да пронађе објашњење и за горепоменуте случајеве, који се тешко уклапају у теоријски оквир Терела и Хупера (1974), и да на тај начин формулише општу дефиницију на основу које се може предвидети дистрибуција индикатива и субјунктива у зависној реченици.

Пратећи основни правац теорије Терела и Хупера, Мехијас-Биканди (1994) објашњава да се термин *асертивност* мора дефинисати прагматички. Сматра да се одређени примери не могу објаснити њиховом анализом из разлога што на самом почетку нису довољно добро дефинисали тај појам:

„whether a proposition is asserted or not depends not so much on whether that proposition is true or false, but on what are the intentions of the speaker when s/he decides to present the information expressed by the proposition to a particular audience“ (Мехијас-Биканди, 1994: 892).

Мехијас-Биканди (1994) примећује да употреба глаголских начина не зависи од тога да ли је садржај пропозиције истинит или није, већ од *говорникове намере*, а то је, по нашем мишљењу, веома битан помак у анализи индикатива и субјунктива. Ако се појам *асертивност* користи у строго семантичком смислу, онако како то чине Терел и Хупер, у фокусу нису нити говорник нити контекст, што знатно сужава опсег значења тог појма: „[t]he semantic notion of assertion that was used by Terrel and Hooper abstracts away from the speaker and the context of an utterance“ (Мехијас-Биканди, 1994: 895). Даље:

„The notion of assertion I wish to consider is one that makes reference to the speaker's intention and to the representation that the speaker has of reality (and the representation that the speaker has of some other individual's representation of reality). I propose the following definition: a speaker asserts a proposition when the speaker intends to indicate that P is contained in some space R, that is, when the speaker intends to indicate that P provides information about some individual's view of reality“ (Мехијас-Биканди, 1994: 895).

Ослањајући се на Серлово и Грајсово тумачење комуникације, Мехијас-Биканди (1994: 892) уводи у анализу појам комуникационе намере, сматрајући га пресудним у дефинисању асертивности. На тај начин се асертивност дефинише независно од појма семантичке или логичке пресупозиције, где се садржај зависне клаузе сматра пресупозицијом ако се истинитост те клаузе не мења када се негира цела реченица, што је у вези са поимањем фактивности. Под појмом *прагматичке пресупозиције* подразумева се контекстуални оквир у коме је информација садржана у исказу позната и говорнику и саговорнику:

„An utterance *A* pragmatically presupposes a proposition *P* iff (if and only if) in order for *A* to be appropriate *P* must belong to the mutual knowledge of speaker and hearer. A proposition *P* belongs to the mutual knowledge of speaker and hearer iff (if and only if) the speaker knows that *P*, and the speaker knows that the hearer knows that *P*, and the speaker knows that the hearer knows that the speaker knows that *P* (and so on)“ (Мехијас-Биканди, 1998: 943).

Очигледна је веза између појмова *прагматичка пресупозиција* и *позната/стара/дељена информација*, који се такође користи у анализи глаголских начина: „A complement represents old information when the speaker assumes familiarity with the information expressed by the complement“ (Мехијас-Биканди, 1998: 943).

Одређени исказ је асертиван уколико га говорник (или неки други субјекат) тако види. Према Мехијас-Бикандију (1994: 892), индикатив се користи у зависној реченици ако говорник има намеру да представи да се информација налази у домену нечије реалности. Наиме, Мехијас-Биканди (1994: 894 – 895) служи се термином *менталних простора* Жила Фоконијеа,⁵² па разликује домене: R(s), који садржи све пропозиције које представљају оно што говорник сматра објективном реалношћу (*seaker's reality*), R(h), домен који представља оно што говорник верује да је реалност његовог саговорника (*hearer's reality*), и R(a), који садржи пропозиције које описују оно што говорник верује да је реалност било које друге особе (*any other person's reality*). Сходно томе, ако изговори *Peter believes that Susan is sick*, говорник заправо показује да је према његовом мишљењу Питерово мишљење да је Сузан болесна (Мехијас-Биканди, 1994: 894).

На тај начин се могу на прагматичком нивоу, полазећи од појма *говорникова намера*, објаснити примери који су спорни у теорији Терела и Хупера, а то су: а) употреба индикатива уз предикате интелектуалне перцепције; б) сврставање глагола *creer* у предикате са асертивним значењем и употреба индикатива у зависној реченици. Иако се логички подразумева истинитост зависне реченице употребљене уз предикате интелектуалне перцепције, па би према основној поставци Терела и Хупера требало употребити субјунктив (као што је случај и са „коментарима“, где спадају примери са *alegrarse*, *lamentar*, па није неопходно додатно наглашавати садржај зависне реченице употребом индикатива), говорников циљ јесте да покаже да се дата информација налази у менталном простору субјекта главне реченице; стога се користи индикатив уместо очекиваног субјунктива (Мехијас-Биканди, 1994: 897). На основу тога може се закључити да логичка пресупозиција не одговара нужно субјунктиву. Мехијас-Биканди (1994: 897) закључује: „What is relevant is not whether a proposition *P* is logically presupposed, but whether the intention of the speaker is to indicate that *P* is part of his/her or someone else's world view“.

У настојању да објасни употребу индикатива уз глагол *creer*, Мехијас-Биканди (1994: 897 – 898), уместо за степеновањем јачине асертивности, поново посеже за прагматичким објашњењем. Говорник, иако није у потпуности сигуран у истинитост исказа, заправо представља исказ као своје уверење. Полазећи од теорије менталних простора, Мехијас-Биканди (1994: 897 – 898) објашњава да чак ни независне реченице (нпр. *Mary is sick*), иако их одликује асертивност, никада не могу бити у потпуности објективне и без изузетка истините: „This stems from the fact that as human beings our perception of reality is limited by our own subjectivity, or by our own perspective“ (Мехијас-Биканди (1994: 898). Тако и независна реченица *Mary is sick* заправо значи *I believe that Mary is sick*, па стога ако изговоримо и *I believe that*, односно *Creo que*, у ствари само оно што је иначе имплицитно исказујемо експлицитно.

⁵² У теорији о појмовним амалгамима Фоконије и Тарнер дефинишу менталне просторе као мала концептуална паковања која се стварају док размишљамо и говоримо, а у циљу да се остваре услови за локално разумевање и деловање; ментални простори су међусобно повезани и могу се модификовати: „Mental spaces are small conceptual packets constructed as we think and talk, for purposes of local understanding and action“ (Фоконије & Тарнер, 2002).

Ако се субјекат главне реченице и говорно лице разликују, говорникова намера јесте да представи да је садржај зависне реченице смештен у менталном простору субјекта. Индикатив, дакле, има асертивну улогу у смислу да говорно лице тврди да дати садржај постоји у нечијем менталном простору. Та тврдња, међутим, не чини ту информацију нужно истинитом, те отуда одређен степен несигурности, садржан у семантици глагола *creer* (Мехијас-Биканди, 1994: 898).

2.7. Категорија глаголског начина са становишта теорије релеванције и теорије полифоније

До сада цитирани аутори не занемарују прагматички аспект употребе глаголских начина, али већина њих анализира значења индикатива и субјунктива углавном на основу међузависности предиката унутар реченице. Теорије релеванције и полифоније, делимично блиске концепције (без обзира што је једна когнитивна, а друга строго лингвистичка), такође повезују семантику и прагматику, али на различите начине; прва то чини тако што семантичка својства користи за интерпретацију концептуалне структуре реченице у зависности од контекста; друга, полазећи од претпоставке да је значење у језику, тј. да сам језик сигнализира, „даје инструкције“, како разумети одређени израз или реченицу. И лингвисти чије смо ставове досад изложили указивали су на та својства: дакле, и у претходним тумачењима поменули смо да глаголски начини имају значење, а ту идеју развили су Вилсонова и Спербер прихватањем дистинкције концептуално/процедурално значење; такође смо наговештавали да индикатив и субјунктив могу имати цитатни карактер, што потиче из теорије полифоније.

2.7.1. Тумачење глаголских начина у светлу теорије релеванције

Британска лингвисткиња Дирдри Вилсон и француски антрополог Дан Спербер сматрају *релеванцију* појмом когнитивно-психолошке природе и кључним параметром језичке комуникације. Полазе од Грајсове инференцијалистичке прагматике и у фокус истраживања стављају релевантност информације, која је, по њиховом мишљењу, универзална претпоставка комуницирања, а произилази из чињенице да је потрага за релевантношћу фундаментална карактеристика људског знања уопште (Спербер & Вилсон, 1995 [1986]; Вилсон & Спербер, 2006).

Ова когнитивно-психолошка теорија настала је као покушај да се преформулише и допуни једна од основних Грајсових тврдњи – да је базична одлика људске комуникације исказивање и препознавање намере:⁵³

„Relevance theory may be seen as an attempt to work out in detail one of Grice’s central claims: that an essential feature of most human communication is the expression and recognition of intentions“ (Вилсон & Спербер, 2006: 607).

Грајс схвата комуникацију као феномен инференцијалне природе, што значи да говорник језички кодира исказ и њиме преноси одређено значење, док га саговорник граматички и лексички декодира и, посредством контекста, препознаје намеру, која, у суштини, представља право значење исказа. Грајс, према томе, поистовећује значење са

⁵³ У теорији Вилсонове и Спербера уочавају се утицаји и других аутора, нпр. Стросона (1964), Луиса (1969), Шифера (1972), Фодора (1983) (вид. Спербер & Вилсон, (1995 [1986])).

намером, а комуникацију сматра чином у коме се аутоматски креирају одређена очекивања која саговорника воде ка интерпретацији говорниковог значења. Та очекивања Грајс описује принципом кооперативности, чија је суштина формулисана на следећи начин: „Make your conversational contribution such as is required, at the stage at which it occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged“ (Грајс, 1975: 45).⁵⁴ Тај принцип подразумева скуп начела која доводе до успешне комуникације, тј. прећутни споразум учесника у комуникацији да ће сарађивати у циљу постизања ефикасне комуникационе размене (вид. такође Рајић, 2016: 67 – 69). Принцип кооперативности садржи категорије квантитета, квалитета, релације и начина, а оне имају своје максиме. Према категорији квантитета исказ треба да буде информативан само колико је то потребно у датој ситуацији. Категорија квалитета подразумева да допринос конверзацији треба да буде истинит и, према једном од подмаксима, проверљив, тј. подразумева се постојање доказа за изречено. Максиме релације гласи *нека ти исказ буде релевантан*. Категорија начина се односи, како и сам назив сугерише, на стил или начин на који је исказ представљен и садржи максиме: *избегавај нејасност, избегавај двосмисленост, не буди преопширан и држи се редоследа* (Грајс, 1975: 45 – 46).⁵⁵

Вилсонова и Спербер верују да Грајс јесте отворио важна питања, али да су му тврдње често непрецизне и замерају му то што се принцип кооперативности схвата као опција, будући да учесници у комуникацији могу сами да одлуче да ли ће кршити максиме или не. Такође, одређене делове његове теорије, категорије квалитета, квантитета и начина, сматрају сувишним. Стога у својој теорији задржавају само категорију релације, коју су преформулисали у *принцип релеванције*. Тај принцип је, по њиховом мишљењу, универзално својство људске комуникације: „говорници свих језика и култура га несвесно следе самом чињеницом да су људска бића“ (Рајић, 2016: 79).

Говорниково остензивно (демонстративно) понашање и саговорниково разумевање језичке структуре, као и извођење закључака (инференција), истичу Вилсонова и Спербер, налазе се у основи језичке комуникације. Процес се одвија на следећи начин: говорник остензивним стимулусима, тј. формулисањем исказа, привлачи саговорникову пажњу, при чему стимулуси откривају говорникову намеру и истовремено дају до знања саговорнику да је исказ довољно релевантан да би заслужио његову пажњу: „By producing an ostensive stimulus, the communicator therefore encourages her audience to presume that it is relevant enough to be worth processing“ (Вилсон & Спербер, 2006: 611). На тај начин је формулисан средишњи појам теорије – тзв. *комуникациони принцип релеванције*, схваћен као човекова тежња за постизањем максималне релевантности: „Every ostensive stimulus conveys a presumption of its own optimal relevance“⁵⁶ (Вилсон & Спербер, 2006: 612). Под оптималном релевантношћу одређеног стимулуса, тј. исказа, подразумева се то да он мора бити довољно релевантан да би био вредан саговорникове пажње и да, осим тога, мора бити најрелевантнији могућ с обзиром на говорникове способности и склоности:

„Presumption of optimal relevance: a. The ostensive stimulus is relevant enough to be worth the audience’s processing effort; b. It is the most relevant one compatible with communicator’s abilities and preferences“ (Вилсон & Спербер, 2006: 612).

⁵⁴ „Учините свој конверзацијски допринос онаквим какав се тражи, у тренутку у којем се догађа, према прихваћеном циљу или правцу говорне размене у којој учествујете“ (Рајић, 2016: 67).

⁵⁵ Детаљније о инференцијалном моделу комуникације вид. Грајс, 1968; Грајс, 1975; Рајић, 2016; Мишковић-Луковић, 2015.

⁵⁶ „Сваки остензивни стимулус саопштава претпоставку о сопственој оптималној релеванцији“ (Рајић, 2016: 81).

Даље, да би објаснили процес разумевања, аутори теорије разликују експлицитни и имплицитни облик комуникације – *експликатуре* и *импликатуре*. Експликатура је семантичко-прагматичка категорија и њено значење обухвата исказани и на основу контекста изведени садржај, а импликатура је значење добијено посредством инференцијалног процеса, повезивањем експлицитног садржаја и информација проистеклих из контекста.

Из теорије релеванције такође произилази разлика између концептуалног и процедуралног значења, коју је увела Блејкмор (1987), анализирајући дискурсне маркере и увидевши да немају сви језички елементи исту улогу у интерпретацији исказа, а потом су је продубили и други аутори. Неке врсте речи означавају концепте (пунозначне појмове, тзв. *content words*), отуда имају концептуално значење, а то су именице, глаголи, придеви и неки прилози; с друге стране, функционалне категорије, попут дискурсних маркера, имају процедурално значење – оне у свом значењу садрже упутства како исправно комбиновати концепте у циљу релевантног тумачења исказа, тј. не поседују когнитивни садржај који одговара неком концепту. На пример, искази *Es español y, por tanto, es buen conductor* и *Es español y, sin embargo, es buen conductor* имају исти пропозитивни, тј. истиносно-вредносни, садржај – обавештавају нас да је особа на коју се искази односе Шпанац и да је добар возач, али се разликују у погледу прагматичког ефекта који производе: дискурсни маркер *por tanto* саопштава нам да су Шпанци, уопште узев, добри возачи, док нас *sin embargo* наводи на сасвим супротан закључак (пример преузет из Рајић, 2013а: 355). Уочено је, међутим, да процедурално значење немају само дискурсни маркери, већ и бројне друге језичке јединице, типа глаголска времена, начини, везници, чланови, предлози, као и прозодијска средства и ред речи.

Сматрамо да се у шпанском језику процедурално значење индикатива и субјунктива најобухватније објашњава појмом *(не)асертивност*, онако како га дефинише Мехијас-Биканди (1994, 1998) (прагматички), јер су неасертивношћу обухваћене и нефактуалне (*irrealis*) и тематске употребе субјунктива.⁵⁷ У складу са тим, процедурална природа субјунктива могла би се формулисати на следећи начин: „Construct the propositional representation as non-asserted information“ (Ахерн & Леонети, 2004: 37). С друге стране, асертивну природу индикатива не треба искључиво поистовећивати са истинитошћу: асертивност индикатива заправо се суштински огледа у фокализацији информације, тј. у њеном истицању у први план. Како објашњавају Ахерн и Леонети (2004: 37), семантички садржај глаголских начина може помоћи у тумачењу експликатура вишег реда (у којима се сагледава пропозициони став и комуникациона намера говорног лица);⁵⁸ ипак он је минималан у поређењу са бројним начинима на које се употреба индикатива, односно субјунктива, може тумачити у зависности од контекста. Оно што заправо саговорнику омогућава да препозна комуникациону намеру јесте принцип релеванције, као главни организацијски фактор у језичкој комуникацији:

„Procedural expressions help the hearer to identify the intended effects by restricting the construction of either the explicatures or the implicatures of the utterance. In the case of verbal mood, its semantic content contributes to the specification of explicatures, mainly those known as *higher-level explicatures*, in which the speaker’s propositional attitude and communicative intention are represented. [...] [T]he semantic content of the grammatical moods is minimal compared to the range of interpretive effects that the use of one or the other can convey [...]. What enables the

⁵⁷ О теорији Мехијас-Бикандија вид. одељак 2.6.2.

⁵⁸ О подели на основне експликатуре или експликатуре нижег реда (*base explicature*) и експликатуре вишег реда (*higher-level explicature*) вид. Вилсон и Спербер, 1993; Мишковић-Луковић, 2015: 80 – 86; Рајић, 2016: 84.

hearer to identify the intended interpretation for each utterance is the communicative principle of relevance“ (Ахерн & Леонети, 2004: 37).

Наведимо један пример:

- *Creo que va a volver a dolerme la cabeza. Ya está haciendo calor, ¡qué verano nos aguarda!...*
- *A mí no me importa porque Elena se alegra de que haga calor.*
- *¿Porque a Elena le guste tiene que gustarte a ti también?*
- *No es que le guste el calor; se alegra porque hará bueno en el carnaval. [CREA]*

Размотримо употребу субјунктива уз израз *se alegra de que* и уз везник *porque*. У оба случаја реч је о неасертивној информацији: у првом, информација да је врућина је тематска, позната, и отуда говорнику није циљ да информише о тој чињеници, већ да да додатни коментар у вези са њом (да се Елена радује); у другом, реч је о полемичком субјунктиву, информација је поново позната, а говорно лице жели да истакне њену ирелевантност.⁵⁹

Следствено томе, премда критикована, будући да се у њој јављају одређене недоречености (вид. Левинсон, 1989;⁶⁰ Рајић, 2016;⁶¹ Мишковић-Луковић, 2015⁶²), у теорији релеванције постоје елементи који могу да допринесу тумачењу глаголских начина. Из ње је, дакле, изведена идеја да индикатив и субјунктив поседују процедурално значење, пошто се оно не може лако концептуално објаснити. Теорија релеванције ће стога у овом раду представљати основ за описивање одређених употреба индикатива и субјунктива у шпанском језику.

2.7.2. Тумачење глаголских начина у светлу теорије полифоније

Теорија полифоније је семантичка теорија, која полази од претпоставке да је значење дискурсни феномен и да се обликује у језику. Према речима Дикроа, заслуге за настанак те теорије има руски филозоф Михајл Бахтин и његова идеја о интерактивној, *дијалошкој*,

⁵⁹ О употреби субјунктива уз фактивне предикате, типа *alegrarse*, вид. одељак 3.2, а о употреби полемичког субјунктива уз *porque* вид. 5.6.

⁶⁰ Левинсон (1989: 455) већ у првој реченици своје рецензије описује књигу о релеванцији као „bold and highly controversial“. Даље: „The reasons for the negative assessment of the central thesis lie on many levels; the book relies on improbable presuppositions about human cognition; it underplays the role of usage in pragmatic theory; it ignores many current developments in semantics, pragmatics and the study of inference; it is too ambitious and globally reductive; and anyway the theory is obscure and it is not clear how it could be made to have clear empirical application“ (Левинсон, 1989: 456).

⁶¹ Према Рајић (2016: 89), „Један од контроверзних аспеката теорије је схватање да је људски ум механизам обраде информација и да сходно томе природно тежи сталном увећавању својих когнитивних способности. У складу са том основном претпоставком, комуникација је схваћена поједностављено, као процес заснован на обради и размени информација, при чему је најбитнија фаза тог процеса (извођење закључака) сведена на логику дедуктивног типа. Осим тога, теорија релеванције је једнострана, јер сагледава само процес разумевања и интерпретације исказа, разрађен до најмањих појединости, док је продукција, то јест вербализација намере говорника остала изван интересовања аутора“.

⁶² Мишковић-Луковић (2015: 100), на пример, сматра термин *експликатура* мањкавим. „С једне стране, изведен је из глагола *to explicate*, а не из придева *explicit*, чиме се погрешно описује говорникова намера када део исказа оставља имплицитни. [...] Претпоставка теорије релеванције да је експлицитност ствар степена, своди се тиме на чињеницу да ће посредни феномен увек бити непосредно добијен, без обзира да ли у потпуности експлицитно или пак делимично имплицитно [...]. С друге стране, у теорији релеванције су и експликатуре вишег нивоа експлицитно саопштене претпоставке; према имплицитурном приступу, међутим, ове пропозиције не могу да буду део непосредног садржаја – имплицитуре“ (Мишковић-Луковић, 2015: 100).

природи језика. Наиме, Бахтин је први довео у питање идеју о *јединствености говорног субјекта*, те је у књижевност увео низ појмова који имплицирају вишегласје. Прво је то био појам *дијалогичност*, који означава преламање перспектива у књижевном делу. Касније уводи и термин *полифонија*, први пут у свом делу *Проблеми поетике Достојевског (Проблемы поэтики Достоевского, 1963)* и примењује га на нивоу књижевног текста. Полифонија је метафора преузета из музике и њоме се описује збир гласова у језику.

„Као целина исказ настаје у процесу комуникације, у додиру са другим исказом, са његовим значењским, вредносним, идеолошким и језичко-стилским садржајем. [...] Реч се, наиме, рађа и живи у дијалогу са другим речима, али да би дијалог био могућ, неопходан услов је постојање вишегласја. Полифонија и дијалогизам су, у том смислу, комплементарне појаве: *дијалогичност* природно антиципира присуство другог говорника, оријентацију исказа према реплици, док полифонија обједињује говорне перспективе и сучељава различите тачке гледишта“ (Рајић, 2016: 110).

Као што објашњава Нелке (2006: 138), Бахтинов рад се појављује у доба структурализма, због чега његов значај није препознат све до 80-их година. Међу лингвистима до тада преовлађује уверење да прагматика почиње са Остиновом теоријом говорних чинова, а заправо је први прагматички утемељен приступ комуникацији потекао од Бахтина. Његова идеја о дијалогској, односно полифоничној структури књижевног текста, извршила је одлучујући утицај на рад Освалда Дикроа (1984а, 1986),⁶³ који је појам полифоније пренео на подручје лингвистике и прилагодио својој интерпретацији језичког значења. У поглављу *Esquisse d'une théorie polyphonique de l'énonciation*, у књизи *Le dire et le dit* (1984а), Дикро износи став да је исказ по свом унутрашњем саставу полифоничан и да може да се „разгради“ на више саставних елемената, дискурских ентитета (*гласова и тачака гледишта*). Исказ се не везује само за једног аутора, већ настаје укључивањем других исказа и увођењем различитих перспектива. Ова идеја теорије садржана је у реченици:

„Il me semble en effet que les recherches sur le langage, depuis au moins deux siècles, prennent comme allant de soi – sans même songer à formuler l'idée, tant elle semble évidente – que chaque énoncé possède un et un seul auteur“ (Дикро, 1984а: 171).

Да је став о јединствености говорног лица погрешан, Дикро (1984а: 191 – 192) доказује следећим примерима:

- 1) *Ah, je suis un imbécile; eh bien, attends un peu!*
- 2) *Peut-être que tu n'as pas dormi, mais, en tout cas, tu as sacrément ronflé.*

Заменица *ja* у првом примеру односи се на говорни субјект, али се изнето тврђење *je suis un imbécile* не приписује њему, већ његовом саговорнику; говорник, заправо, ироничним понављањем туђих речи, тј. успостављањем полифоничне структуре, сугерише прави смисао исказа, своје неслагање са садржајем изреченим у претходном делу дискурса.

⁶³ Дикро је представник интегрисане прагматике. Та поддисциплина комбинује семантички и прагматички приступ у анализи језика: „Tradicionalmente, el término semántica significa 'semántica del enunciado'. Por otra parte, se llama pragmática integrada a la parte de la pragmática que está incluida en la semántica“ (Анскомбр, 2008: 26). Дикро (1986: 178) интегрисану прагматику назива семантичком или лингвистичком прагматиком, а, како и сам каже, њен циљ јесте да истражи шта се заправо језиком постиже: „L'objet de la pragmatique sémantique (ou linguistique) est ainsi de rendre compte de ce qui, selon l'énoncé, est fait par la parole“ (Дикро, 1984а: 174). Такође вид. Јохансон & Суомела-Салми, 2011: 88.

У другом примеру, јавља се слична ситуација. Реагујући на тврдњу саговорника да целе ноћи није могао да спава, говорник може да изговори наведену реченицу, али се поставља питање може ли бити одговоран за садржај обе клаузе које се у њој јављају.

Говорном субјекту не одговарају, барем не увек, све три димензије које му се нормално приписују: физичка реализација исказа, извођење илокуционог чина и одговорност за изказ (која се испољава употребом заменице првог лица). Да би то објаснио Дикро уводи разлику између реченице (*phrase*), исказа (*l'énoncé*) и исказивања или енунцијације (*l'énonciation*). Исказ је дискурсни ентитет, језичка манифестација реченице, која је граматички појам и као таква предмет проучавања синтаксе. Свака реченица се може остварити посредством неограниченог броја исказа: „*les phrases, dont chacune est susceptible d'être manifestée par une infinité d'énoncés*“ (Дикро, 1984а: 181). Исказивање је, насупрот томе, чин, јединствен и непоновљив догађај, чији је резултат исказ:

„*Ce que je désignerai par ce terme, c'est l'événement constitué par l'apparition d'un énoncé. La réalisation d'un énoncé est en effet un événement historique: existence est donnée à quelque chose qui n'existait pas avant qu'on parle et qui n'existera plus après*“ (Дикро, 1984а: 179).

Исказивање је ограничено местом и временом у коме се одвија (*un événement historique*), док је исказ поновљив јер се увек може интегрисати у други или у више других исказа. То показују различити поступци репродуковања туђих речи (управни и неуправни говор и њихове варијанте), одређени типови употребе глаголских времена и начина, негација, иронија, итд. Исказ је хетероген, па отуда динамичан ентитет, што значи да обједињује више *гласова*, односно, дискурсни инстанци: *говорника (locuteur)* и *исказника* или *енунцијатора (énonciateur)*. За Дикроа, *говорник (locuteur)* и *говорни субјекат (sujet parlant)* нису исти појмови: говорник је *дискурсни* (апстрактни), а говорни субјект *емпиријски* ентитет; први је одговоран за језички облик, други за физичку реализацију исказа. Та разлика, међутим, не искључује могућност да се њихове улоге подударе у дискурсу, тј. да се говорни субјекат идентификује са говорником. Таква ситуација је могућа у случајевима двоструког исказивања (*double énonciation*), као што су управни говор, цитирање замишљеног дискурса (3) или формулација ироничних исказа (4), где се поставља питање ко је говорни субјекат, односно говорник, и чије се речи опонашањем уводе у други исказ:

3) *Si quelqu'un me disait Je pars, je lui répondrais...*
(Дикро, 1984а: 197)

4) *A: J'ai mal.*
B: J'ai mal; ne pense pas que tu vas m'attendrir comme ça.
(Дикро, 1984а: 197)

Као и говорник, исказник (*énonciateur*) је дискурсни ентитет. Његов глас није артикулисан језичким средствима, већ је имплицитно присутан у исказу, као исказани став или тачка гледишта: „*s'ils 'parlent', c'est seulement en ce sens que l'énonciation est vue comme exprimant leur point de vue, leur position, leur attitude, mais non pas, au sens matériel du terme, leurs paroles*“ (Дикро, 1984а: 204). Исказник нема одговорност за избор речи нити за формулацију целокупног исказа. То је задатак говорника; он „окупља“ исказнике, уводи различите тачке гледишта; на тај начин ствара полифонијни исказ и истовремено производи његов смисао.⁶⁴

⁶⁴ Појмове *тачка гледишта*, *глас*, *полифонија* важно је разумети искључиво метафорички и не доводити их у везу са вањезичким феноменима. Стога и тачку гледишта треба схватити као нарочити дискурсни облик, а не у свакодневном смислу те речи. Оно што, међутим, представља потешкоћу у оквиру ове теорије јесте питање како

Иако је претрпела одређене и сасвим оправдане критике,⁶⁵ теорија полифоније је показала емпиријски потенцијал, јер је осветлила језичке појаве за које граматика није имала потпуно и задовољавајуће објашњење. Када је реч о нашој теми, поједини аутори (нпр. Рејес, 1990а; Ескандељ Видал & Леонети, 2006; Рајић, 2012а) бавили су се употребом глаголских облика индикатива и субјунктива у полифоничним контекстима. То могу бити одређена остварења тих глаголских начина у дијалошкој форми, где је, с обзиром на то да се саговорникове рече понављају мање-више дословно, полифонија очигледна, као у (5), али може бити реч и о имплицитним цитатима, где се исказана информација третира као већ позната или дељена, као у (6).

- 5) – *Tengo miedo de que no sobreviva la operación.*
– *Yo también, pero aunque tengamos miedo, debemos ser positivos.*
[вид. Прилог А и Прилог Б, пример бр. 29]

- 6) *Siento que Julio no se haya portado bien contigo.* [CREA]

Такође, Донаире полази од теорије полифоније у циљу да објасни семантику субјунктива, те сматра да је тај глаголски начин по дефиницији полифоничан (вид. одељак 2.7.3).

2.7.3. Теорија полифоније у језику

Полазећи од два комплементарна учења, теорије аргументације и теорије полифоније Анскомбра и Дикроа, Донаире развија своју теорију и дефинише појам енунцијативне полифоније. Према њеном мишљењу, исто као што заменица *ja* упућује на говорника, сваки исказ садржи речи које указују на исказнике. Прихвата идеју француских аутора да је сваки исказ по дефиницији полифоничан, те да се, уколико говорник не преузима одговорност за изложену тачку гледишта, у исказу јављају берем два става, говорников и исказников: „la polifonía no es una de las posibilidades de articulación semántica del enunciado, sino que el enunciado es, por definición, polifónico“ (Донаире, 2001: 71). Донаире (2001: 74) објашњава да се у основи њене теорије налази појам *тачке гледишта*, док се енунцијативна полифонија заснива на дискурским инстанцама говорник и исказник (Донаире, 2001: 74). Притом наглашава да је неопходно направити разлику између термина *тачка гледишта (punto de vista)* и *говорников став (actitud del locutor)*: под ставом подразумева избор одређене тачке гледишта (Донаире, 2001: 79 – 84).

У складу с теоријом полифоније у језику семантичка анализа исказа састоји се у откривању његове везе са другим исказима: „el análisis semántico de un enunciado consistirá en descubrir su relación con otros enunciados de la lengua y sus posibles relaciones en el discurso“ (Донаире, 2001: 10). Полазећи од те идеје, Донаире (2001) анализира субјунктив у контексту полифоније, те предлаже семантичку дефиницију субјунктива, према којој је он увек полифоничан: „Semánticamente, el subjuntivo supone la convocación simultánea de un punto de vista favorable y un punto de vista desfavorable acerca de un mismo contenido“ (Донаире, 2001:

идентификовати различите исказнике, тј. тачке гледишта. Пошто им се не приписује језичка димензија исказа, не могу се дефинисати ни одређена обележја која упућују на њих, као у случају говорника.

⁶⁵ Руле (2011: 215), на пример, наводи: „Ducrot’s proposals have made the concept of polyphony more precise and enlarged the range of linguistic and discursive problems to which it may be applied, but the French linguist is working more on enunciation than on dialogue and, like Bakhtin, he is not primarily interested in the empirical description of everyday discourse. So his contribution has to be reexamined in the light of present researches in dialogue analysis and critical discourse analysis“.

79). Дакле, сваки облик субјунктива може се протумачити двојачко: позитивно и негативно. Значење субјунктива је, тврди, увек прожето негацијом, па је следствено томе он полифоничан:

„Esa presencia de la negación en el nivel semántico más profundo remite a la polifonía. El subjuntivo es polifónico por naturaleza, la actualización de una de las orientaciones en el enunciado no elimina la contraria, sino que se interpreta necesariamente desde ella“ (Донаире, 2001: 77).

На пример, исказ *Sé que Pedro trabaja* дозвољава само једно тумачење – *Pedro trabaja*, док субјунктив као полифоничан облик дозвољава два тумачења, па исказ *Quiero que Pedro trabaje* у зависности од контекста може означавати и *Pedro trabaja* и *Pedro no trabaja*:

Quiero que Pedro trabaje, ya que veo que eso le sienta bien.
Quiero que Pedro trabaje, aún no tiene trabajo.
(Донаире, 2001: 76)

На основу предложене дефиниције може се објаснити чињеница да се субјунктив готово искључиво јавља у зависним реченицама. Изоловани облици субјунктива по дефиницији могу означавати две супротстављене тачке гледишта, тј. увек садрже обе тачке гледишта, и позитивну и негативну. Та *дебата* различитих тачака гледишта разрешава се у контексту, и то најчешће захваљујући неком другом глаголу у индикативу, али, као што видимо на основу примера са *querer*, и на основу ширег контекста. Донаире замењује Дикроов термин *дијалог* термином *дебата*: „El locutor, único responsable del enunciado, es quien plantea el debate, quien decide qué puntos de vista han de intervenir en ese debate y mediante qué relaciones para instruir la interpretación del enunciado“ (Донаире, 2001: 69). Изабрана тачка гледишта (тј. значење) у директном је односу са говорниковом одговорношћу.

„Lo propio del subjuntivo es instruir un debate de puntos de vista, mencionar la posibilidad de posicionarse a favor o en contra. El subjuntivo, por sí mismo, no significa ni sí ni no, sino los dos a la vez. De ahí que su propio significado instruya la necesidad de elegir para argumentar, de ahí también que siempre aparece introducido en el enunciado por alguna otra unidad lingüística que instruya el punto de vista seleccionado, lo que aquí llamo *selectores*“ (Донаире, 2001: 101).

На основу идеје о дебати различитих тачака гледишта делимично се објашњава чињеница да се у реченици користи инфинитив уколико се вршилац радње означене тим глаголом и радње означене надређеним предикатом подударају. Неприхватљивост облика **quiero que yo venga* огледа се у томе што нема смисла да говорник учествује у дебати са самим собом. Донаире, међутим, даље објашњава да се јављају искази типа *No creo que me vaya*, те да њена теорија ипак не може да објасни све контексте у којима се сусрећемо са субјунктивом (Донаире, 2001: 80).

Донаире (2001: 81) сматра да је категорија глаголског начина по дефиницији полифонична, јер сваки глаголски начин уводи на сцену тачку гледишта, служећи се одређеним поступком; субјунктив то чини у виду дебате:

„El modo se define por las instrucciones polifónicas que contiene. El modo da cuenta de la estructura discursiva de los puntos de vista convocados; cada “modo” define una “manera” de presentar (estructura discursiva) esos puntos de vista. La “manera” del subjuntivo es presentarlos como un debate“ (Донаире, 2001: 81).

Тако у глаголске начине спадају и императив и кондиционал, док индикатив, тврди Донаире (2001: 81 – 82), нема статус глаголског начина, те поседује нулту вредност (*grado cero*), јер у свом значењу садржи само једну тачку гледишта.

Преглед најрелевантније литературе на тему глаголских начина у шпанском језику наводи нас на закључак да теорија Донаире није остварила веће домете.

2.8. Кључни појмови у семантичко-прагматичком тумачењу употребе индикатива и субјунктива

На основу изложених ставова и тумачења, издваја се неколико битних појмова, неопходних за разумевање разлика у употреби индикатива и субјунктива, а то су: *прагматичка асерција, пресупозиција, фокализација, тема / рема, позната, дељена или активирана информација / нова информација, фактивна и фактуална употреба, полифонична употреба, цитирање туђег говора, цитат, прикривени цитат, ехоична употреба, евиденцијална употреба, метајезичка употреба, текст, двоструко тврђење.*

Под појмом *прагматичка асерција* подразумева се *тврдња*, тј. говорник преноси садржај реченице као информацију и очекује се да ће саговорник ту информацију прихватити када је чује: „The proposition expressed by a sentence which the hearer is expected to know or take for granted as a result of hearing the sentence uttered“ (Ламбрехт, 1994: 52). Појам асерције треба разликовати од придева *декларативни*, који се користи у класификацији исказа, тј. у контрасту са појмовима *екскламативни, интерогативни* и *императивни* (Ламбрехт, 1994: 55).

Појам *пресупозиција* налази се у дихотомијској опозицији са појмом *асерција* и преузет је из филозофије језика и логике, где се може дефинисати формално и неформално:

„Неформално, свака потиснута премиса или позадински оквир мишљења који је неопходан да би неки аргумент био ваљан или позиција одржива. Формалније, пресупозиција се дефинише као суд чија је истинитост нужна било за истинитост или за неистинитост другог исказа“ (Блекбурн, 2013: 323).

Кристал (1985: 201) наводи да у домену филозофије пресупозиција означава „услов који се мора задовољити да би дошло до одређеног стања ствари“ (вид. такође Рајић, 2016: 130). Осим у филозофији, тај термин се користи и у семантици и у прагматици. *Семантичка пресупозиција* означава однос између реченица и независна је од говорника и саговорника. Негација је најбољи тест за проверу семантичке пресупозиције: уколико се негирањем исказа истинитост зависне реченице не мења, она је семантички пресупонирана. На пример, у *Es una lástima que mi inglés esté tan flojo* [CREA] информација садржана у зависној реченици је пресупонирана (не говорим енглески језик добро) и та чињеница се неће променити ни ако негирамо надређени предикат (*No es una lástima que mi inglés esté tan flojo*). Од семантичке дефиниције пресупозиције у својим истраживањима полазе Кипарски и Кипарски (1970) и Терел и Хупер (1974), као што смо већ објаснили у одељцима 2.5 и 2.6.1 (вид такође 3.2). *Прагматичка пресупозиција* је еквивалентна говорниковој претпоставци да његов саговорник дели одређену информацију, тј. пресупозиција подразумева предзнање учесника у комуникацији у вези са неком темом или њихову заједничку представу о свету. Тако се термини пресупозиција и асерција искључују, јер овај други одговара говорниковој претпоставци да садржај реченице за саговорника чини нову информацију (Гитарт, 1990: 327 – 328). Прагматички пресупонирана информација не мора бити граматикализована (или лексикализована) у исказу, што значи да не мора да се подудара са одређеним граматичким

(или лексичким) елементом (Кеп, 2011: 59). Појам *пресупозиција* је основно полазиште у опису неких употреба субјунктива у шпанском језику и обично се користи у контрасту са појмом *фокус*, што је информација која се налази у средишту комуникативног интереса (Кристал, 1985: 69, 201 – 202). Фокус се у том случају узима као синоним за асерцију.⁶⁶

Фокализација јесте поступак којим се посебно наглашава одређени део исказа. Фокализирани израз може бити истакнут интонацијом, али се у различитим језицима користе и одређена морфолошка и синтаксичка средства. Нова или битна информација, коју је у исказу посебно важно истакнути, чини фокус или информативно тежиште. Крифка (2006) дефинише фокус као наглашени део реченице који упућује на присуство алтернатива релевантних за тумачење исказа: „Focus indicates the presence of alternatives that are relevant for the interpretation of linguistic expressions“ (Крифка, 2006). У српском језику, на пример, фокус се обично распоређује на крају реченице. Остатак реченице углавном чине редувантне, већ познате информације, које стога представљају само оквир за исказивање фокуса (вид. Станојчић & Поповић, 2011: 373). Ако говоримо о шпанским глаголским начинима, фокализована информација (асерција) се обично исказује индикативом, а његова фокализацијска функција посебно долази до изражаја на местима где би се очекивала употреба субјунктива (као у *No sabe que le están esperando*, вид. 3.4.2.1.1).

Тема и рема, према Фирбасовој терминологији (или *топик* и *фокус*, према Ламбрехтовој терминологији), бинарни су чланови комуникационог динамизма. Под комуникационим динамизмом Фирбас (1986: 864) подразумева реченичну организацију у оквиру које сви реченични чланови немају исту комуникативну вредност. Тему чине елементи који се мање-више подразумевају, док се појмом *non-theme* („не-тема“), у чијем оквиру се налази рема, означавају централни чиниоци. Заправо, контраст тема/рема подудар се са терминима позната/нова информација. Тема има најнижи степен комуникационог динамизма, а рема највише доприноси процесу комуникације:

„The foundation-laying elements constitute the theme (Th), the core-constituting elements constitute the non-theme. [...] The non-theme consists of transition (Tr) and rheme (Rh). The thematic elements carry the lowest degrees of communicative dynamism within the respective distributional field. Within the transition, the lowest degree of communicative dynamism is carried by transition proper, implemented by the temporal and modal exponents of the finite verb. The highest degree of communicative dynamism within the non-theme is carried by rheme proper“ (Фирбас, 1986: 864).

Осим контраста асерција / пресупозиција, фокус / пресупозиција или фокус / тема у литератури о шпанским глаголским начинима јавља се и аналогна опозиција **позната** или **дељена информација** (енг. *old information / shared information*) / **нова информација** (енг. *new information*).

Поједини аутори (Драјер, 1996) ипак радије користе појам **активирани информација** уместо **позната информација**. Наиме, да би се објаснила разлика између индикатива и субјунктива у фактуалним контекстима, обично се посеже за дистинкцијом позната (или дељена) / нова информација, али неки аутори (нпр. Родригес Росике, 2005: 35 – 36) разлику између познате и нове информације сматрају недовољно транспарентном, тј. појам **позната** нејасним.⁶⁷ То се објашњава чињеницом да се примери који би требало да чине део

⁶⁶ Детаљније о термину *пресупозиција* вид. нпр. Ламбрехт (1994), Сталнакер (1999).

⁶⁷ Родригес Росике (2005: 35) објашњава:

енциклопедијског знања (типа да је Земља округла) тешко могу објаснити дихотомијом позната/нова информација. Исказе попут *aunque la tierra es redonda* (где би заправо било логичније посегнути за субјунктивом, будући да се у нормалним условима ради о познатој информацији) лакше је анализирати са становишта (не)активираниости информације. Стога се опозиција позната/нова информација може заменити Драјеровом (1996) дисктинкцијом активирани/неактивирани информација, која може бити продуктивнија у образлагању алтернација глаголских начина, индикатива и субјунктива. Драјер (1996) наиме наводи да се у литератури обично указује на то да нефокализована информација одговара пресупозицији; он међутим сматра да је појам *прагматичка пресупозиција* ирелевантан, те да је знатно адекватнији когнитивни појам *активација*. Од свега што је складиштено у нечијој меморији само је мала количина активирани и налази се у краткорочној или радној меморији, док су све остале, неактивирани информације, смештене у дугорочну меморију:

„of the various things in one’s mind or memory, a small number are activated in the sense that they are ‘lit up’, in the individual’s attention, in their consciousness, or what they are thinking about at a given point in time, while most of the things in one’s mind or memory are nonactivated, not being attended to, not in one’s consciousness, and not being thought about at that point in time“ (Драјер, 1996: 480).

Даље, појам активације, наглашава Драјер (1996: 519) независтан је од *веровања*, на којем се заснива прагматичка пресупозиција:

„the activation status and the belief status of propositions are independent parameters, something that seems to have been widely overlooked: there are not only activated beliefs and nonactivated beliefs, but also activated propositions that are not believed“ (Драјер, 1996: 519).

За разлику од опозиције нова / позната информација, опозиција активирани / неактивирани информација није бинарног карактера већ се може степеновати, тј. скаларно представити, па се у нечијој свести може истовремено активирати више информација (Драјер, 1996: 482; Родригес Росике, 2005: 36).

Појам *фактуални* користимо уопштено у значењу чињенични, остварени, реализовани, док се *фактивни* јавља у значењу које дефинишу Кипарски и Кипарски (1970). Наиме, појам *фактивност* у теорији поменутих аутора везује се за истинитост ситуације/радње означене зависном реченицом, те се дефинише у контексту семантичке пресупозиције. Кипарски и Кипарски (1970) деле предикате на фактивне (*знати*), контрафактивне (*желети*) и нефактивне (*мислити*); први подразумевају оствареност или истинитост садржаја означеног допунском реченицом, други неоствареност или неистинитост, а трећи имају неутрално значење (деталније вид. 3.2). Термин *фактивност* се, међутим, може користити и у сасвим супротстављеном значењу, у вези са асертивним исказима. Уколико говорник има за циљ да пренесе садржај зависне клаузе као информацију, реч је о асерцији (тврђењу), а уколико исказује свој став о садржају зависне клаузе, онда пресупонира тај садржај. Да не би дошло до мешања појмова, у контексту асертивних исказа Палмер предлаже употребу термина *фактуалност*, који упућује на чињеничност, за разлику од појма *фактивност*, у чијој основи

„[L]a mayoría de los autores coinciden en señalar que las construcciones con *aunque* admiten el subjuntivo en contextos factuales en aquellos casos en los que la prótasis transmite información conocida por el interlocutor, frente al indicativo, que transmite información nueva. [...] No obstante, esta propuesta es demasiado general y a veces no permite explicar los verdaderos factores que gobiernan la alternancia entre indicativo y subjuntivo en las construcciones con *aunque*. Por ejemplo, ninguno de los autores aclara qué se entiende por *información conocida*“ (Родригес Росике, 2005: 35).

У том смислу се одређене алтернације индикатива и субјунктива уз *aunque* могу објаснити различитим степеном активираниости информације.

се налази латински глагол *facere* (стварати, радити) (према Трбојевић-Милошевић, 2004: 71). Управо ту дистинкцију између фактивности и фактуалности правимо у овом раду.

Полифонична употреба, цитирање туђег говора, цитат, прикривени цитат (шп. *cita encubierta*), ехоична употреба, евиденцијална употреба, метајезичка употреба – појмови су којима се у литератури описују одређене употребе индикатива и субјунктива. Сви се они односе на ситуације у којима се говорно лице позива на информацију већ присутну у контексту (било да се ради о језичком или ситуационом контексту или енциклопедијском знању). Према томе, *цитирање* и *цитат* не треба схватати само дословно као понављање туђег говора, тј. претходно изреченог *текста*, већ као дискурсну операцију, којом се интегришу два различита говорна чина:

„Цитирани (репродуковани) дискурс настаје интегрисањем одређеног исказа у нови чин исказивања, при чему говорник поштује, у мањој или већој мери, речи говорника кога цитира, или реконструира његов исказ у складу са својим комуникативним намерама. Другим речима, говорник има могућност да дати исказ пренесе дословно, парафразира, резимира, пародира, подвргне иронији и критички преиспита, што, наравно, зависи од врсте дискурса (нарација, научно излагање, информативни чланак, итд.), циља који следи и утиска који жели да произведе [...]“ (Рајић, 2010б).

Сродан цитирању и полифонији је и појам *интертекстуалност*, један од атрибута текста.⁶⁸ Појам *текст* користимо у значењу које дефинише Рејес (1990а: 19). Он обухвата и стварно изговорен исказ, али и информацију изведену из контекста:

„El significado inmediato de *citación*, en efecto, es ‘repetición literal o cuasi literal de un texto’. Pero además *citación* puede entenderse en el sentido mucho más amplio de ‘evocación de otro texto’, donde *evocación* incluye la repetición más o menos literal y también toda clase de reproducciones, y *texto* quiere decir tanto un enunciado efectivamente producido cuanto uno presupuesto“ (Рејес, 1990а: 19).⁶⁹

Рејес (1990а: 21) даље објашњава да се појам *цитираног текста* може фигуративно представити појмом *гласа*, јер је цитирање поступак којим се евоцира један или више гласова, а глас треба разумети као заиста изговорени текст у датој ситуацији или као имплицитно присутну перспективу другог говорника. То указује на непосредан утицај Дикроовог схватања полифоничне структуре исказа.

Појам *двоструког тврђења* (шп. *doble aserción*) користе нпр. Донаире (1994) и Памијес Бертран и Валеш (2015). Њиме се означава употреба индикатива као маркираног члана

⁶⁸ Према Бограндеу и Дреслеру (1981), као текст може се дефинисати само она језичка реализација која испуњава свих седам услова текстуалности, а то су: кохезија, кохеренција, интенционалност, прихватљивост, информативност, ситуативност и интертекстуалност. Кохезија и кохеренција су појмови који у фокусу имају сам текст. С друге стране, ако говоримо о интенционалности у центру пажње налази се намера говорника, док је код прихватљивости у фокусу став примаоца поруке. Информативност је својство садржаја: „informativity [...] concerns the extent to which the occurrences of the presented text are expected vs. unexpected or known vs. unknown/certain“ (Богранд и Дреслер, 1981). Ситуативношћу се означава релевантност текста у датој ситуацији. Интертекстуалност је текстуално својство блиско полифонији, а код поменутих аутора подразумева предзнање о неким другим текстовима на које се тренутни текст ослања.

⁶⁹ С друге стране, Ван Дајк (1992: 55) дефинише *текст* нешто другачије:

„únicamente las secuencias de oraciones que posean una macroestructura, las denominaremos (teóricamente) *textos*. Con ello, la palabra texto se convierte en un término teórico que ya se corresponde sólo indirectamente con el empleo de esta palabra en la vida cotidiana, donde se designan así sobre todo las realizaciones lingüísticas escritas e impresas“ (Ван Дајк, 1992: 55).

опозиције индикатив/субјунктив. Наиме, индикатив се сматра маркираним обликом у контекстима у којима би се очекивала употреба субјунктива (нпр. у изричним реченицама са негираним уводним глаголом), али се користи индикатив да би се нагласила асертивност информације. Такву употребу илуструје пример *Mi primo no cree que la Tierra es redonda*, где говорно лице информише о томе да субјекат надређене реченице не верује да је Земља округла, али упркос негираном глаголу *creer* у зависној реченици користи индикатив како би показао да је њен садржај тачан, без обзира на став поменутог субјекта. Такви примери се означавају појмом двоструко тврђење, зато што у себи садрже две тврдње: овде, да рођак има одређени став и да је Земља округла. Више о двоструком тврђењу вид. у одељку 3.4.2.1.

3. СЕМАНТИКА И ПРАГМАТИКА ИНДИКАТИВА И СУБЈУНКТИВА У ИЗРИЧНИМ РЕЧЕНИЦАМА И ЊИХОВИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

3.1. Синтаксичко-семантичка анализа употребе индикатива и субјунктива у изричним реченицама са везником *que*

Према шпанској граматичкој класификацији изричне реченице припадају категорији именичких реченица (шп. *sustantivas*), будући да врше оне функције које може имати и именица: функцију субјекта, правог објекта, неправог објекта, именског копулативног предикатива (у шпанском *atributum*), рекцијске допуне глагола, именице, придева или прилога. У НГЛЕ (43.2e, 43.2f), међутим, наводе да не могу имати функцију именског копулативног предикатива, док остаје отворено питање да ли могу вршити функцију неправог објекта. У складу са чињеницом да врше исте функције као именице, изричне реченице се обично⁷⁰ могу заменити именицом, именичком синтагмом или одређеном заменицом (НГЛЕ 43.1c), нпр. *Dijo que está contento; Dijo la verdad; Dijo eso.*

С обзиром на структуру и везничке изразе који их уводе, изричне реченице могу бити декларативне (шп. *declarativas* или *enunciativas*) зависноупитне (шп. *interrogativas indirectas*) и зависноузвичне (шп. *exclamativas indirectas*). Декларативне се уводе везником *que* уколико је зависни предикат у личном глаголском облику, а у супротном, ако је у инфинитиву, везник се не користи. Зависноупитне реченице могу бити тоталне (шп. *totales*), ако се пресупонира ограничен скуп одговора,⁷¹ или парцијалне (шп. *parciales* или *pronominales*), када се оставља могућност за неограничен број одговора;⁷² први тип се уводи везником *si*, а други осталим упитним речима (нпр. *qué, cuándo, dónde, cómo* итд.). Зависноузвичне реченице су врло блиске зависноупитним, па се у граматикама и приручницима често анализирају заједно. Увек су парцијалне (па их уводе упитне заменице и прилози) и њима се исказују значења попут чуђења и изненађења (НГЛЕ, 43.2a – 43.2d).

Зависноупитним реченицама по правилу својствена је употреба индикатива, ако је допунски предикат у личном глаголском облику или, у супротном, употреба инфинитива. Ако је и могућа алтернација индикатива и субјунктива, она је регионалног карактера, па тако у различитим варијететима шпанског језика, у Мексику и Колумбији на пример, постоји тежња

⁷⁰ Поједини глаголи (*creer*), придевски (*estar feliz de que*) и именички изрази (*tener la suerte de que*) у одређеним контекстима ипак не допуштају употребу именице, већ само изричне реченице: *Creo que regresará*, али **Creo su regreso* (НГЛЕ, 43.1d).

⁷¹ Као у *No sabemos si ir o no*, где се подразумева могућност избора између две опције, *si* или *no*.

⁷² Као у *No sabían cuánto costaba*, где се подразумева постојање безброј могућих одговора.

да се индикатив замени субјунктивом.⁷³ Зависноузвичне реченице морају бити искључиво у индикативу, јер указују на чињеницу да је говорном лицу информација садржана у зависној реченици доступна (у НГЛЕ, 43.7s, то илустративно приказују контрастом *Tengo que averiguar qué vida lleva* (зависноупитна реченица) и *Ya ves qué vida lleva* (зависноузвична реченица)). У декларативним реченицама, ако су уведене везником *que*, без обзира на то коју функцију врше, могу се јавити и индикатив и субјунктив, док се у одсуству поменутог везника користи инфинитив (о употреби инфинитива вид. 3.3).

У овом раду бавимо се *que*-клаузама, јер оне пружају могућност алтернатије глаголских начина индикатива и субјунктива која није регионалног типа (за разлику од зависноупитних реченица). Наиме, и са становишта контрастивне лингвистике и глотодидактике, најпродуктивније је анализирати контексте у којима су могуће алтернатије, јер оне, мада не утичу на референцијални садржај, „сигнализирају“ другачију интерпретацију исказа, што постаје проблем како за превођење тако и за процес усвајања језика. У првом случају поставља се питање како очувати исти смисао средствима другачијег језичког система, у другом којим методом допринети бољем разумевању ових специфичних језичких комбинација.

Граматику шпанског језика објашњавају употребу глаголских начина у декларативним изричним реченицама на основу синтаксичко-семантичког критеријума утемељеног на контрасту модалност реалности/иреалности, мада верујемо да би било адекватније применити критеријум о прагматичкој (не)асертивности. Наиме, као што смо већ помињали, индикатив се у дескриптивним граматицама сматра неутралним обликом: „el indicativo es «el modo por defecto», puesto que lo encontramos en contextos que no contienen un inductor“ (Боске, 1990: 33); и одговара му модалност реалности, тј. подразумева подударност садржаја исказа и ванјезичке стварности.

„El indicativo ha sido considerado por numerosos autores como el «modo de las enunciaciones» o las «declaraciones», tanto porque en las oraciones independientes que constituyen actos verbales de este tipo aparece sistemáticamente este modo, como porque el contenido proposicional de las subordinadas en indicativo suele corresponderse con esas nociones, además de con otras muy ligadas a ellas, como las que ponen de manifiesto los predicados de percepción“ (Боске, 1990: 27).

Другим речима, ако главни предикат одговара модалности реалности уз њега се мора употребити допуна која такође има декларативно значење (што искључује употребу субјунктива). Ридруехо (1999: 3234) објашњава да се у изричној реченици индикатив користи уз предикате (глаголе или одговарајуће придевске и прилошке изразе) чије значење указује на истинитост садржаја зависне реченице:

„[S]eleccionan el modo indicativo en la oración subordinada sustantiva los predicados cuyo sujeto propone la verdad de la oración subordinada o bien la verdad de esta proposición queda presupuesta en virtud de la naturaleza factiva del predicado subordinante“ (Ридруехо, 1999: 3234).

Дакле, индикатив се јавља уз тзв. асертивне глаголе или, према Ридруеху (1999: 3234 – 3236) и према НГЛЕ (25.3), уз предикате којима се изражава перцепција (*ver*), стицање или губљење информација (*saber, leer, olvidar*), узрок (*originar en que*), говорење, догађај (*sucedet, acontecer*) и извесност, објективност и релевантност (*es obvio que, está claro que*), а уколико се наведени предикати негирају, захтеваће употребу субјунктива. Негација је типично непредикативно језичко средство које утиче на избор глаголског начина. Наиме, оно што смо изговорили или чулима перципирали сматра се реалним и стога одговара индикативу

⁷³ О употреби субјунктива у зависноупитној реченици вид. Ридруехо, 1999: 3224 – 3227; НГЛЕ, 25.5ñ – 25.5г, 43.2b, 43.7; Памијес Бертран & Валеш, 2015: 61 – 62.

(модалности реалности), док се реалност онога што нисмо изговорили и перципирани може довести у питање, те се у том случају користи субјунктив (модалност иреалности) – укратко, оно што не видимо, не кажемо или не верујемо не поистовећујемо са реалношћу. Како објашњава Палмер (2001: 117), није негација у формалном смислу та која утиче на одабир субјунктива, већ одређена димензија сумње; дакле, семантичка компонента доводи до промене глаголског начина. Отуда субјунктив и уз *no creer* (*No creo que aprenda*) и уз *dudar* (*Dudo que aprenda*) (Палмер, 2001: 117). Осим негацијом, ефекат суспензије асертивног значења надређеног предиката може се постићи и употребом речи и израза чије је значење блиско одричном (нпр. *casi, pocos, solo*)⁷⁴ (НГЛЕ, 25.7b), као и интерогативношћу, која се по природи свог значења не може поистоветити са модалношћу реалности, па отуда се и у упитним реченицама са глаголима говорења или мишљења може јавити субјунктив⁷⁵ (НГЛЕ, 25.7l; Палмер, 2001: 120).

За разлику од асертивних глагола, чија се употреба везује за индикатив, глаголи утицаја (*verbos de influencia*), као и глаголи неасертивног епистемичког значења захтевају субјунктив.⁷⁶ Овом семантичком скупу припадају, предикати који означавају волитивност (заповест, забрану, молбу, савет, итд.), осећање, намеру, подстицај за вршење одређене радње (тзв. реализативни глаголи *hacer, conseguir, lograr, impedir*) као и именице временског значења (*la hora de que, la ocasión de que, el momento de que*)⁷⁷ (Ридруехо, 1999: 3236; НГЛЕ, 25.3); дакле, сви они језички изрази који се, по Серлу, јављају у функцији директивних и експресивних говорних чинова. У реченицама са таквим предикатима негација нема никакву улогу, будући да исказ ни у потврдном облику не упућује на реални догађај или ситуацију, већ на неко субјективно стање (деонтичко, волитивно, јусивно) па се стога увек користе облици субјунктива.

Оваквим тумачењем дефинишу се основна правила употребе индикатива и субјунктива у изричним реченицама, али се занемарују контексти који излазе из оквира тог обрасца. Синтаксичко-семантичким приступом не само да нису обухваћене алтернације глаголских начина, већ није адекватно објашњена ни употреба субјунктива уз фактивне предикате. Фактивни предикати (какав је нпр. *alegrarse de que*) указују на истинитост садржаја зависне реченице, али се ипак користе са субјунктивом. Ридруехо (1999: 3234) наводи да из *Vio que había venido el cartero* произилази *Había venido el cartero*, што одговара модалности реалности, те се користи индикатив; међутим, исто проистиче и из *Se alegró de que hubiera venido el cartero*, а сасвим супротно, користи се субјунктив. Дакле, и садржај реченице *que hubiera venido el cartero* одговара реалној ситуацији: пропозиције обе зависне реченице су истините, а њихов садржај је ипак формулисан различитим начинима, па се традиционално посеже за

⁷⁴ На пример:

...pero *pocos creen que pueda gobernar el país como lo hizo Deng*. [CREA]
Además, es casi seguro que en su seno se efectúe la convocatoria de nuevas elecciones. [CREA]
То наравно не искључује могућност употребе индикатива у оваквим примерима.
(вид. такође Мехијас-Биканди, 1998: 945)

⁷⁵ То наравно није нужно случај, јер се у таквим исказима може јавити и индикатив. У НГЛЕ (25.7l) ту појаву илуструју са *¿Y quién dice que haga falta herramienta para eso?*, а Палмер (2001: 120) као пример наводи: *¿Cree usted que venga?* → *Do you think he will come?*

⁷⁶ Такве реченице се у српском језику називају модалним изричним реченицама, јер су модалне природе, што значи да не означавају реалну, већ нереализовану ситуацију.

⁷⁷ На пример:

Ha llegado la hora de que las mujeres sacudan al sistema. [CREA]
...ya que es *el momento de que tales medidas se traduzcan en un mayor bienestar para la población*. [CREA]
Es la ocasión de que el jefe ejerza sus dotes pedagógicas... [CREA]
У НГЛЕ (25.3y) наводе: *la hora de que nos vayamos, el momento de que paren, la ocasión de que nos conozcamos*.

објашњењем да се субјунктивом исказују осећања. Међутим, сматрамо да категорију осећања не треба поистивећивати са значењем субјунктива, тј. да не треба мешати значења надређеног предиката и субјунктива. Као знатно прикладније решење намеће се прагматички опис заснован на појмовима асертивност/неасертивност, па је садржај зависне реченице у *Se alegró de que hubiera venido el cartero* истинит и остварен, али неасертиван. Сходно томе, приступ базиран на критеријуму реалност / иреалност, тј. истинитост / неистинитост, недовољно је свеобухватан, па чак у одређеној мери противречан.

3.2. Фактивни предикати и фактуална или тематска употреба субјунктива

Фактивним се називају предикати који својим значењем подразумевају (пресупонирају) истинитост пропозиције изражене у допунској реченици (*знати, схватити, радовати се, бити свестан*; шп. *saber, comprender, alegrarse, estar consciente*). Пошто је сувишно наглашавати нешто што је познато и очигледно, уз њих се у зависној реченици користи субјунктив, који не само да не припада домену иреалности, већ, напротив, има потврдно или фактуално значење (неасертивност се не сме изједначавати са одсуством истинитости или фактуалности).

У функцији фактивног предиката могу се јавити глаголи осећања (*alegrarse, sentir, lamentar*), као што показују примери:

- 1) а. *Elena se alegra de que haga calor.* [CREA]
б. *Elena no se alegra de que haga calor.*
в. *¿Elena se alegra de que haga calor?*
- 2) а. *Lamenta que nadie en el Ministerio se le ponga al teléfono ni conteste sus cartas.* [CREA]
б. *No lamenta que nadie en el Ministerio se le ponga al teléfono ni conteste sus cartas.*
в. *¿Lamenta que nadie en el Ministerio se le ponga al teléfono ni conteste sus cartas?*

Све три реченице у (1) и (2) наводе нас на исти закључак: „hace calor“, односно „nadie se le pone al teléfono ni contesta sus cartas“; дакле, чињеница да је вруће, односно да му се нико не јавља на телефон и не одговора му на писма, као што се види из (1б), (1в), (2б) и (2в), неће се променити ни негирањем надређеног предиката ни употребом интерогативности, што значи да негација и интерогативност не могу утицати на истинитост зависне реченице. Садржај зависне клаузе не доводи се у питање, јер у супротном не би било сувисло уопште изговорити такву реченицу. Пошто је очигледно истинита, та информација је тематска, па се може оставити у позадини, тј. не треба је посебно наглашавати употребом индикатива. Следствено томе, употребом субјунктива говорник не доводи ту информацију у питање, већ само исказује свој став или емоцију. Другим речима, субјунктив не поништава истинитост зависне реченице, него помера реченични фокус на главни предикат. Стога се оваква употреба субјунктива најчешће означава појмовима *фактуална* или *тематска* (НГЛЕ, 25.3г), али се може назвати и *евиденцијалном* или *интерпретативном* (Ескандељ Видал & Леонети, 2006), *полифоничном* (Ескандељ Видал & Леонети, 2006), *анафоричком* (Грегори, 2007).⁷⁸ Главни параметри при

⁷⁸ У 2.5. већ смо објаснили да субјунктив употребљен уз фактивне предикате представља имплицитни цитат.

употреби субјунктива су у том случају *релевантност* и *информативност* (информативна функција) садржаја реченице.⁷⁹

Појам *фактивност* (као и модалност) везује се за истраживања логичара и филозофа, а у лингвистици, у синтакси, теорију фактивности формулисали су Кипарски и Кипарски (1970). Ови амерички лингвисти дефинисали су фактивност полазећи од семантичке пресупозиције, као средишњег појма своје теорије. Кипарски и Кипарски (1970) користе категорију фактивности за класификацију надређених предиката, повезујући је са сложеним реченицама.⁸⁰ Разликују се три вредности фактивности: фактивност, контрафактивност и нефактивност. Фактивни (*знати*), односно контрафактивни (*желети*), предикати имплицирају (не)оствареност/(не)истинитост ситуације означене зависном клаузом, док су нефактивни (*мислити*) неутралног значења, тј. не реферишу ни о истинитости ни о неистинитости: „када говорник употребљава неки нефактиван глагол у предикату управне клаузе, он њиме назначавача степен свог опредељења према истинитости пропозиције, али не доноси категорички суд о било којем од два могућа крајња својства“ (Трбојевић-Милошевић, 2004: 165). Тако се фактивност поједностављено може свести на истинитост ситуације или „на проверу исказаног према датој стварности: стоји ли иза њега одговарајућа чињеница или не стоји“ (Ивић, 1977: 1).

Кипарски и Кипарски (1970) су пописали неколико начина на које се у енглеском језику може утврдити фактивност предиката (вид. Кипарски & Кипарски, 1970: 143 – 146), а један од њих, најочигледнији, јесте то што само фактивни предикати дозвољавају употребу именице *fact* (*чињеница*) са допуном у виду *that*-клаузе или герунда; на пример: *It is significant that he has been found guilty* → *The fact that he has been found guilty/ The fact of his being found guilty*, где је *be significant* фактивног значења, за разлику од *be likely* у *It is likely that he has been found guilty* (Кипарски & Кипарски, 1970: 144). Глаголи са фактивним значењем су *regret, be aware of, ignore, forget, take into consideration* итд., а нефактивни *suppose, assume, believe, conclude* итд. (Кипарски & Кипарски, 1970: 145).⁸¹ Дакле, Кипарски и Кипарски (1970: 143) сматрају да говорникова претпоставка да је садржај зависне реченице истинит представља један од главних семантичких фактора који утичу на избор допуне. Стога, према њиховом тумачењу, постоји одређена семантичко-синтаксичка корелација између семантичких карактеристика предиката и избора синтаксичке структуре допунске реченице.

⁷⁹ Прагматички гледано, уз фактивне предикате су могући и случајеви двоструког тврђења са индикативом (о појму *двоструког тврђења* вид. 3.4.2.1), па би у (1) могао да се употреби индикатив *hace*, и то у америчкој варијанти шпанског језика. Ридруехо (1999: 3231) наводи пример *Estoy muy satisfecha de que supo terminarlo solo* [Lore Blanch 1990: 181], а у НГЛЕ (25.5b) то илуструју примером *Me alegro de que terminaron ya el trabajo*. Ту се, међутим, не ради о алтернацији глаголских начина у правом смислу речи (где се остварује разлика у значењу), већ је једноставно у неким земљама Хиспаноамерике превладала употреба индикатива. У НГЛЕ то објашњавају потребом да се асертивни садржај истакне над емотивним: „Cabe pensar que la extensión del indicativo a los contextos característicos del subjuntivo [...] se da porque los hablantes ponen el contenido asertivo de tales predicados por encima del emotivo“ (НГЛЕ, 25.5c). Мехијас-Биканди (1998: 847) наводи да се индикатив користи ако говорник у одређеној ситуацији осети да је прикладно истакнути садржај реченице као посебно релевантан: „In a particular discourse situation, a speaker may choose to foreground the information conveyed by a pragmatically presupposed complement, if s/he regards that information as relevant. In such a case, the complement will appear in the indicative mood“ (Мехијас-Биканди, 1998: 847). Такви примери, иако регионалног карактера, јасно показују да је објашњење субјунктива засновано на појму осећања непримерено и да је знатно прикладније посегнути за контрастом асертивности/неасертивности.

⁸⁰ Према се и просте реченице могу разликовати према фактивности (вид. Звекић-Душановић, 2011: 16 – 17).

⁸¹ Постоје и одређени изузеци. Кипарски и Кипарски (1970: 147) наглашавају да су глаголи *know* и *realise* семантички фактивни, али синтаксички нефактивни па су реченице као **I know the fact that John is here* аграматичне.

„Our thesis is that the choice of complement type is in large measure predictable from a number of basic semantic factors. Among these we single out for special attention presupposition by the speaker that the complement of the sentence expresses a true proposition“ (Кипарски & Кипарски, 1970: 143).

Уколико говорник претпоставља да је реченична допуна истинита користиће фактивни предикат да би дао одређени коментар у вези са садржајем реченичне допуне. Фактивни предикати у главној реченици имају тзв. пресупозитивни карактер, тј. имплицирају или, тачније, пресупонирају истинитост садржаја допуне: „[f]activity depends on presupposition and not on assertion“ (Кипарски & Кипарски, 1970: 147). Кипарски и Кипарски (1970: 148) илуструју пресупозицију примером: *It is odd that the door is closed/I regret that the door is closed*. Овако формулисаним исказом говорник не саопштава чињеницу да су врата затворена, већ је подразумева и у вези са њом износи одређени коментар:

„The speaker of these sentences presupposes ‘the door is closed’ and furthermore asserts something else about that presupposed fact. It is this semantically more complex structure involving presupposition that has the syntactic properties we are dealing with here“ (Кипарски & Кипарски, 1970: 148).

Уопште узев, категорија фактивности се, осим у контексту семантике надређеног предиката, може разматрати у вези са глаголским начинима, кондиционалом/потенцијалом, глаголским видом, везницима итд. Другим речима, када самим значењем предиката није сигнализирани статус фактивности, он се може испољити одређеним граматичким средствима. Категорија фактивности је битна карактеристика семантичке структуре многих глагола, али исто тако многи предикати могу мењати своју фактивност у зависности од тога са каквим језичким елементима се комбинују.⁸² На пример, у *Не допада ми се да једеш много слаткиша* и *Не допада ми се што једеш много слаткиша* везници *да* и *што* одређују фактивност зависних реченица. Риђановић (1991: 213) објашњава: „Ако је у главној клаузи употријебљен фактивно двосмислен предикат, онда се фактивност зависне клаузе изражава везником *што*, а нефактивност везником *да*“.⁸³

Ивић (1977) је запазила да у српском језику и глаголски вид може утицати на тумачење глагола као фактивног или нефактивног. Тако се несвршени видски облик користи претежно нефактивно (Ивић, 1977: 8, наводи: *Они су ме задржавали да останем, али сам ја ипак отишла*), иако фактивна употреба није искључена (Ивић, 1977: 8, наводи: *Тамо лежи преврнут камион, зато су милиционери заустављали сва возила*); док се свршени видски облик повезује са фактивним значењем (нпр. *Приморали су ме да једем*). У складу с тим, логично је да се фактивни предикати не могу користити са координованим адверсативним реченицама; па исказ не може гласити **Приморали су ме да једем, али нисам јео*, што је карактеристика коју такође издваја Боске (1990), нпр. **Siento que venga a verte, pero solo* или **Se alegró de que María hubiera aprobado, pero no* (Боске, 1990: 30).

3.3. Употреба инфинитива

Премда није предмет овог рада, инфинитив је у нераскидивој вези са употребом индикатива и субјунктива. У неким случајевима уместо зависне реченице са везником *que*

⁸² Вид. детаљније Сааведра, 1991, 1993; Риђановић, 1991.

⁸³ О употреби ових везника такође вид. 3.4.1.1.

обавезна је употреба инфинитива, док у другима инфинитив и допуна са субјунктивом/индикативом алтернирају.

Да би било могуће употребити инфинитив неопходно је испунити један семантички услов: вршилац радње који одговара инфинитиву мора се подударати са неким од аргумената главне клаузе (субјектом, правим или неправим објектом). Инфинитив се неизоставно користи (Ридруехо, 1999: 3247):

- уз волитивне предикате, и то ако су вршилац радње означене инфинитивом и оне означене главним, волитивним, предикатом исти (као у *Quiero dormir*);⁸⁴
- уз предикате којима се означавају емоције, ако се вршилац радње означене инфинитивом подудара са ентитетом на који се односи ненаглашена заменица у оквиру главног предиката (као у *Me gusta nadar*);
- када изрична реченица има функцију субјекта, а вршилац радње означене инфинитивом се подудара са ентитетом који је у функцији неправог објекта у главној реченици (као у *Me es muy importante acabar el proyecto hoy*);
- у безличној употреби (као у *Es necesario acabar el proyecto hoy*).

Употреба инфинитива је могућа, али не и обавезна (Ридруехо, 1999: 3248):

- уз предикате којима се исказује наредба или забрана могућ је слободан избор између инфинитива и *que*-клаузе са субјунктивом, ако постоји подударност између вршиоца радње исказане инфинитивом и неког од аргумената главног предиката (као у *Te prohíbo entrar/ que entres en mi habitación*);
- уз глаголе интелектуалне или физичке перцепције могуће је употребити инфинитив или *que*-клаузу са индикативом, такође ако постоји подударност између вршиоца радње исказане инфинитивом и неког од аргумената главног предиката (као у *Creo haber visto a Juan / Creo que he visto a Juan; Vi a Juan marcharse / Vi a Juan que se marchaba*).

За наше истраживање употреба инфинитива није нарочито релевантна, јер контрастивну анализу не изводимо на основу формалне кореспонденције, већ преводне еквиваленције. Међутим, занимљиво је, на пример, Гивоново (1994: 281 – 283, према Палмер, 2001: 193) запажање да употреба инфинитива уз деонтичке глаголе утицаја сигнализира јачу манипулацију (у смислу директивности) од субјунктива:

Le mandaron seguirles. / Le mandaron que les siguiera.

Te prohíbo cantar. / Te prohíbo que cantes.

(примери преузети из Гивон, 1994: 281 – 283, према Палмер, 2001: 193)

⁸⁴ Донаире (2001) дефинише субјунктив као семантички полифоничан облик, који, изолован, може имати и позитивно и негативно значење, а остварено значење се уочава на основу контекста. На основу њене теорије, чињеница да је неопходно употребити инфинитив ако вршилац радње означене тим глаголом одговара субјекту надређеног предиката објашњава се тиме што нема смисла да говорник учествује у *дебати* сам са собом:

„Se puede explicar así también algunos de los “misterios” aún por resolver y que tienen que ver con la ocurrencia del subjuntivo. Por ejemplo, la inaceptabilidad de **quiero que yo venga* que revela la incompatibilidad del subjuntivo con la primera persona. Si el subjuntivo convoca un debate de puntos de vista enunciado por *yo*, que designa al locutor-como-ser-del-mundo, es fácil entender que no tendría sentido que el locutor se presentase como debatiendo consigo mismo“ (Донаире, 2001: 80).

Детаљније о теорији Донаире вид. одељак 2.7.3.

Оваква идеја се базира на чињеници да употреба инфинитива није могућа уз нпр. глагол *decir*, а говорење/саопштавање је неупоредиво слабијег значења од наређења или забране, тј. заузима нижу позицију на скали манипулацијског значења:

*Le dijeron que les siguiera. / *Le dijeron seguirles.*
(Гивон, 1994: 281 – 283, према Палмер, 2001: 193)

Осим тога, Фенте Гомес и др. (1972: 19) приметили су да у оним случајима када инфинитив и клауза у субјунктиву алтернирају, без одређене промене у значењу (када прави или неправи објекат у главној реченици одговарају вршиоцу радње означене зависним предикатом/ инфинитивом), у говорном језику превладава употреба инфинитива, и то „*debido al principio de economía lingüística o ley del mínimo esfuerzo*“, као у *Te permiten comer/ que comas aquí*.

3.4. Алтернације глаголских начина у изричним реченицама у шпанском језику

У многим случајевима употреба глаголског начина у зависној реченици условљена је семантичким својствима главног предиката. Овакво објашњење је, у начелу, исправно, али ограниченог домета, јер њиме нису обухваћене алтернације глаголских начина, што је за контрастивну анализу најинтересантнији вид употребе, будући да за резултат има разлику у значењу реченице. Стога ће таквим примерима у овом раду бити посвећено највише простора и, самим тим, њиховим еквивалентима у српском језику. Дакле, у питању су случајеви где употреба одређеног глаголског начина није аутоматски условљена присуством неког језичког елемента, типа *ако X онда Y* (као у (3)), већ зависи од ширег контекста, тј. од значења које се приписује главном глаголу (као у (4)).

3) *Necesito que te ayudes.*

Потребно ми је да ми помогнеш.

4) а. *Le dijo que le ayudaba.*

Рекао му је да му помаже. (несвршени вид)

б. *Le dijo que le ayudara.*

Рекао му је да му помогне. (свршени вид)

Док би у (3) употреба индикатива била аграматична, у (4) алтернацијом глаголских начина мења се значење реченице, што потврђује идеју да граматички облици, у овом случају глаголски начини, имају значење.⁸⁵ У било ком контексту да се употребе, индикатив и субјунктив имају своја значења (индикатив асертивност, а субјунктив неасертивност), али у алтернацијама она посебно долазе до изражаја. Ако алтернација није дозвољена њихова значења се чак могу сматрати сувишним, јер су већ саопштена неким другим језичким елементом. У 3.1 и 3.2 поменули смо да се често каже да субјунктив, на пример, има значење сумње, осећања, жеље, наредбе, али то су заправо значења надређеног предиката, а не субјунктива самог по себи и мишљења смо да то не треба поистовећивати. Зато је исправније

⁸⁵ Како истичу Најда и Тејбер (1982: 35), чак је и једноставно поређење реченица типа *John hit Bill* и *Bill hit John* довољно да се закључи да граматичка структура поседује значење. Ридруехо (1999: 3221) такође подвлачи идеју да глаголски начини поседују значење, чак и у оним контекстима где не алтернирају: „*parece más adecuado suponer que indicativo y subjuntivo, incluso en construcciones en que cada modo es obligatorio, mantienen su significado propio y que tal significado, aun redundante, debe estar en consonancia con el de uno o varios elementos del predicado subordinante*“.

и прикладније рећи да контраст индикатив / субјунктив одговара контрасту асертивност / неасертивност, дефинисаном са прагматичког становишта.

Очигледно је да ће (4а) и (4б) за последицу имати различито тумачење, тј. субјекат зависне реченице ће се различито понашати у стварности. Дакле, радње се реализују на различите начине: индикативом говорник преноси информацију о стварној ситуацији, тј. о чињеници да субјекат зависне реченице помаже (асертивност), док субјунктив има директивно значење, па означава могућу, али не и већ остварену ситуацију (неасертивност). Исти ефекат у српском језику постиже се употребом различитог глаголског вида: несвршени видски облик одговара индикативу, а свршени субјунктиву.

На основу (4), може се извести дефиниција појма *алтернација глаголских начина* (шп. *alternancias modales*): тим термином означавају се они контексти у којима је могуће употребити и индикатив и субјунктив, али са другим значењем: „Se llaman ALTERNANCIAS DE LOS MODOS o ALTERNANCIAS MODALES los pares de contextos en los que un mismo predicado admite indicativo o subjuntivo“ (НГЛЕ, 25.4а). Алтернације се могу објаснити са различитих становишта: синтаксичког, лексичког, семантичког или прагматичког, па тако могу бити условљене разним факторима, као што су лексичка природа главног предиката, али и информативна структура реченице (НГЛЕ, 25.4б, 26.6а). Веома је важно направити разлику између, с једне стране, алтернација код којих се значење реченице у потпуности мења у зависности од употребљеног глаголског начина (вид. 3.4.1) и, с друге, оних случајева где употреба различитих глаголских начина доводи до промене одређене нијансе у значењу на прагматичком нивоу (вид. 3.4.2). Ове последње алтернације представљају посебан проблем када је реч о преводу на друге језике, укључујући и српски, те се разлика између индикатива и субјунктива изводи углавном на основу говорне ситуације.

3.4.1. Алтернације индикатива и субјунктива које за последицу имају потпуну промену значења реченице

3.4.1.1. Вишезначност или хомонимија

Лексички гледано, само релативно мали део алтернација може се објаснити хомонимијом или вишезначношћу: „Solo una parte, relativamente pequeña, de las alternancias modales puede ser explicada aludiendo a fenómenos de HOMONIMIA o de POLISEMIA, es decir, duplicando las acepciones de las palabras en los diccionarios“ (НГЛЕ, 25.4с). Хомонимне и вишезначне речи у зависности од оствареног значења у датом контексту изискују употребу различитих глаголских начина. Или, насупрот томе, употреба одређеног глаголског начина одређује значење главног предиката. Такав је на пример глагол *sentir*, који може значити *осећати*, уз индикатив, и *жалити*, уз субјунктив.

5) а. *De alguna manera siento que la decisión no está en mis manos.* [CREA]

На неки начин осећам да та одлука није у мојим рукама.

б. *Yo hice todo lo que pude, siento que no fuera suficiente.* [CREA]

Ја сам учинио све што сам могао, жао ми је што то није било довољно.

Анализирајући одређене примере у 3.2, већ смо поменули да је везник *што* фактивне природе (што се види и на основу овде наведеног примера (5б)), а да је формулација са везником *да* нефактивна. Међутим, није тако лако разграничити фактивност поменутих везника, па се отвара питање њихове употребе уз фактивне предикате. На пример, уз фактивни

глагол *радовати се* могуће је употребити оба везника *Радује ме што вас видим / Радује ме да вас видим*, иако верујемо да би се можда неким изворним говорницима српског језика друга варијанта учинила необичнијом. Риђановић (1991: 214) скреће пажњу на то да се уз фактивне предикате који имају и узрочни смисао обично користи *што*, али да је могућа и употреба везника *да*, што илуструје примером *Жао ми је што/да имате неприлика*. У нашем примеру (5б), ако се употреби *да*, необичност се додатно појачава, јер је предикат зависне реченице у прошлом времену (*?Жао ми је да то није било довољно*). Ковачевић (1998: 126 – 127) објашњава да уз фактивне предикате (нпр. *радовати се, чудити се, драго, мило, чудно, добро, жао*) зависна реченица добија изрично-узрочно значење, па се везник *да* изједначава са везником *што*: „Његова је узрочна употреба ограничена само на фактивне садржаје које уводи уз невелик број лексема са значењем човјековог стања или расположења. При том зависна клауза има изрично-узрочно значење“ (Ковачевић, 1998: 126). Узрочна употреба везника *да* у књижевном језику оспоравана је и сматрана страним утицајем (нпр. Грицкат, 1952: 198 – 199), али Ковачевић (1998: 127) наводи да се јавља још код Вука, те да не може бити реч о страном утицају.

Премда није идентичан глаголу *sentir* у смислу да му у српском језику одговарају два различита предиката, и глагол *temerse* може да се подведе под објашњење засновано на вишезначности. Уз тај глагол превладава употреба субјунктива када се жели исказати осећање, страх, а с друге стране, ако у датом контексту до изражаја долази значење мишљења користиће се индикатив (НГЛЕ, 25.5d, 25.5e). Погледајмо следећи пример:

- б) - *Tengo una cita con su padre.*
 - *Oh, no, no... Mi padre ha fallecido.*
 - *Perdone. Lo siento mucho... Entonces con su marido.*
 - *No estoy casada.*
 - *¿No? Entonces... debe de ser con su hermano.*
 - *No, mi hermano es decorador de interiores. Verá, doctor, me temo que su cita es conmigo: soy la doctora Jenny Langer. [CREA]*

У овом одломку јасно је да говорница не исказује страх, већ заправо оно што жели да саопшти саговорнику јесте *Usted tiene cita conmigo*, отуда индикатив уз глагол *temerse*. Исто је и у српском језику, те превод може гласити *Плашим се да имате састанак са мном*. Слично би било у ситуацији када на питање да ли је неко код куће одговоримо *Плашим се да није код куће*, а заправо оно што желимо да саопштимо саговорнику јесте *Жао ми је што морам да вам кажем да није код куће*. Дакле, сигурни смо у ту информацију, то је порука коју треба да пренесемо и стога је наглашавамо употребом индикатива *Me temo que no está en casa*.

Ако исти глагол, са значењем мишљења, употребимо у трећем лицу, могу се употребити и индикатив и субјунктив у зависности од информације која је у фокусу. Бустос (1986: 210 – 212) наводи пример *Mi mujer se teme que la comida es/ sea insuficiente*. Уколико говорник жели да покаже да се слаже са субјектом главне реченице, користи индикатив. У супротном, ако жели да исказе неутралан став, дистанцираност од истиносне вредности садржаја зависне реченице или неслагање, изабраће субјунктив: *Mi mujer se teme que la comida sea insuficiente, aunque de hecho hay suficiente comida*. Бустос (1986: 210 – 211) ипак скреће пажњу да индикатив *es* у последњој реченици не би био у потпуности неприхватљив за изворне говорнике кастиљанског језика, јер у том случају у значењу глагола *temerse* превладава мишљење. Дакле, уопштено говорећи, у зависности од поруке коју говорник жели да пренесе могу се користити оба глаголска начина: *Mi mujer no se teme que la comida sea insuficiente*, насупрот *Mi mujer se teme que la comida es insuficiente (pero yo sí que me lo temo)* (Бустос, 1986: 211). Насупрот томе, уколико се глагол *temerse* негира, а притом се налази у првом лицу једине, могућа је искључиво употреба субјунктива.

Објашњење из претходног пасуса може се подвести под појам двоструког тврђења, о којем се говори у одељку 3.4.2.1. Ипак, глагол *temerse* разматрамо у контексту вишезначности, јер се њиме осим мишљења исказује и емоција, страх, који се ставља у први план употребом субјунктива. У (8) постоји и значење проспективности:

- 7) *Sea cual sea la fecha, me temo que la sociedad no esté psicológicamente preparada para ver en la calle a Delclaux.* [CREA]
- 8) *No creo que prepare un golpe constitucional, pero me temo que un día decida cambiar las dos Cámaras por un consejo de administración.* [CREA]

У српском језику, међутим, разлика се може перципирати само на основу контекста, тј. формално гледано нема разлике у преводу у односу на исказе са индикативом где превладава значење мишљења: *...плашим се да друштво није психички спремно... / ...плашим се да ће једног дана одлучити...*

Дакле, хомонимни или вишезначни глаголи се на српски језик преводе различитим лексичким јединицама (као *sentir*), те се у том смислу не јавља проблем због недостатка граматичке дистинкције индикатив/субјунктив. Глаголи *temerse* и *плашити се* су специфични у смислу да је и на шпанском и на српском језику граница између страха и мишљења танка, и може се перципирати углавном само на основу контекста.

3.4.1.2. Глаголи говорења

Глаголи говорења, поред основног значења, самог чина саопштавања, могу садржати информацију о начину вербализације поруке, тј. о њеним гласовним, афективним и илокуционим (перформативним) својствима. У зависности од тога да ли је исказ формулисан као тврдња, објашњење, обећање и сл. или као захтев, заповест, савет, опомена и др., у зависној реченици се користе индикатив и субјунктив, према утврђеном правилу: констатација стања одговара индикативу, а подстицај и намера да се изазове реакција примаоца поруке одговарају субјунктиву. У вези са тим јављају се различита тумачења: на пример, Боске (1990: 45) објашњава употребу оба глаголска начина уз глаголе говорења врстом вишезначности: „*no tanto un caso de homonimia como un tipo de polisemia que tiene su origen en un efecto discursivo*“; Борего и др. (2003 [1986]: 101 – 102) такође сматрају да је у питању вишезначност; према Ридруеху (1999: 3240) и НГЛЕ (25.4f), поменуте речи нису хомонимне/вишезначне – премда им се значење разликује у зависности од контекста, тешко је доказати да свим глаголима говорења одговарају два потпуно супротна значења, констатација и заповест. Заправо, објашњење лежи у томе да сам глаголски начин намеће одређену интерпретацију исказа: вишезначност глагола говорења није својство само по себи, већ постоји у функцији контекста. Дакле, не мења се значење уводног глагола, већ порука која се шаље саговорнику захваљујући, у терминима теорије релеванције, процедуралном значењу глаголских начина. Другим речима, будући да постоји не мали број случајева када глагол говорења дозвољава оба начина, лексичко разграничење значења није довољно како би се објаснила њихова употреба (Ахерн & Леонети, 2004: 45). Алонсо-Кортес (1981: 56) указује на то да се чињеница да глаголи говорења нису вишезначни објашњава и тиме што они могу имати истовремено две допунске реченице, једну у индикативу, а другу у субјунктиву, а да при томе није потребно да се сам глагол говорења понови: *Digo que Juan va a la fiesta y que vaya Nicolás también* (Алонско-Кортес, 1981: 56). Сходно томе, у НГЛЕ (25.4f) закључује се да је померање значења глагола говорења ка семантичкој класи тзв. глагола утицаја заправо општа тенденција у шпанском језику, а не одлика појединачних глагола: „*el trasvase o el deslizamiento de los predicados que expresan comunicación a la clase semántica de los de influencia [...] representa una tendencia general*

del español, más que un rasgo individual de cada uno de ellos“ (НГЛЕ, 25.4f). Ахерн и Леонети (2004: 45) такође сматрају да тумачење исказа не зависи од главног глагола, глагола говорења, већ од изабраног глаголског начина у зависној клаузи, те да глаголски начини имају процедурално значење:

„[T]he semantic content expressed by the subjunctive, showing that the clause is not asserted, encourages the addressee to infer that the communication predicate is to be interpreted as introducing an imperative utterance, that is, an utterance marked as a description of a state of affairs regarded as potential and desirable“ (Ахерн & Леонети, 2004: 46).

Дакле, субјунктив, за разлику од индикатива, може бити у функцији директивног говорног чина. Наиме, уколико говорник употребом глагола говорења жели да подстакне примаоца поруке на одређено понашање, зависна реченица садржи наредбу, која је проспективне природе, због чега се јавља субјунктив, што показују следећи примери:

- 9) а. *Gritó que recogíamos la habitación.*
Викнуо је да сређујемо собу. (несвршени вид)
- б. *Gritó que recogiéramos la habitación.*
Викнуо је да средимо собу. (свршени вид)
- 10) а. *Ha dicho que te presentas en la reunión.*
Рекао је да долазиш на састанак. (несвршени вид)
- б. *Ha dicho que te presentes en la reunión.*
Рекао је да дођеш на састанак. (свршени вид)
- 11) а. *Insiste en que su hijo es el mejor.*
Инсистира (упорно тврди) да је његов син најбољи. (презент)
- б. *Insiste en que su hijo sea el mejor.*
Инсистира (захтева) да његов син буде најбољи. (футур)

Слично је и са многим другим глаголима, који не означавају говорење, али су им значењски блиски. На пример, *pensar* и *decidir* употребљени са субјунктивом добијају значење намере, одлуке или заповести:

- 12) а. *Siempre he pensado que se trabaja mejor en espacios pequeños pero me he podido acomodar a los grandes. [CREA]*
Увек сам мислио да се боље ради у малом простору, али успео сам да се навикнем и на велики. (несвршени вид)
- б. *Así que he pensado que cojas un autobús, o un taxi si tienes dinero, o lo que quieras, y te vengas a Jerez. [CREA]*
Тако да сам мислио да крнеш аутобусом, или да узмеш такси ако имаш новца, или шта год хоћеш, и да дођеш у Херес. (свршени вид)
- 13) а. *¿En qué momento he decidido que me quiero ir a Alemania?*
У ком тренутку сам одлучио да желим да одем у Немачку? (несвршени вид)
- б. *He decidido que empiece hoy, aunque sea viernes. [CREA]*
Одлучио сам да почне данас, иако је петак. (свршени вид)

Као што се види на основу преводних еквивалената, постоји тенденција да се шпански индикатив, у наведеним контекстима, на српски језик преводи несвршеним глаголским видом,

а свршени видски облик има директивно значење и одговара шпанском субјунктиву. У (11б) субјунктиву одговара футур; наима, док у (9) и (10) постоје видски парови (*сређивати – кредити, долазити – доћи*), глагол *бити* је другачији. Међутим, обратимо пажњу на то да ће индикативу уз глагол *decidir* одговарати свршени вид ако се употреби прошло време:

14) *He decidido que ha llegado el momento de retirarme.* [CREA]

Одлучио сам да је дошао тренутак да се повучем. (свршени вид)

Вид би се променио и ако бисмо (10а) пребацили у прошло време: *Рекао је да си дошао на састанак*, док бисмо у (9а), у зависности од поруке коју желимо да пренесемо, могли да употребимо и свршени и несвршени вид: *Викнуо је да смо средили/сређивали собу*. То показује да наравно не постоји апсолутна подударност између шпанског индикатива и српског несвршеног вида, али да се јавља тенденција да се уз глаголе говорења (и њима значењски блиске) користи свршени вид као еквивалент субјунктиву са директивним значењем, премда чак и у тим случајевима реченични контекст (рецимо прилошка одредба *todo el día*) може условити употребу несвршеног вида (15).

15) а. *Te ha dicho que estudies (todo el día).*

Рекао ти је да учиш (цео дан). (несвршени вид)

б. *Te ha dicho que aprendas la lección.*

Рекао ти је да научиш лекцију. (свршени вид)

3.4.1.3. Глаголи перцепције

Глаголи перцепције, осим основног, могу имати и волитивно или финално значење. Тада изражавају посебну бригу или пажњу посвећену нечему:

16) *Siempre mira que los niños se acuesten a tiempo.*

Увек се стара/гледа да деца легну на време. (?необично, лежу)

Глагол *гледати* је у овом случају употребљен у значењу *постарати се*. У српском језику уобичајен превод би био свршени облик *легну*, премда је могуће употребити и несвршени *лежу*, којим би се додатно нагласило итеративно значење (већ садржано у прилогу *увек*).

Исто тако, *asegurarse, comprobar, verificar* имају перцептивно значење, па сходно томе захтевају индикатив ако у датом контексту имају своје основно значење, односно субјунктив у проспективном и директивном значењу. Дакле, уз индикатив значење поменутих глагола је блиско глаголу *приметити*, а уз субјунктив добијају значење намере (*постарати се да*) (Ридруехо, 1999: 3241; НГЛЕ, 25.4ñ). У српском језику се та разлика постиже употребом различитих глагола:

17) а. *Se aseguró de que todas las cortinas estaban cerradas.* [CREA]

Уверила се да су све завесе навучене.

б. *Se ha asegurado de que lo hicieran personas de su confianza.* [CREA]

Постарао се да то ураде његови људи од поверења.

3.4.2. Алтернације индикатива и субјунктива које доводе до промене одређене прагматичке нијансе⁸⁶

3.4.2.1. Двоструко тврђење

Појмом *двоструко тврђење* описује се употреба индикатива у оним контекстима где бисмо иначе, према синтаксичко-семантичком правилу, очекивали субјунктив; нпр. у упитним и одричним реченицама уз глаголе знања, мишљења и говорења, у одговарајућим контекстима. Избор глаголског начина у таквим случајевима зависи од *фокализације* одређене информације или реченичног конституента, тј. од онога што говорник жели да каже или истакне. Ако се употреби индикатив, остварује се *двоструко тврђење*, које упућује на идеју да се у исказу јављају две тврдње, две асерције. Станојчић и Поповић (2011: 373) објашњавају да, уколико неки реченични конституент представља нову или битну информацију, он чини фокус реченице, те је фокализација начин информативног актуализовања реченице. Када се у реченици јави двоструко тврђење, индикатив је заправо у служби фокализације, зато што се у таквим случајевима њиме, као што ћемо видети кроз примере, посебно наглашава одређена информација (то значи да у неким контекстима употреба глаголског начина зависи од тачке гледишта, тј. од тога коју информацију говорник жели да истакне – од фокализације).

Ако је у функцији фокализације, индикатив се сматра информативно богатијим од субјунктива, тј. маркираним чланом опозиције индикатив/субјунктив, јер његовом употребом говорник показује свој потврдни став и обавезује се када је у питању истинитост садржаја пропозиције – дакле, тај садржај се сматра истинитим, *али увек са тачке гледишта говорног лица*. Насупрот томе, субјунктив има неутрално значење, ни позитивно ни негативно, тј. одликује га дистанцираност говорног лица од истинитости садржаја пропозиције: „El complementador (*complementizer*) indicativo conlleva una actitud positiva con respecto al valor veritativo del complemento; el complementador subjuntivo se asocia con una actitud neutral“ (Риверо, 1977: 39). Важно је нагласити да се употреба субјунктива, међутим, може поистоветити са неутралним ставом говорног лица *само ако индикатив и субјунктив алтернирају*, и то само у оним контекстима где алтернација за последицу има промену неке значењске нијансе, не и потпуну промену значења реченице.⁸⁷ Подсетимо да се иначе (ако не говоримо о алтернацијама) *индикатив* сматра неутралним или необележеним глаголским начином у односу на субјунктив (вид. одељак 2.5) и да му се баш због тога, наизглед, у литератури посвећује мање пажње него субјунктиву. Међутим, ако је реч о прагматичкој анализи алтернација, субјунктив је неутралног значења, ни потврдног ни одричног, у смислу да га карактерише дистанцираност говорника од истинитости садржаја зависне реченице. Насупрот томе, када је граматична само употреба субјунктива, он може имати чак и потврдно значење, што је случај са фактивним предикатима.⁸⁸

⁸⁶ У ову групу алтернација уврстили смо тзв. двоструко тврђење и ехоичну употребу индикатива. Обе те појаве подразумевају употребу индикатива на местима где би се иначе очекивао субјунктив.

⁸⁷ Треба разликовати алтернације код којих се значење исказа у потпуности мења у зависности од употребе глаголског начина (*siento que, dijo que* итд.) и, са друге стране, примере попут наведених у овом одељку (примере са двоструким тврђењем), где се мења одређена нијанса у значењу, а коју је, као што ћемо видети, посебно тешко задржати у преводу на српски језик (као и на многе друге језике). У примерима са *sentir que* и *decir que*, субјунктив нема неутрално значење. *Sentir* је фактивни глагол, па субјунктив употребљен уз њега има фактуално или потврдно значење (*Siento que estás enfermo* → *Estás enfermo*), а уз *decir* директивно и проспективно (*Ha dicho que lo hagas* → *Hazlo*).

⁸⁸ О фактуалном значењу субјунктива уз фактивне глаголе детаљније вид. 3.2.

18) *No es extraño que millones de usuarios se hayan descargado Firefox en los últimos meses.*
[CREA]

Овај пример се може преформулисати на следећи начин: *Millones de usuarios se han descargado Firefox en los últimos meses y eso no es extraño.* Стога је погрешно увек изједначавати субјунктив са иреалношћу, али се зато и овакви примери могу обухватити појмом *неасертивност*. Бустос (1986: 206 – 207) такође указује:

„Aunque [...] el subjuntivo está ligado a una cierta presuposición epistémica, expresión de la actitud neutral del hablante sobre la verdad de la oración en dicho modo, hay que tener muy en cuenta que, en castellano, esa presuposición sólo tiene generalidad en los casos en que el subjuntivo es alternancia admitida del indicativo. Cuando la lengua no admite más modo que el subjuntivo, no se da necesariamente la presuposición comentada de neutralidad o incluso se presupone afirmativamente“ (Бустос, 1986: 206 – 207).

У изричним реченицама субјунктив има неутрално значење уз негиране глаголе знања (*saber*), мишљења (*creer*) и говорења (*decir*),⁸⁹ као и у упитним реченицама уз исте глаголе. Говорник тако преноси дату информацију, али се не обавезује у погледу њене истинитости. Другим речима, говорник не тврди да је садржај зависне реченице истинит, али га и не негира. Индикатив у истим тим контекстима има обавезујуће значење, тј. говорно лице представља информацију као истиниту *са своје тачке гледишта*, што значи да се негацијом из главне реченице не негира садржај зависне реченице, већ само надређени предикат. Таква употреба индикатива назива се двоструким тврђењем, јер у себи садржи две тврдње,⁹⁰ што ћемо илустровати примерима у 3.4.2.1.1, 3.4.2.1.2 и 3.4.2.1.3. Притом, као што ћемо показати, употреба глаголских начина није независна од категорија глаголског времена и граматичког лица.

Алтернације које за последицу имају двоструко тврђење налазе се у служби фокализације и мотивисане су информативном структуром реченице, па се значењска разлика остварена употребом индикатива/субјунктива постиже искључиво на комуникативно-прагматичком плану (за разлику од других алтернација – вид. 3.4.1 – које су углавном узроковане одређеним лексичким елементом). Зато, полазећи од Грајсових конверзационих максима или од принципа релеванције, саговорник може да изведе закључак о говорниковим ставовима, мишљењима или намерама на основу тога који глаголски начин је употребио (вид. такође Бустос, 1986: 208):

„Desde el punto de vista pragmático, [...] [c]uando un hablante escoge el indicativo es para manifestar su compromiso con la creencia en la verdad de la oración que va en tal modo, mientras que la elección del subjuntivo le permite expresar su neutralidad con respecto a tal creencia. Por lo que respecta al contexto, la elección del indicativo significa la introducción de un nuevo elemento en el contexto, que la audiencia debe tener en cuenta para orientar de acuerdo con ello su propia conducta, mientras que la elección del subjuntivo deja el contexto inalterado, en lo que respecta a la creencia que expresa la oración en tal modo“ (Бустос, 1986: 214 – 215).

⁸⁹ То не значи да се двоструко тврђење (тј. неутрално значење субјунктива) не може јавити и у неким другим контекстима, нпр. уз глаголе перцепције, као у *Juan no vio que venían/vinieran los aviones* (пример преузет из Борега и др., 2003 [1986]: 86).

⁹⁰ Управо због тога што садржи две тврдње, таква појава се може разматрати и у контексту полифоније, тј. може се означити појмом *асертивно-полифонично значење*.

3.4.2.1.1. *No saber*

Као што је већ објашњено, употребом индикатива, наместо очекиваног субјунктива, уз негирани уводни глагол помера се информативно тежиште реченице, тј. у фокус се ставља информација означена глаголом у индикативу у зависној реченици. Тако се остварује појава означена појмом *двоструког тврђења*. На пример:

19) а. *No sabe que le están esperando.*

Не зна да га чекају.

б. *No sabe que le estén esperando.* (али: *No sabe si le están esperando.*)

Не зна да ли га чекају.⁹¹

Када употреби субјунктив, говорник не жели да се обавезе када је у питању истинитост исказа. Жели да се дистанцира од информације коју даје. Тиме показује да он лично не зна да ли је тачно да неко чека особу о којој говори или једноставно не жели да се изјасни по том питању. С друге стране, ако се употреби индикатив негира се само глагол *saber*, не и зависна реченица, тј. не и чињеница да га чекају. Тако у (19а) главна и зависна клауза изгледају контрадикторно, јер индикатив има потврдно значење, а уводни глагол је негиран. Међутим, овај исказ се може објаснити са прагматичке тачке гледишта, тј. у контексту теорије полифоније и двоструког тврђења. Наиме, говорник изриче две тврдње: а) идеју да неко чека особу која представља субјекат главне реченице представља као истиниту информацију, као и б) чињеницу да та особа то не зна.

Алтернација глаголских начина у таквим случајевима, строго гледано, није могућа ако је уводни глагол у првом лицу једине, јер би се негација глагола *saber* директно косила са потврдном природом индикатива:

20) а. **No sé que me están esperando.*

б. *No sé que me estén esperando.* (али: *No sé si me están esperando.*)

Не знам да ли ме чекају.

Бустос (1986: 201) објашњава да би употреба индикатива уз негирани глагол *saber* у првом лицу једине била еквивалентна глаголу *creer*, што илуструје примерима: *No sé que la cosecha se haya perdido* и *No sé que la cosecha se ha perdido*. Ови примери би редом могли да се парафразирају на следећи начин: *Es posible que la cosecha se haya perdido* и *Creo que la cosecha se ha perdido*. Другим речима, употребом индикатива уз *no sé* говорник наглашава да није сигуран, не зна, да ли је садржај зависне реченице истинит, али верује да је тако (Бустос, 1986: 201).

Уколико се у (19б) и (20б) везник *que* замени везником *si* (што је у свакодневной употреби чешће),⁹² у зависноупитној допуни је, по правилу, неопходно употребити индикатив. Међутим, у НГЛЕ (25.5о) наводе да је у Централној Америци, Чилеу, карипском и андском подручју могућа и употреба субјунктива са везником *si*, као у *No sé si te guste esta comida*. У том случају била би могућа и употреба индикатива ако говорно лице подразумева да

⁹¹ Сааведра (1993: 215) тврди да негирани глагол *знати* са нефактивним значењем, осим уз везник *да ли*, може да се употреби и са потенцијалом. То илуструје примером *Не знам да ли неко још тражи ову књигу* и њему еквивалентним *Не знам да би неко још тражио ову књигу*.

⁹² Како објашњава Ахерн (2006: 465), реченице попут (19б) и (20б), где је употребљен везник *que* са субјунктивом (уместо *si* са индикативом), могу се и изворним говорницима учинити необичним. Међутим, уколико је у питању контроверзна тема, реченица ће бити у потпуности прихватљива, као у *Juan no sabe que María tenga un amante*. Другим речима, прихватљивост зависи од нашег прагматичког познавања контекста, релевантности и дистанцираности (Ахерн, 2006: 465).

саговорник зна о којој храни је реч. Лан (1995: 434 – 435) такође наводи да је употреба субјунктива уз конструкцију *no sé si* распрострањена на хиспаноамеричком говорном подручју, што се објашњава идејом да се успоставља семантичка равнотежа између неасертивне природе субјунктива и одсуства знања садржаног у надређеном предикату. Таква алтернација није прихватљива у области Рио де ла Плате, нити у Шпанији.

Ако је глагол *saber* у прошлом времену, оба глаголска начина могу да се употребе и уз прво лице једнине (међутим, са важном разликом у значењу), што значи да употреба глаголског начина није независна од категорије глаголског времена:

21) а. (Yo) *No sabía que me estaban esperando.*

Нисам знао да ме чекају.

б. (Yo) *No sabía que me estuvieran esperando.*

Нисам знао да ли ме чекају.

У (21а) говорник наводи да га јесу чекали иако он то у том тренутку није знао, што је обухваћено појмом *двоструко тврђење*. Са друге стране, у (21б) удаљава се од истинитости дате информације: дакле, не представља садржај зависне реченице ни као потврдан ни као одричан.

У НГЛЕ (25.7g) наглашавају да се понекад, премда употреба субјунктива доводи до *ефекта суспензије* истинитости садржаја зависне реченице, из контекста може протумачити да је тај садржај заправо остварен, као што *No sabía que tocaras el saxofón* подразумева *Lo tocas*. Гитарт (1990: 327) објашњава да се у *No sabía que tocabas/ tocaras el piano tan bien* садржај зависне реченице пресупонира у оба случаја, без обзира на то да ли је употребљен индикатив или субјунктив. Индикативом се саговорнику упућује похвала (у смислу „до сада нисам знао да свираш тако добро, али сада видим да је заиста тако“), док субјунктив исказу даје иронични тон.

У српском језику глагол *знати* може се употребити са фактивно маркираном допуном *да* или нефактивним упитним везником *да ли* (Ивић, 1977: 13). Нефактивност овог другог везника не мора подразумевати и контрафактивност, већ се везује искључиво за информисаност говорног лица (управо као и употреба субјунктива у шпанском језику). Избор потврдног везника подразумева говорникову информисаност, док упитни везник показује да говорник не располаже датом информацијом. Примера ради, у *Не зна да ли му је љубав узвраћена* [СрпКор], говорник заузима неутралан став, док би у истом примеру са везником *да* очигледно показао да сматра да је садржај зависне реченице истинит. Произилази, дакле, да, за разлику од везника *да* који је увек потврдног значења, упитни везник у говорном језику може бити двосмислен.

3.4.2.1.2. *No creer*

Исто тако, двоструким тврђењем се сматра и (22б), где се уз негирани глагол *creer* користи индикатив, јер говорник жели да нагласи да он лично верује у садржај зависне реченице, да је Земља округла, премда се субјекат надређене реченице (његов рођак) са тиме не слаже. Другим речима, ако употреби индикатив, говорник представља садржај зависне реченице као истинит, без обзира на став субјекта главне реченице – отуда је реч о двоструком тврђењу, а са субјунктивом једноставно преноси мишљење друге особе.⁹³

⁹³ Риверо (1971: 309 – 310), међутим, запажа да се уз негирани глагол *creer* не може употребити индикатив ако исказ садржи изразе који сами по себи означавају негацију и могу се употребити само у негираним реченицама,

22) а. *Mi primo no cree que la Tierra sea redonda.*

б. *Mi primo no cree que la Tierra es redonda.*

Мој рођак не верује да је Земља округла.

Исти ефекат се постиже и у упитним реченицама: уколико је зависни предикат у индикативу, говорно лице заузима одређени став (подразумева да је садржај пропозиције истинит), док је са субјунктивом његова позиција неутрална (вид. нпр. Риверо, 1977: 41). Можда говорник (иако употреби субјунктив) и сматра садржај зависне реченице истинитим, али не жели својим ставом да утиче на одговор саговорника.

23) а. *¿Crees que eso sea seguro?*

б. *¿Crees que eso es seguro?*

Мислиш ли да је то сигурно?

Преводи на српски језик у (22) и (23) показују да је практично немогуће успоставити контраст који се у шпанском језику постиже индикативом и субјунктивом. То би било изводљиво једино већом интервенцијом у преводу (парафразом), типа (22б) *Мој рођак не верује да је Земља округла, иако је наравно тако* и (23б) *Слажеш ли се да је то сигурно?*

У упитно-одричним реченицама са истим глаголом, типа *¿No crees que María es/sea bonita?*, такође је могуће употребити оба начина. У случају субјунктива, говорник већ зна став свог саговорника и само жели потврду (вероватно ће субјунктив употребити при понављању саговорникових речи), а индикативом исказује своје мишљење (Риверо, 1971: 320). Риверо (1971: 320) наводи да је у преводу на енглески језик ту разлику веома тешко задржати, а тако је и у српском језику. Ипак, чуђење бисмо могли исказати партикулом *зар*: *Зар не мислиш да је Марија лепа?*

Солано-Араја (1987: 29, према Хаверкат, 2002: 75) и Клајн (1974: 91, према Хаверкат 2002: 75) сматрају употребу индикатива уз негирани презентски⁹⁴ облик првог лица јединине глагола *creer* аграматичном, због контрадикторног значења главне и зависне реченице. У НГЛЕ (25.7i) објашњавају да је та појава ретка, али да се такви примери ипак спорадично јављају, те наводе нпр. *No creo que hay tal lucha de clases; Yo no me creo que Julio ha muerto*. И други аутори бележе употребу индикатива уз негирани глагол *creer* у првом лицу јединине. Међу првима је Риверо (1977: 41) скренула пажњу на то да реченице типа *No creo que el belga ganó la carrera* могу бити граматички прихватљиве, ако се узме у обзир шири контекст, који подразумева да говорник прихвата дату ситуацију као истиниту, али је представља као невероватну. У складу с тим се наведена реченица може парафразирати као *No lo puedo creer: el belga ganó la carrera*, а насупрот њој исказ *No creo que el belga ganara la carrera* једноставно представља негативно мишљење говорног лица. Бустос (1986: 220 – 221) се слаже са претходним објашњењем, али предлаже још једно тумачење, а то је ишчитавање реченице *de dicto*, као у *No creo que 'el belga ganó la carrera' sea verdadera*, где се садржај зависне реченице дословно цитира. Ескандељ Видал и Леонети (2006) анализирају исти проблем у контексту полифоније, те наводе да је у примеру *No creo que Juan es presuntuoso* употреба индикатива *es* могућа само ако говорник на тај начин реагује пред речима саговорника који му је непосредно

нпр. *palabra de, en absoluto, gota de, hasta* + временски израз: *Cree que no probaste gota de vino/No cree que probaras gota de vino/ *No cree que probaste gota de vino* (Риверо, 1971: 310).

⁹⁴ Као што смо већ објаснили коментаришући глагол *saber* у 3.4.2.1.1, ако је главна реченица у прошлом времену, зависна и надређена клауза не морају бити контрадикторне, јер се уверења субјекта (у овом случају истовремено и говорника) могу разликовати у прошлости и садашњости.

приписао одређено уверење, да је Хуан уображен, охол. Скренимо пажњу на то да се у контексту који тумаче Ескандељ Видал и Леонети (2006) не ради о двоструком тврђењу, већ се оваква употреба индикатива, због дословног понављања саговорникових речи, може назвати *ехоичном* (вид. одељак 3.4.2.2).

Ако, међутим, размотримо учесталост употребе индикатива у оваквим примерима, можемо уочити да се јавља неупоредиво ређе од субјунктива, јер говорници имају тенденцију да ублажавају свој исказ:⁹⁵

„From a quantitative point of view, however, where the focus of attention is on frequency of occurrence, it may be predicted that the indicative manifests itself only sporadically, since [...] speakers often prefer to make use of the subjunctive to express, for mitigating purposes, their doubt about the truth of the embedded proposition. It might well be the case therefore that there are speakers who, by analogy of this strategy, always employ the subjunctive“ (Хаверкат, 2002: 76).

Коначно, поменимо и да је забележена појава сасвим супротна двоструком тврђењу, а то је употреба субјунктива уз глагол *creer* у потврдном облику. У питању је стратегија ублажавања исказа, тј. ограђивања (енг. *hedges*), где је субјунктив у функцији учтивости. Говорник у таквој ситуацији има намеру да ублажи критику и да се удаљи од садржаја пропозиције, што представља једну од разлика између индикатива и субјунктива на прагматичком плану. Хаверкат (2002: 77 – 78) то илуструје примером *Creo, señor Gordon, que la prensa de su país no está informada correctamente respecto al Dr. Fidel Castro*. Такви примери су у савременом језику ипак ретки.

3.4.2.1.3. *No decir*

Слично је и са глаголима говорења, као у следећем примеру:

24) а. *No dice que todo ya está listo.*

Не каже да је све спремно.

б. *No dice que todo ya esté listo.* (али: *No dice si todo ya está listo*)

Не каже да ли је све спремно.

У (24а) глагол говорења је негиран, а индикатив има вредност потврдног облика, те употребљени глаголски облици нису компатибилни на семантичком нивоу, због чега исказ изгледа контрадикторно. Док у том исказу говорник преузима одговорност за истинитост изричне реченице, у (24б) приписује исказ субјекту и дистанцира се не исказујући своје мишљење.

Осим тога, у анализи је важно узети у обзир и шири контекст. Боске (1990: 37) илуструје употребу облика *no decir* примером *Juan no dijo ayer que el alcalde era / fuera el responsable*. Објашњава да реченица са индикативом вишесмислена, те да се без ширег контекста не може протумачити: негација се може односити на *ayer*, *Juan* или на целу зависну реченицу. Ако, с друге стране, употребимо субјунктив, јасно је да се негација односи на зависну клаузу (Боске, 1990: 37). Другим речима, битно је одредити који реченични елемент се налази у фокусу негације.

⁹⁵ Идеју да изворни говорници теже да ублаже свој исказ када је то могуће потврђују и резултати нашег истраживања (вид. 6.6).

У (24) показали смо да речца *ли* има дистинктивну функцију у српском језику. Међутим, у пракси не мора бити тако: у колоквијалном језику *ли* се може изоставити, па и везник *да* може имати двосмислено значење, што се још лакше уочава на следећим примерима:

25) а. *No ha dicho que te quiere.*
Није рекао да те воли.

б. *No ha dicho que te quiera.*
Није рекао да ли те воли.

На први поглед упитни везник *да ли* требало би да упућује на неодређеност информације, на неутралну позицију говорног лица, док би се очекивало да везник *да* указује да заиста јесте тако, премда субјекат то није изговорио. Међутим, и (25а) може бити неодређеног значења, што се разрешава у контексту: *Није рекао да те воли, иако је тако* или *Није рекао да те воли, тако да и не знамо шта осећа*.

3.4.2.2. Ехоична употреба индикатива

Као што смо поменули у 3.4.2.1.2 говорећи о примеру *No creo que Juan es presuntuoso* (пример из Ескандељ Видал & Леонети, 2006), индикатив има ехоично значење уколико представља реплику на нечији исказ када је говорнику циљ да оповргне идеју која му је приписана. У таквим контекстима типично се јављају негирани *презентски* облици глагола мишљења (*creer*) и говорења (*decir*) у првом лицу једнине.

У претходном одељку о двоструком тврђењу видели смо на које начине се може објаснити семантичка контрадикторност настала при употреби индикатива и негираног надређеног глагола говорења. Међутим, ако је глагол говорења у првом лицу једнине, ту контрадикторност је још теже објаснити. Ридруехо (1999: 3223), Ескандељ Видал и Леонети (2006) и Рајић (2012а) објашњавају употребу индикатива уз *no decir* у првом лицу једнине у оквирима теорије полифоније. Индикатив се тада тумачи као цитат, тј. као одјек туђих речи (*uso ecoico* или *citativo*). Другим речима, користи се за негирање речи које је саговорник непосредно приписао говорном лицу:

26) – *Dices que su mujer es fea.*

– *Ah, no, yo no digo que es fea; yo sólo digo que a mí no me gusta ese tipo de mujeres. (No soy yo quien dice que su mujer es fea.)*

– *Кажеш да му је жена ружна.*

– *А, не, не кажем ја да је ружна; само кажем да се мени не свиђа такав тип жена. (Нисам ја тај ко каже да је његова жена ружна).*

(пример преузет из Рајић, 2012а: 299)

Тумачећи наведени пример, Рајић (2012а: 299) објашњава да говорник наводи саговорникове речи дословно (*es fea*) и истовремено негира садржај реченице који је њему приписан. У таквим примерима, дакле, садржај изричне реченице не потиче од самог говорника, тј. субјекта, већ од неког другог гласа (вид. такође Ескандељ Видал & Леонети, 2006). У српском језику тај ефекат би могао да се постигне интонацијом, тј. посебним наглашавањем заменице *ја*.

Исто тумачење даје Ридруехо, те објашњава да негација употребљена у (27) утиче на субјекат надређене реченице, а не на садржај зависне реченице: „habría de entenderse el

enunciado en cuestión como rechazo de otro anterior atribuido por el interlocutor al hablante, en el que el ámbito de la negación afecta precisamente al sujeto“ (Ридруехо, 1999: 3223).

- 27) – *Tú dices que Pedro es inteligente.*
– *Yo no digo que Pedro es inteligente.*
(= *Yo no soy el que dice que Pedro es inteligente*)
(пример преузет из Ридруехо, 1999: 3223)

Не кажем ЈА да је Педро интелигентан.

Фенте Гомес и др. (1972: 22) не користе исту терминологију, али објашњавају употребу глаголских начина уз *no digo que* на практично идентичан начин. Полазе од следећег примера:

- 28) *Yo no digo que haya estado/ ha estado allí.*

Аутори тврде да употреба субјунктива *haya estado* одговара правом неуправном говору, док индикатив *ha estado* јесте слободни неуправни говор.⁹⁶ У првом случају говорник негира присуство субјекта зависне реченице (*Не кажем да је он био тамо*), а у другом негира да је он лично изговорио садржај зависне реченице (*Не кажем ЈА да је он био тамо*): „en el primer caso, el hablante se refiere preferentemente a si 'ha estado' o no allí, mientras que en el segundo caso se refiere a lo que 'ha dicho o no ha dicho“ (Фенте Гомес, 1972: 22).

Ескандељ Видал и Леонети (2006) анализирају врло сличан пример (29) са глаголом *insinuar*, где говорнику није намера да оповргне речи које су му приписане, већ, сасвим супротно, да их потврди. Оно што овај пример има заједничко са претходно наведеним примерима јесте ехоични ефекат. У овом случају би у српском говорном језику, уместо личне заменице, требало посебно нагласити глаголе.

- 29) – *Entonces estás insinuando que Juan es un embustero.*
– *Te equivocas: yo no insinúo que Juan es un embustero; lo afirmo.*
– *Дакле, наговештаваш да је Хуан преварант.*
– *Грешиш, ја не наговештавам да је Хуан преварант; ја то тврдим.*

Пример (29) се може протумачити и као двоструко тврђење, јер нам говорно лице упућује две тврдње: а) Хуан је преварант и б) ја то не наговештавам (ја то тврдим). Идентичну употребу имају и глаголи перцепције (*no veo/ no oigo que + indicativo*). Рејес (1990а: 49) објашњава да је реч о метајезичкој негацији и да тада: „el hablante no afirma ni deja de afirmar; sólo repite lo que el otro ha dicho, reteniendo incluso el indicativo original“. То илуструје примером:

- 30) *No oigo que gritan, oigo que cantan.*
Не чујем да вичу, чујем да певају.

Важно је, међутим, скренути пажњу да у НГЛЕ (25.7к) наглашавају да је чак и у наведеним случајевима, приликом оспоравања непосредно приписаних речи, употреба субјунктива ипак чешћа: „en estas construcciones es infrecuente el indicativo“ (НГЛЕ, 25.7к). Субјунктив употребљен у таквим околностима, из очигледних разлога, назива се полемичким.

Ако се изузму овакви специфични случајеви, који дакле у одређеним контекстима могу бити прихватљиви, очигледно је да граматичко лице јесте ограничавајући фактор при избору

⁹⁶ Слободни неуправни говор је језичко-стилско средство које структурно представља спој управног и неуправног говора. То је наративна форма којом се постиже стапање језика приповедача и јунака, те се остварују различити стилски ефекти, фигуре мисли, иронија, прикази емотивних стања јунака итд. (вид. Рајић, 2010б; Ковачевић 2012а, 2012б; Алексић 2016).

глаголског начина. Када не исказује директно своја уверења (када не користи прво лице једине), говорник има већу слободу при избору глаголског начина:

„[C]uando el hablante no expresa directamente sus propias creencias, esto es, cuando no utiliza la primera persona, se encuentra en una mayor libertad para la elección del indicativo o subjuntivo. En cambio, cuando el hablante emplea la primera persona, su elección del modo indicativo o subjuntivo para la oración subordinada está restringido al requisito pragmático de que tal elección no introduzca inconsistencias en el contexto“ (Бустос, 1986: 222).

Дакле, у оваквим примерима, када индикатив има ехоично значење, у српском преводу можемо посегнути за прилагођавањем интонације, а то значи да само у говорном језику можемо постићи разлику проистеклу из употребе индикатива/субјунктива у шпанском језику.

3.5. Резиме

У овом поглављу видели смо да анализа првенствено алтернација, али и фактивних предиката, показује да је приступ индикативу и субјунктиву базиран на модалности реалности/иреалности недовољан и чак контрадикторан. Стога за основу описа поменутих глаголских начина предлажемо прагматички појам (не)асертивност, којим се могу обухватити све употребе индикатива и субјунктива у изричним реченицама.

Алтернације глаголских начина смо груписали у две категорије: а) оне које доводе до потпуне промене значења реченице; б) оне које у реченицу уносе једну нову значењску нијансу (која се углавном своди на став говорника), али не мењају њено значење суштински, за разлику од алтернација сврстаних у прву групу. Без обзира на то којој групи припадају, сви примери алтернација се могу описати бинарном опозицијом асертивност/неасертивност, где први члан опозиције одговара индикативу, а други субјунктиву.

Први тип алтернација се дели у три подгрупе према значењу надређеног предиката, а то су: а) вишезначни/хомонимни глаголи (као *sentir*), чије се значење у потпуности мења према употребљеном глаголском начину; б) глаголи говорења, који са субјунктивом добијају значење заповести; ц) глаголи перцепције, који су, са субјунктивом, волитивно или финално обојени.

У други тип алтернација убрајамо случајеве двоструког тврђења и ехоичну употребу индикатива. Формална разлика између те две појаве своди се на то што двоструко тврђење не дозвољава употребу презента у првом лицу једине у главној клаузи, а ехоична употреба индикатива се остварује само ако је реч о презентском облику у првом лицу једине. У оба случаја индикатив је маркирани облик, наспрам неутралног значења субјунктива, и обе појаве садрже компоненту *неслагања*. Код двоструког тврђења говорник индикативом износи свој лични став, опречан у односу на оно што *субјекат надређене реченице* каже/верује/зна (што може бити и сам говорник ако је употребљено прошло време, нарочито ако се ради о глаголима *creer* и *saber*, јер као што смо појаснили, наша уверења, или наше познавање света, у прошлости и садашњости могу се разликовати). Ехоичност се, за разлику од двоструког тврђења, испољава у виду реплике (на шта указује и сама реч *echo*) и подразумева да говорно лице оспорава речи које су му непосредно приписане, те исказује неслагање са *саговорником*. И употреба индикатива у својству двоструког тврђења и његова ехоична употреба засноване су на поставкама теорије полифоније, јер у себи неизоставно садрже две идеје, два „гласа“: код двоструког тврђења реч је о имплицитном, а код ехоичне употребе о експлицитном цитату. У 3.4.2.1 и 3.4.2.2 у неколико наврата смо скренули пажњу да треба имати у виду да контексти

у којима се јављају двоструко тврђење и ехоична употреба нису нарочито чести, и то првенствено зато што говорници природно теже да ублаже свој исказ. Осим тога, такви искази и изворним говорницима шпанског језика могу бити необични (што Ахерн, 2006: 465, наводи конкретно за реченице са негираним глаголом *saber* и индикативом у допуни), па њихова прихватљивост зависи од ситуације.

Српски глаголски облици не поседују морфолошку ознаку којом би се означило одсуство тврђења, тј. неасертивност (попут субјунктива у шпанском), те се значењска разлика која се у шпанском постиже контрастом индикатива и субјунктива остварује употребом другачијих механизма или се пак понекад значење може препознати само на основу контекста. Размотримо, на пример, конструкцију *да + презент*. Док ће у шпанском језику глагол *querer* захтевати допуну у субјунктиву, а глагол *saber* у индикативу, у српском језику глаголи *желети* и *знати* имају исти тип допуне са везником *да*, нпр. *Желим да Петар спава* и *Знам да Петар спава*: „[з]бог оваквих семантичких околности, извесне српскохрватске реченице, узете ван ширег контекста, испољавају недовољну семантичку прозирност“ (Ивић, 1977: 11).

Као што се види на основу преводних еквивалената примера анализираних у овом поглављу, алтернације из прве групе не представљају нарочит проблем у преводу. Хомонимни/вишезначни глаголи, као и глаголи перцепције, на основу оствареног значења у датој ситуацији захтевају употребу различитих глаголских начина, а то се у српском језику исказује употребом различитих предиката (*siento que – осећам да* или *жао ми је што*). У шпанском језику уз глаголе говорења (*decir, insistir, gritar*), и значењски сличне, у основном значењу се користи индикатив, док се у значењу захтева или заповести користи субјунктив, а српски језик има морфолошки развијен глаголски вид, па се та опозиција постиже претежно захваљујући модалној вредности те категорије: у таквим контекстима несвршени глаголски вид углавном одговара индикативу, а свршени субјунктиву, премда не постоји апсолутна подударност.⁹⁷

У случају двоструког тврђења и ехоичне употребе индикатива, знатно је теже наћи одговарајући преводни еквивалент у српском језику. У (19б) нефактивна упитна речца *ли* наводи на помисао да говорник (као ни лице означено субјектом у главној клаузи) није сигуран у истинитост зависне реченице, те би се пример могао парафразирати на следећи начин: *Можда га и чекају, али он то не зна*. Наши лингвисти су већ писали о томе да везник *да* има потврдно значење (па стога се у (19а), захваљујући фактивном везнику *да*, стиче утисак да говорник представља зависну реченицу као истиниту – *Не зна да га чекају, а чекају га*),⁹⁸ док се с друге стране, упитним везником *да ли* упућује на „недостатак сваке информације о истинитости онога о чему допуна саопштава“ (Ивић, 1977: 13). Сматрамо, међутим, као што смо већ и поменули, да то не мора бити увек тако, јер у колоквијалном језику везник *да ли* може имати двосмислено значење. На примеру *Није рекао да те воли* показали смо да уз глагол *рећи* и везник *да* може имати неодређено значење. Такође примећујемо да се *No sabe que le*

⁹⁷ У српском језику, као и у словенским језицима уопште, глаголски вид је морфолошка категорија, која се исказује коренским и деривационим морфемама, независна од глаголског времена и начина: „Видско значење припада самој основи, док начинско и временско значење глагол добија од временских и начинских погодаба“ (Белић, 1998 [1941]: 225). У шпанском језику разлика између свршености и несвршености може се исказати лексички или се успоставља на основу синтаксичке структуре или односа елемената у реченици (на пример, употребом глаголских перифраза, опозицијом имперфекта и простог перфекта или једноставним додавањем правог објекта – упоредити *beber* и *beber un vaso de agua*). Шпанска граматика такође располаже терминима *теличност*, односно *ателичност*, који потичу од грчке речи *télos* у значењу „крај“. Њима се утврђује *ограниченост* трајања ситуације: „la existencia de final o de límite natural o intrínseco de las acciones y los procesos que se expresan“ (НГЛЕ, 23.2d). То јесте у вези са српским глаголским видом, али се не може поистоветити са њиме. О теличности у српском језику вид. Пипер и др., 2005: 803. Вид. контрастивну студију о аспектуности у шпанском и српском језику Рајић, 2009а.

⁹⁸ О фактивности глагола *знати* вид. Ивић, 1980.

estén esperando и *Не зна да ли га чекају* могу тумачити као еквиваленти, али не и као кореспонденти. На шпанском језику би кореспондент речце *да ли* била партикула *si* употребљена са индикативом: *No sabe si le están esperando* (*Не зна да ли га чекају*). Даље, на примерима двоструког тврђења са глаголом *creer*, видели смо да у преводу долази до губљења једног дела информације, јер српски језик не поседује ресурсе којима се може изразити исти језички садржај. Исто је са примерима ехоичне употребе индикатива, где би једино одговарајућа интонација могла да омогући да се разазна говорниково опредељење.

4. СЕМАНТИКА И ПРАГМАТИКА ИНДИКАТИВА И СУБЈУНКТИВА У ОДНОСНИМ РЕЧЕНИЦАМА И ЊИХОВИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

4.1. Врсте односних реченица и употреба глаголских начина

Односне или релативне реченице, тј. на шпанском језику придевске, имају функцију својствену придеву, те отуда и њихово име. Постоје, међутим, и адвербијалне релативне реченице, што су обично оне код којих нема исказаног антецедента и могу се заменити одговарајућим прилогом.⁹⁹ Рајић и Маркос Бланко (2009: 163) сматрају назив *релативне* прикладнијим него *придевске*, јер разне језичке јединице могу имати функцију антецедента ових реченица: именице, заменице, придеви, прилози и реченице. Односне реченице уводе релативне заменице или прилози, који имају анафоричку функцију, јер се односе на антецедент из претходног дела реченице и, ако су променљиви, слажу се у роду и броју са њим. У неким случајевима антецедент не мора бити исказан, те се тад налазимо пред односном реченицом са имплицитним или инкорпорираним антецедентом (НГЛЕ, 44.1e), као у *Depende del talento de quien lo cuenta*, уместо *Depende del talento de la persona que lo cuenta* [CREA].

У зависности од начина на који модификују антецедент, односне реченице се могу поделити на рестриктивне (1) и нерестриктивне или експликативне (2). Прве су, како и само име каже, рестриктивне природе – прецизније одређују, ограничавају значење антецедента, те би њихово изостављање за резултат имало аграматичност реченице. Друге, експликативне, дају додатну информацију о антецеденту и јављају се у виду апозиције, па се стога могу и изоставити, а да реченица при томе не изгуби граматичност. Тако у (1) клауза *donde como casi todos los días* прецизније одређује ресторан, док у (2) иста та клауза представља додатну информацију о ресторану.

- 1) *Este es el restaurante donde como casi todos los días.*
Ово је ресторан где ручам скоро сваки дан.
- 2) *El restaurante Pepe, donde como casi todos los días, no es muy caro.*
Ресторан Пене, где ручам скоро сваки дан, није много скуп.

Будући да су експликативне клаузе заправо уметнуте (самосталне), апозитивне, реченице, не могу бити у субјунктиву. Дакле, према основном правилу за употребу индикатива и субјунктива у односним реченицама, алтернација глаголских начина је могућа само у рестриктивним клаузама (о одступањима у експликативним реченицама вид. 4.2).

У анализи индикатива и субјунктива у рестриктивним реченицама полази се од појма прецизираности, дефинисаности, одређености антецедента, ентитета на који се реченични

⁹⁹ Пођимо од следећег исказа: *En la esquina del edificio teníamos nuestro bar de siempre – el Napoleón – donde comíamos, bebíamos y mirábamos el fútbol.* [CREA] Овај пример се може преиначити у *Te espero en el bar donde solíamos comer*, чиме добијамо рестриктивну релативну реченицу, или у *Te espero donde solíamos comer*, чиме добијамо адвербијалну релативну реченицу, која се може заменити прилогом *allí*.

садржај односи, тј. од његових семантичко-прагматичких карактеристика.¹⁰⁰ Уопште узев, познат антецедент условљава употребу индикатива и, обратно, непознат захтева субјунктив. Стога, ако употреби индикатив говорно лице жели да истакне да је у питању тачно одређени ентитет са карактеристикама описаним у односној реченици, чак и ако њему лично није познато о ком ентитету је тачно реч. Погледајмо пример наведен у НГЛЕ (25.10d): *He de buscar a la persona que tiene las llaves*; говорник можда и не зна ко је особа која има кључеве, али подразумева њено постојање. При томе се, подвлаче у НГЛЕ (25.10d, 25.10e), сам појам *постојања* не сме схватити дословно, пошто се индикатив користи и у примерима типа *Ahora resulta que la empresa en la que trabajaba no ha existido nunca*, где се чак и експлицитно каже да предузеће, где је субјекат наводно радио, заправо никад није ни постојало. Другим речима, одређеност антецедента у вези је са говорниковим виђењем дате ситуације, а не са његовим стварним постојањем. Субјунктивом, с друге стране, упућује се на неодређеност антецедента. Отуда је, на пример, логично, немогуће негирати постојање антецедента (*nadie, ninguno, nada...*) и користити индикатив (вид. нпр. Риверо, 1971: 322; Гонсало, 1990: 285; Перес Салдања, 1999: 3262). Према томе, у примеру *Busco un asistente que pueda trabajar de 12 a 20h* у питању је неодређена особа, било који помоћник *само под условом* да је спреман да ради у наведено време.

Према НГЛЕ (25.9b), индуктори глаголског начина у рестриктивним реченицама могу се поделити на интерне и екстерне у односу на именичку синтагму у функцији антецедента. Интерни су садржани у самој именичкој синтагми, нпр. *nadie que lo conozca*; док се екстерни чешће јављају и обично могу бити у вези са надређеним предикатом, нпр. *Deseo una habitación que tenga vistas al mar* (НГЛЕ, 25.9b). Када упоредимо наведени пример са *Tengo una habitación que tiene vistas al mar*, јасно је да се у другом случају говори о тачно одређеној соби, док у првом примеру то може бити било која соба под условом да гледа на море. У српском језику ће клаузе *que tenga vistas al mar* и *que tiene vistas al mar* имати исти превод: *која гледа на море* (*која има поглед на море*), с тим што, када је глагол у субјунктиву, може да се употреби и футур: *Желим собу која ће гледати на море*. Међутим, у преводу *која гледа на море* не губи се никаква значењска нијанса, будући да је (не)одређеност антецедента садржана у надређеним предикатима *желим* и *имам*, што значи да се разазнаје на основу контекста. Дакле, субјунктив има неасертивно значење, али је оно овде редундантно. Наравно, погрешно би било дефинисати употребу глаголских начина у односним реченицама ослањајући се искључиво на семантику предиката из главне клаузе. Наиме, када се говори о екстерним индукторима потребно је узети у обзир и шири контекст. Погледајмо примере:

3) а. *Quiero el boli que pinta bien.*

Хоћу (ту) оловку која добро пише.

б. *Quiero un boli que pinte bien.*

Хоћу (неку) оловку која добро пише/ која би добро писала.

У (3а) говори се о тачно одређеној оловци, док је она у (3б) неодређена, али при томе мора испунити *услов* да добро пише. *Која добро пише* јесте семантички немаркирана (дакле, двосмислена) реченица у односу на примере на шпанском, те се на српском језику може посегнути за преводилачком техником додавања – *хоћу ту оловку, која добро пише* (3а), односно *хоћу неку оловку која добро пише* (3б) – како би се јасније изразило својство антецедента. То је, уосталом, присутно и у примерима на шпанском језику, где чланови *el* и *un* имају лексичко значење.¹⁰¹ Међутим, избор индикатива/субјунктива не мора да буде у вези са употребљеним чланом, као у примерима (4), где се у оба случаја користи *el*, и (б), где је у обе

¹⁰⁰ О детаљној подели антецедента вид. Гонсало, 1990.

¹⁰¹ О члановима у шпанском језику и еквивалентним језичким средствима у српском језику вид. нпр. Зечевић Крнета, 2016; Рубињони Стругар, 2017.

реченице употребљен неодређени члан *ин*.

- 4) а. *Toma el libro que quieres.*
Узми (ту) књигу коју хоћеш.
- б. *Toma el libro que quieras.*
Узми књигу коју хоћеш.
Узми књигу коју год хоћеш.
Узми коју хоћеш књигу.
Узми књигу коју (год) би хтео.
Узми књигу коју (год) будеш хтео.

У (4а) говорнику је познато коју књигу субјекат жели, а у (4б) није, па се на основу тих примера јасно види да глаголски начини имају сопствено значење и да утичу на промену значења реченице. У преводу на српски језик реченица *Узми књигу коју хоћеш* је двосмислена, што се разрешава на основу ситуационог контекста или додавањем (*Узми ту књигу*). Неодређеност антецедента постиже се додавањем речце *год* или чак самом променом редоследа речи, те *Узми коју хоћеш књигу* (реченица прихватљива у колоквијалном говору) подразумева неодређеност антецедента, за разлику од већ поменуте двосмислености у *Узми књигу коју хоћеш*. Дакле, и сам ред речи може поседовати значење, као што смо већ објаснили цитирајући Најду и Тејбера у одељку 3.4. Осим тога, Ивић (1977: 13) указује на то да се у српском језику, ако се жели показати одсуство маркираности антецедента, може употребити посебна граматичка ознака – потенцијал:

„[У]место (немаркиране) реченице у индикативу *Девојчица тражи да јој купимо лутку која уме певати* рећи ће се *Девојчица тражи да јој купимо лутку која би умела певати* ако се жели нагласити одсуство извесности у погледу тога да ли таква лутка постоји или не. Ова друга реченица се, разуме се, у таквом случају односи према првој као семантички маркирана синтаксичка структура“ (Ивић, 1977: 13).

Сходно томе, као што смо у преводу на српски језик и навели, (3б) и (4б) могу да се преведу и као *Хоћу оловку која би добро писала*, односно *Узми књигу коју (год) би хтео*, иако би можда данас изворним говорницима српског језика ове реченице могле звучати необично. У последњем примеру сам потенцијал показује неодређеност антецедента, а она се додатно наглашава речцом *год*. Исказ (4б) може гласити и *Узми књигу коју (год) будеш хтео*, јер је субјунктив по природи проспективан. Ако реченица означава неостварене догађаје и ситуације, усмерене ка будућности, у шпанском језику није могућа употреба индикатива, јер је проспективност инкомпатибилна са асертивношћу. О томе говоре и Памијес Бертран и Валеш (2015: 80), наводећи примере:

- 5) а. *Lo que dices no cambiará mi opinión.*
То што говориш неће променити моје мишљење.
- б. *Lo que digas no cambiará mi opinión.*
Шта год будеш рекао/ шта год кажеш, то неће променити моје мишљење.

У српском језику је у (5б) осим футура другог могуће употребити и презент. Белић (1998 [1941]: 232) појашњава да је за такву употребу презента погрешно рећи да има будуће значење:

„Можемо употребити презенте и уз радњу у будућности: *Сутра идемо у лов* и сл. Обично се вели да овде презент има значење будућег времена. То није тачно. Овде значење будућег времена има цео израз, а у том изразу будућност значи

прилог *сутра*, а *идемо* значи само напоредну радњу која у вези са *сутра* и сама добија значење будућности“ (Белић, 1998 [1941]: 232).

Погледајмо и наредни пример, чији превод са шпанског на чешки језик објашњавају Памијес Бертран и Валеш (2015: 78):

6) а. *Ella quiere casarse con un millonario que tiene un Rolls.*
Chce se vdát za milionáře, který má Rolls.

б. *Ella quiere casarse con un millonario que tenga un Rolls.*
Chce se vdát za milionáře, který bude mít/by měl Rolls.

Преводи на српски језик би редом били:

а. *Хоће да се уда за (неког) милионера који има ролс.*

б. *Хоће да се уда за (неког/ било ког) милионера који има/ би имао/ буде имао ролс. (само да има ролс)*

Према тумачењу ових аутора, у чешком језику се у овом примеру разлика између шпанског индикатива и субјунктива остварује употребом презента, с једне стране, и футура и кондиционала, с друге. У српском језику, уколико се у (6а) дода *неког*, не постиже се нужно значење неодређености антецедента. Тако реченица *Хоће да се уда за неког милионера који има ролс* може имати два значења: а) антецедент је одређен, али говорнику непознат; б) антецедент је неодређен. Зато важну улогу имају ситуациони контекст, као и интонација. Значење неодређености такође се остварује додавањем (*било ког*) или тако што ће се реченица преформулисати (*само да има*) и употребом потенцијала, а ако реченица има проспективно значење користиће се футур други.

У одсуству антецедента такође је могућа алтернација индикатива и субјунктива. Перес Салдања (1999: 3269) анализира (7), где је јасно да је антецедент неодређен, иако *A* указује на његово постојање:

7) А: *Me han dicho que el dinero lo cogiste tú.*

Б: *Pues el que te ha dicho/haya dicho eso es un mentiroso.*

Индикативом говорник показује да прихвата постојање дотичне особе која је његовом саговорнику саопштила да је он узео новац (иако не зна ко је то). Уколико употреби субјунктив говорник доводи у питање постојање те особе, па на тај начин умањује вредност аргумената које би саговорник могао да изнесе. Тако би у исказу са субјунктивом могло да се дода *si es que alguien te lo ha dicho/ ако ти је уопште то неко рекао* (Перес Салдања, 1999: 3269). То значи да алтернација овде доводи до разлике у прагматичком садржају реченице. У српском језику пример са индикативом би могао да гласи *Е па тај који ти је то рекао је лажљивац*, односно са субјунктивом *Е па ко год да ти је то рекао тај је лажљивац*.

4.2. Одступања у употреби глаголских начина у односним реченицама: прагматичко објашњење

У рестриктивним реченицама чак и када је антецедент недвосмислено прецизиран могу се јавити индуктори субјунктива (Ахерн & Леонети, 2004: 39). Ахерн и Леонети (2004: 39) то показују на следећем примеру, који су преузели од Переса Салдање и даље преформулисали додавањем прилога *por fin/ finalmente*:

8) a. *Leo un libro en el que se analiza el modo en las oraciones de relativo.*

б. *Por fin/ Finalmente leo un libro en el que se analice el modo en las oraciones de relativo.*

Премда је у (8б) антецедент јасно дефинисан, једноставним додавањем прилога *por fin/ finalmente* (коначно/ напокон) реченица постаје граматична и ако се употреби субјунктив. Ахерн и Леонети (2004: 39) то објашњавају прагматички, као коначно испуњење жеље да се пронађе књига са одређеним карактеристикама, на шта се дуго чекало. На српском језику је практично немогуће задржати ту нијансу у значењу, па би обе реченице могле да се преведу (*Коначно/ Напокон*) *Читам (једну/ неку) књигу у којој се анализира начин у односним реченицама.*

Сматрамо да се у (8б), слично тематском субјунктиву, информација садржана у односној реченици (да се у књизи анализира глаголски начин) потискује у позадину – те се користи субјунктив – а реченични фокус се помера на прилог *коначно/ напокон*, јер заправо оно што говорник жели да истакне јесте да је дошло, после много времена, до остварења његове жеље. Тако се и у односним реченицама начин може анализирати опозицијом појмова асертивност/неасертивност: у (8а) говорнику је циљ асерција (тврдња да се у књизи анализа начин у односним реченицама), а у (8б) се информација садржана у односној реченици оставља у позадини.

Даље, процедурална природа субјунктива, тачније његово финално значење, омогућава његову употребу уз познати антецедент и када у реченици нема индуктора субјунктива, као у:

9) a. *Le regalamos un libro que lo entretuvo.*

б. *Le regalamos un libro que lo entretuviera.*

(пример преузет из Ахерн & Леонети, 2004: 38)

За разлику од индикатива, субјунктив има значење намере, те премда у реченици нема индуктора субјунктива и антецедент је јасно одређен, субјунктив се не коси са контекстуалном кохерентношћу: „The requisite of contextual coherency is, in fact, the only restriction that the interpretation of mood in relative clauses must obey“ (Ахерн & Леонети, 2004: 41). У српском језику би ове реченице гласиле:

а. *Поклонили смо му књигу која га је забавила.*

б. *Поклонили смо му књигу која би га забавила (да га забави).*

У експликативним реченицама такође је могуће употребити и индикатив и субјунктив, и то за чињеничне ситуације, са различитим степеном дистанцираности говорног лица од истинитости садржаја реченице. Иако се према основном правилу у експликативним реченицама не може користити субјунктив, уочљиво је да се у журналистичком језику он заправо користи веома често. Лан (1995) анализира пример *La pareja, que se hiciera famosa por interpretar el papel de marido y mujer en “El pájaro espinó”, es en la vida real un matrimonio feliz* и образлаже такву употребу у контексту теорије релеванције:

„[J]ournalistic information is marked for low relevance if it is considered to be known to a faithful readership. The flagging of known information serves to communicate the additional message that writers assume readers to be knowledgeable; this use of the Subjunctive serves not just to classify information but to create solidarity between a publication and its readers“ (Лан, 1995).

Тако се позната, тематска, информација (имплицитни цитат) доводи у везу са ниским степеном релевантности. Наиме, то је иста она употреба субјунктива која се јавља са

фактивним предикатима у изричним реченицама (вид. 3.2), као и уз *aunque* и *a pesar de que* у допусним реченицама (вид. 5.8), када информација има потврдно, тј. фактуално значење, али је сувишно наглашавати је индикативом. Оно што нам се посебно чини интересантном опаском у објашњењу које даје Лан јесте повезаност употребе субјунктива са постојањем солидарности између читалачке публике и новинара. Тиме се субјунктиву даје једна специфична значењска нијанса, коју је практично немогуће очувати у преводу на српски језик, па вероватно и на већину других језика.

Насупрот томе, анализирајући сличан пример *Theodore (también presidente de Estados Unidos), que fuera tu padrino, nos dijo...*, у НГЛЕ (25.9h) сматрају да се облик *fuera* употребљен у овом контексту заправо у потпуности изједначава са одговарајућим индикативним глаголским обликом, те да следствено томе представља само одлику формалног регистра, без одређене промене у значењу. У складу с тим, Ахерн и Леонети (2004: 43, 54) скрећу пажњу на чињеницу да се субјунктив имперфекта може користити са значењем плусквамперфекта.¹⁰²

У експликативним реченицама, како се објашњава у разним приручницима и граматицама (Перес Салдања, 1999: 3257; Рајић & Маркос Бланко, 2009: 165; НГЛЕ, 25.9g), осим управо наведене употребе субјунктива за чињеничне ситуације, јавља се и субјунктив са жељним значењем, као у:

10) *Tienes que traerme también, Eledá, una estera y una sábana blanca, que sea sin estrenar.*
[Valdés, Zoé, *La cazadora de astros*, стр. 203]

Мораш ми донети, Еледа, и једну крпину и један бели чаршав, нек буде некористићен.
[Валдес, Сое, *Месец у кавезу*, стр. 205]

Сматрамо, међутим, да је ирелевантно разматрати такве реченице у оквиру односних клауза, јер су то заправо самосталне жељне реченице уметнуте у виду апозиције: ...[*deseo*] *que sea...* Следствено томе, значење жеље није својствено самом субјунктиву, већ одговара елидираном глаголу.

4.3. Резиме

Концепт (не)асертивности се често у истраживачким радовима ограничава на анализу изричних и адвербијалних реченица. Међутим, и у односним реченицама у већини случајева избор глаголског начина зависи од асертивности клаузе (Перес Салдања, 1999: 3255). Субјунктив у односним реченицама одликује неасертивност у смислу да се не указује на постојање антецедента: а) или зато што оно и није дефинисано; б) или, упркос томе што се оно не доводи у питање, није у фокусу комуникације. Индикативом се указује на постојање антецедента или се одређеном садржају приписује асертивни карактер, иако он заправо постоји само са говорникове тачке гледишта, или се пак ради о генеричкој информацији (која се дакле може генерализовати, као у пословицама, на пример) (Перес Салдања, 1999: 3258). Када се сагледају све употребе субјунктива у односним реченицама, закључује се да он може имати: а) значење неодређености; б) значење намере; в) значење ирелевантности или ниског степена информативности. Све те три употребе обухваћене су појмом неасертивности.

¹⁰² О историји развоја субјунктива имперфекта и дебату о синонимности облика *-ra* и *-se*, где се закључује да те глаголске форме јесу еквивалентне када имају значење субјунктива, али да се не могу изједначити када облик *-ra* има значење индикатива, вид. Памијес Бертран & Валеш, 2015: 18 – 22. На исту тему, о употреби облика *-ra* са значењем индикатива као својства журналистичког језика, вид. Веига Родригес & Рохо СанѠес (1999: 2924 – 2927).

Следствено томе, алтернације се у односним реченицама опију превасходно са семантичко-прагматичког становишта.¹⁰³

Како тврди Перес Салдања (1999: 3255) употреба глаголског начина у односним реченицама сматра се комплексном, између осталог, зато што је алтернација могућа у многим контекстима, а притом она често не доводи до јасних значењских разлика. То за резултат има потешкоће у преводу на оне језике који не разликују индикатив и субјунктив (или у којима они не функционишу на исти начин као у шпанском језику). Као што смо показали у преводу примера, неасертивност садржана у значењу шпанског субјунктива у српском језику се може исказати: потенцијалом, додавањем као преводачком техником, речцом *god*, редоследом речи, футуром другим; или се уопште и не може назрети, као у употреби субјунктива за чињеничне ситуације у експликативним реченицама.

¹⁰³ Перес Салдања (1999: 3263 – 3264) објашњава и синтаксичке аспекте у алтернацији глаголских начина у односним реченицама (нпр. алтернација је могућа у оквиру директног објеката: *Busco un libro en el que se analiza/analice el modo en las oraciones de relativo*; али не и у другим реченичним позицијама: *Busco un libro sobre las oraciones de relativo en una librería que está/*está especializada en temas lingüísticos*). Премда то јесу значајна запажања, суштина се опет своди на објашњење опозицијом асертивност/неасертивност.

5. СЕМАНТИКА И ПРАГМАТИКА ИНДИКАТИВА И СУБЈУНКТИВА У АДВЕРБИЈАЛНИМ РЕЧЕНИЦАМА И ЊИХОВИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

5.1. Адвербијалне реченице: назив и подела

У шпанској граматици уобичајена је подела на именичке (изричне), придевске или релативне (односне) и адвербијалне реченице, и то на основу еквиваленције и приближне кореспонденције између категорија и функција. Тако се својства и функције именичких реченица, као што смо поменули, подударају са својствима и функцијама именица. Улога односних реченица јесте да ближе опишу антецедент, слично као што придеви ближе одређују именице. Премда се не ради о апсолутној идентичности ни код изричних и односних реченица, најтеже је успоставити везу између адвербијалних/прилошких реченица и прилога. Наиме, не постоје прилози којима се могу заменити намерне или узрочне реченице, на пример. Осим тога, адвербијалне реченице се често приближавају другим врстама реченица, па се на пример поједине реченице могу анализирати као односне без исказаног антецедента, али и као адвербијалне, јер се могу заменити одговарајућим прилогом. Због тога се у неким граматицама уводи подела на две врсте адвербијалних реченица: праве (*propias*) и неправе (*impropias*). Прве се могу заменити прилозима, а друге не могу. Та подела међутим не решава проблем преклапања различитих врста реченица. Постоји и тенденција да се термин *адвербијалне* замени термином *сиркунстанцијалне* (према називу *complemento circunstancial*, односно прилошка одредба). Међутим, ни тај појам није довољно транспарентан, јер, на пример, допусне и условне реченице немају функцију прилошке одредбе.¹⁰⁴

Адвербијалним реченицама се исказују логички односи између надређене и зависне реченице. Представљају хетерогену групу реченица која се дели на подврсте, па семантички могу означавати време, место, начин – праве адвербијалне реченице – односно узрок, последицу, намеру, услов и концесивност – неправе адвербијалне реченице. Полазећи од горепоменуте расправе о адекватности назива *адвербијалне* или *сиркунстанцијалне реченице*, у овом раду нећемо анализирати глаголски начин појединачно у свим врстама адвербијалних реченица, већ према везничком изразу који их уводи, и то пажња ће бити усмерена на алтернације глаголских начина. Као и у претходно анализираним врстама реченица, и у опису индикатива и субјунктива у адвербијалним реченицама полазимо од опозиције асертивност (индикатив) / неасертивност (субјунктив). Значења субјунктива у адвербијалним реченицама смо разврстали у три групе према томе да ли се ради о фактуалном значењу или не:

а) субјунктив је **неасертивног нефактуалног карактера** уз *como* са условним значењем; *cuando* и *después de que* са проспективним значењем; *mientras*, *siempre que* и *siempre* у *cuando* са условним значењем; *de modo que*, *de manera que* и *de forma que* са финалним значењем;

б) субјунктив одликује **неасертивношћу неодређене фактуалности**, у смислу да

¹⁰⁴ О овој расправи вид. детаљније НГЛЕ, 1.13р – 1.13у.

значење може бити и фактуално и нефактуално, а које је остварено у датој ситуацији разазнаје се на основу контекста, уз *(no) porque*, *aunque* и *a pesar de que*;

в) субјунктив је **неасертивног фактуалног карактера** уз *como* са узрочним значењем у прошлом времену, *cuando* у прошлом времену са значењем дистанцираности, *después de que* са глаголским облицима у прошлом времену.

Слично томе, Перес Салдања (1999: 3287) објашњава да домен неасертивности обухвата три врсте контекста: када говорник не жели да се обавезе у смислу истинитости садржаја реченице (дубитативно значење); када исказује проспективни, могући, још увек нереализован догађај или стање ствари (оптативно значење); и, коначно, када се информација сматра познатом, ирелевантном или секундарном (тематско значење).

У наредним одељцима ћемо размотрити наведене везничке изразе¹⁰⁵ понаособ и показати да највећу потешкоћу за нехиспанске говорнике представљају примери обухваћени тачком (б).

5.2. *Cuando* (када)

У временским реченицама, уопште узев, субјунктивом се означавају ситуације постериорне у односу на временски тренутак који се узима за референцу, без обзира на то да ли је у питању тренутак говора или не. Тако, ако је реч о прошлости, уколико је радња садржана у временској реченици постериорна у односу на главну радњу, исказује се субјунктивом (при томе она већ може бити реализована у односу на тренутак говора). Тако употребљен субјунктив има неасертивно нефактуално значење.

Cuando је прототипски везник у временским реченицама. Индикатив употребљен уз *cuando* означава остварену ситуацију (1) или итинеративност (2, у смислу *siempre que*), док субјунктив означава постериорност у односу на тренутак говора (3) или у односу на неки други тренутак (4).

- 1) *Estaban todos ahí cuando vinieron.* [CREA]
Сви су били ту када су дошли.
- 2) *Todos se quedaban aquí a dormir cuando venían de Madrid a dar clase.* [CREA]
Сви су/би овде ноћили/ноћивали када (год) су долазили/ би долазили из Мадрида да држе часове.
- 3) *¿Qué haré cuando vengan los soldados?* [CREA]
Шта ми је чинити када дођу/ буду дошли војници?
- 4) [...] *tenía alguien a quien acudir, en quien refugiarse cuando vinieran tiempos malos [...]* [CREA]
Имала је коме да оде, код кога ће наћи уточиште када дођу тешка времена.

По истом правилу користе се и други везници са временским значењем, као *en cuanto* и *tan pronto como*.

Субјунктив уз *cuando*, међутим, може се односити и на већ остварену ситуацију, уколико говорно лице жели да се дистанцира од истинитости садржаја реченице, тј. уколико

¹⁰⁵ Овде ћемо под везником и везничким изразом подразумевати све врсте речи и израза који врше везничку функцију.

жели да покаже да заправо не зна када се тачно догађај остварио (Борего и др., 2003 [1986]: 140). Перес Салдања (1999: 3314) додаје да се у таквим случајевима значење приближава условном, тј. исказује се и одређени степен сумње, што илуструје примером (5), који преузима од Борего и др. (2003 [1986]: 140). Објашњава да се значење субјунктива *dijeras* може парафразирати речима *када си то рекао, ако уопште и јеси*.

5) *Ayer, cuando dijiste/ dijeras eso, tendrías que haber pensado en las consecuencias.*

5.3. *Después de que* (након)

Дистрибуција глаголских начина уз *después de que*, теоријски гледано, требало би да буде иста као уз *cuando*. Тај везнички израз се, међутим, не уклапа у наведена правила за употребу глаголских начина у временским реченицама. Ако се односи на будућност, временска реченица има проспективно значење, очигледно неасертивно, и у њој се користи субјунктив, као у (6). Међутим, ако се односи на прошлост, *después de que* уводи радњу која је нужно реализована пре ситуације описане надређеном реченицом, па би се следствено томе очекивала употреба индикатива – упркос томе, иако се дакле ради о фактуалној ситуацији, индикатив и субјунктив алтернирају, као у (7) и (8).¹⁰⁶

6) *¿Usted cree que nada cambiará después de que salga su disco en México este mes de septiembre?* [CREA]

Мислите ли да се ништа неће променити након што изађе/ буде изашао ваш диск у Мексику овог септембра?

7) *El jueves pasado, horas después de que comenzaran las operaciones militares contra Iraq...* [CREA]

Прошлог четвртка, неколико сати након што су почеле војне операције против Ирака...

8) *A lo largo de los años cincuenta el papel de los disidentes en la España franquista había sido reducido, en especial después de que la guerra fría supuso el reconocimiento internacional de Franco.* [CREA]

Током педесетих година улога дисидената у франкистичкој Шпанији се смањила, нарочито након што је хладни рат довео до Франковог међународног признања.

Постоји тенденција да се уз *después de que* користи субјунктив без обзира на то на који временски тренутак се реченица односи. Сматра се да је употреба индикатива и субјунктива мање-више подједнако заступљена на хиспаноамеричком говорном подручју, док у кастиљанском на подручју Шпаније превладава субјунктив (НГЛЕ, 25.14h). Алтернације уз *después de que* вероватно зависе од тога како говорник „чита“, тј. разуме, информацију пренесену глаголским обликом: као нову за дату говорну ситуацију, што одговара индикативу, или као дељену, тематску (познату говорнику и саговорнику), што се исказује субјунктивом (Памијес Бертран & Валеш, 2015: 86). Међутим, у говорном језику субјунктив је све чешће заступљен, па би такво образложење требало проверити кроз практично истраживање. Аутори НГЛЕ (25.14h) и Перес Салдања (1999: 3314) виде алтернацију глаголских начина уз *después de que* само као стилско опредељење, тј. верују да не доводи до промене значења. Ако је заиста тако, ни у преводу на српски језик не долази до губитка у значењу, упркос непостојању опозиције индикатив/субјунктив.

¹⁰⁶ Насупрот томе, *antes de que* се користи уз проспективну – још нереализовану – радњу, па се увек употребљава уз субјунктив.

Полазећи од идеје да се у граматикама шпанског језика редовно наводи да се индикатив уз *después de que* користи за остварене ситуације, а субјунктив за потенцијалне (и да се, чак и ако се помене да је у првом случају могућа употреба и субјунктива, тврди да алтернирају без значајне разлике у значењу), Аурова (2013: 126) је анализом два корпуса (CREA и CORDE) истражила употребу глаголских начина уз тај везнички израз. Утврдила је да промена у употреби наступа половином XX века, када субјунктив, до тада резервисан само за потенцијалне, почиње да се користи и за реализоване догађаје и ситуације, што је, по њеном мишљењу, потекло из текстова новинско-публицистичког садржаја. Ахерн (2008: 59) такође сматра да таква појава вуче корене из журналистичког стила и да се развила вероватно по аналогiji са употребом субјунктива имперфекта на *-ra* са значењем индикатива или по аналогiji са употребом субјунктива уз *antes de que*.

5.4. *Mientras, siempre que* и *siempre y cuando* (све док, докле год и под условом да)

Наведени временски везнички изрази су прошли кроз процес граматикализације те су поред временског добили и условно значење, које је наравно неасертивно, те се у таквом контексту користе уз субјунктив.

- 9) *Por eso vuelvo hoy y por eso sentiré siempre el deseo y el deber de regresar, mientras tenga fuerzas para hacerlo*. [CREA]
Зато се враћам данас и зато ћу увек осећати жељу и дужност да се вратим, докле год будем имао снаге за то.

У наведеном примеру временска реченица има проспективно значење, али је истовремено прожета и условним значењем (*све док имам/будем имао снаге, ако будем имао снаге, докле год будем имао снаге*).

5.5. *Como* (како, пошто, будући да и (не) будеш ли)

У узрочним реченицама, по правилу, без обзира на то којим су везником уведене, користи се индикатив, јер се у центар пажње ставља фактуалност исказаног узрока (Перес Салдања, 1999: 3287 – 3288), као у (10). *Como* у значењу *пошто/ будући да*, дакле са узрочним значењем, обавезно заузима почетно место у реченици и уводи већ познату информацију, или информацију која се лако може извести на основу говорне ситуације. Дакле, уводи тематску информацију. Пошто се тематска употреба доводи у везу са субјунктивом, то значи да је уз *como* са узрочним значењем могуће употребити и субјунктив, иако му је заправо у већини случајева својствена употреба индикатива. Таква употреба субјунктива се може остварити само ако и главна и зависна реченица означавају истините и већ остварене ситуације, као у (11).¹⁰⁷

- 10) *Como no quieres/ *quieras ayudarnos, vete y déjanos acabar*.
[пример преузет из Перес Салдања, 1999: 3294]
Пошто нећеш да нам помогнеш, иди и пусти нас да завршимо.

- 11) *Como no quisieron/ quisieran escucharnos, nos fuimos*.

¹⁰⁷ То не значи да употреба субјунктива уз *como* са узрочним значењем није компатибилна са садашњим временом, што Перес Салдања (1999: 3294) показује примером *Como las cosas humanas no sean eternas, [...] llegó su fin y acabamiento cuando él menos lo pensaba*.

[пример преузет из Перес Салдања, 1999: 3293]

Пошто нису хтели да нас слушају, отишли смо.

Наведена употреба субјунктива са узрочним, фактуалним, значењем у прошлом времену, у (11), заправо се сматра необичном, те није врло честа у савременом језику. Субјунктивом се тако наглашава тематско значење узрочне реченице, а та разлика у односу на индикатив губи се у преводу на српски језик. У суштини, тај контраст индикатив/субјунктив одражава се првенствено на стил.

Ако ситуација означена субјунктивом у *soto*-клаузи још увек није остварена, везник *soto* има условно, нефактуално, значење. Ахерн (2008: 70) запажа да је у том случају тај везник прожет значењем претње, а оно се у српском језику постиже са *(не) будеш ли*, као у (12).

„[E]ste nexo se ha especializado en sus usos condicionales para expresar condiciones que justifican la realización de una acción ‘negativa’ o perjudicial que se expresa en la oración principal: es decir, se trata de un conector de condicionales ‘de amenaza’“ (Ахерн, 2008: 70).

12) *Como lleves ese pantalón no entrarás conmigo.*

(пример преузет из Ахерн, 2008: 70)

Будеш ли носио те панталоне, нећеш ући са мном.

5.6. (No) porque ((не) зато што)

Уопште узев, са *no porque* исказује се ирелевантност информације, тј. узрок се негира јер се сматра недовољно ефикасним, и при томе се та информација не представља ни као истинита ни као неистинита. Одликује је, дакле, неутралност (неасертивност), а на основу говорне ситуације се углавном може разазнати да ли је реч о фактуалној информацији или не. То значи да се садржај уведен са *no porque* може пресупонирати као чињенични, а и не мора. У оба случаја реч је о неасертивном садржају, а њему одговара употреба субјунктива. Погледајмо следећи пример:

13) – *Yo me doy cuenta – murmuró el sambo –. Usted no me tiene ninguna simpatía.*

– *No porque seas negro, a mí me importa un pito – dijo Queta –. Porque eres sirviente del asqueroso de Cayo Mierda.* [Vargas Llosa, *Conversación en la Catedral*, стр. 361]

„Приметио сам“, промрмља мулатин. „Ви према мени не гајите нимало наклоности.“ „Не зато што си црнац, ја за то не дајем ни пет пара“, рече Кета. „Него зато што си слугерања оног гада Каја Говна.“ [Варгас Љоса, *Разговор у Катедрали*, стр. 527]

У (13) садржај клаузе *no porque seas negro* јесте остварен, саговорницима је очигледан и стога га одликује неасертивност. Иако употреба индикатива у таквим контекстима представља одступање од правила, у језичкој пракси се документују и такви примери, и то када се посебно жели истаћи релевантност информације, иако се ради о недовољно ефикасном узроку (што је садржано у значењу везника *no porque*), као у (14). У НГЛЕ (25.13s) се наводи да су такви случајеви спорадични и неуобичајени.

14) *Ya sé porque lo hiciste, infeliz – dijo don Fermín –. No porque me sacaba la plata, no porque me chantajeaba.* [Vargas Llosa, *Conversación en la Catedral*, стр. 116]

„Схватио сам зашто си то учинио, несрећниче“, рече дон Фермин. „Не зато што ми

је извучила новац, не зато што ме је уцењивала.“ [Варгас Љоса, *Разговор у Катедрали*, стр. 175]

Будући да има неасертивно значење субјунктив се у лингвистичкој литератури повезује са учтивошћу, скромношћу, ублажавањем исказа, те се у адвербијалним реченицама његова улога може огледати у умањивању важности садржаја реченице:

„The Subjunctive is associated with modesty because of its non-assertive meaning, and this meaning sometimes overrides the syntactic parameters of Subjunctive usage. In adverb clauses, the Subjunctive can have the force of downplaying the importance of a clause“ (Лан, 1995: 436).

Отуда је, објашњава Лан (1995: 436), Камило Хосе Села употребио субјунктив у следећој реченици: *El mundo no va a dejar de girar porque me hayan dado el Nobel*. Дакле, и ако везник *porque* није негиран, уз њега се може употребити субјунктив. Осим што је у функцији скромности, субјунктив се у овом примеру може објаснити и појмовима позната/ дељена/ активирана/ тематска информација. Таква значењска нијанса у наведеном примеру, исто као и у (14), губи се у преводу на српски језик.

Рејес (1990а: 48) и Ескандељ Видал и Леонети (2006) анализирају такве исказе у контексту ирелевантности и полифоничности, што показују следећим примером:

- 15) – *Es que hace mucho frío.*
– *Porque haga frío no nos vamos a quedar en casa.*
– *Много је хладно.*
– *Па нећемо остати код куће, јер је хладно.*

Клауза *porque haga frío*, према Рејес (1990а: 48), полифонична је јер се у њој „чује“ глас – тврдња – саговорника, а говорно лице указује на неефикасност тог узрока. Исказ је очигледно полифоничан, али не само зато што имплицира реакцију на претходно изречени исказ, већ је „дијалогичност“, како би рекао Бахтин, присутна у унутрашњој структури исказа или имплицитна. Наиме, тај исказ би и ван овог контекста био полифоничан (дакле, чак и да не представља реплику на саговорникове речи), јер увек пресупонира неки други глас:

„La otra voz, que en este diálogo es audible, puede estar sólo presupuesta (el hablante puede referirse, por ejemplo, a sus propios pensamientos sobre el frío, mientras mira la calle por la ventana)“ (Рејес, 1990а: 48).

Овакве узрочне реченице прожете су допусним значењем: оно што се заправо жели саопштити у наведеном примеру јесте *Aunque haga frío, no nos vamos a quedar en casa*. Дакле, чак и када је негација (*no*) измештена, тј. не налази се директно уз *porque*, узрочна реченица може бити под њеним утицајем (вид. такође НГЛЕ, 25.13s).¹⁰⁸ Ескандељ Видал и Леонети (2006) позивају се у објашњењу овог примера на ирелевантност информације:

„[N]o se cuestiona el hecho en sí mismo, sino su relevancia informativa. Una de las razones para presentar como no aseverado el contenido de la oración es precisamente que ya haya sido aseverado previamente (por otro hablante) o que sea una información que está presente de algún modo en el contexto discursivo previo“ (Ескандељ Видал

¹⁰⁸ Негација сама по себи има интертекстуално или полифонично значење. Дикро (1986) наводи пример *Овај зид није бео* и објашњава да се у овом наизглед врло једноставном исказу разазнају две тачке гледишта: према првој зид јесте бео, а према другој прва тачка гледишта није тачна. Наиме, негацијом се служимо када неко има, или верујемо да би могао да има, опречно мишљење. То значи да би говорник изговорио наведену реченицу ако претпоставља да је неко (или можда он сам) очекивао да зид буде бео. Стога, како указује на претходну тврдњу (експлицитну или не), негација је по природи полифонична.

& Леонети, 2006).

Наведени пример превели смо са *Pa neћemo остати код куће, јер је хладно*: примери са *porque + subjuntivo* се на српски језик могу превести исто као полемички субјунктив са *aunque* (деталније о преводу таквих реченица, као и о употреби партикуле *na* вид. 5.8).

Перес Салдања (1999: 3309) објашњава да у одређеним, специфичним, околностима *porque* употребљено са субјунктивом има финално значење; то илуструје примером:

- 16) *Pidió la gobernación de México y no se la dio, porque no pensara ningún conquistador que se le debía.*
Тражио је власт над Мексиком и није му је дао, не би ли неки освајач помислио да му нешто дугује.

То објашњење јавља се и у традиционалним граматикама, у ГРАЕ (1973: 548) и код Хили Гаје (1980 [1961]: 140 – 141), који је међутим такође забележио да је таква употреба у савременом језику необична и ретка.

5.7. *De modo que, de manera que и de forma que (тако да)*

Наведени изрази су синонимни и могу се користити и са индикативом и са субјунктивом. Са индикативом имају последично значење, а са субјунктивом последично-финално. Индикатив указује на асертивно значење ситуације о којој говорник информисе саговорника; субјунктив, с друге стране, означава намеру, циљ, које по природи ствари говорник види као нереализоване догађаје и ситуације. Таква разлика се релативно лако успоставља и у српском језику, што показује превод следећих примера:

- 17) *Doña Lucía había aceptado que Ana utilizara la cocina a condición que no interfiera en sus horarios, de modo que Ana y Santiago tenían que almorzar y comer muy temprano o tardísimo.* [Vargas Llosa, *Conversación en la Catedral*, стр. 396]

Доња Лусија је пристала да Ана користи кухињу под условом да то не ремети њен распоред, тако да су Ана и Сантјаго морали да ручавају или веома рано или веома касно. [Варгас Љоса, *Разговор у Катедрали*, стр. 575]

- 18) *Viajaré el lunes y el miércoles en la mañana le daré un informe detallado, de modo que el jueves pueda ir usted a echar una ojeada al dispositivo de seguridad.* [Vargas Llosa, *Conversación en la Catedral*, стр. 155]

Отпутоваћу у понедељак и у среду ујутро детаљно ћу вам реферисати, тако да већ у четвртак можете сами погледати мере обезбеђења. [Варгас Љоса, *Разговор у Катедрали*, стр. 229]

У (17) индикатив је преведен перфектом *тако да су морали*, а када би у истој реченици био употребљен субјунктив превод би гласио *да би морали* или *да морају*. Замислимо реченицу: *Доња Лусија је намерно заузимала кухињу у то време да би Ана и Сантјаго морали/ да Ана и Сантјаго морају да ручавају или веома рано или веома касно*, што би на шпанском језику гласило *Doña Lucía ocupaba la cocina a esa hora a propósito de modo que Ana y Santiago tuvieran que almorzar y comer muy temprano o tardísimo*. Као што се види, у српском језику је овде могућа и употреба презента (иако ситуација очигледно припада прошлости), и то због

одсуства појаве слагања времена.¹⁰⁹ У (18) субјунктив је преведен презентом *да можете*, а финално значење би било још очигледније када би се употребио потенцијал *да бисте могли*.

5.8. *Aunque* и *a pesar de que* (мада, иако, премда и упркос томе што)

Категорија концесивности утврђена је прилично касно у односу на друге категорије, попут каузалности, и њене карактеристике су постепено дефинисане (Родригес Росике, 2005: 31). На пример, Хили Гаја (1980 [1961]) уопште не разматра употребу субјунктива у фактуалним контекстима у допусним реченицама:

„La subordinada concesiva puede hallarse en indicativo o en subjuntivo. En el primer caso se afirma la existencia efectiva de una dificultad para el cumplimiento de lo enunciado en la oración principal; pero esta dificultad se rechaza por ineficaz: *aunque hace mal tiempo, saldré*, el mal tiempo es un hecho real. Si el verbo subordinado está en subjuntivo, la dificultad se siente sólo como posible: *aunque haga mal tiempo, saldré*, el mal tiempo es una dificultad posible“ (Хили Гаја, 1980 [1961]: 323).

У допусним реченицама, по дефиницији, уводи се одређена сметња за реализацију садржаја главне реченице, упркос којој се садржај остварује.¹¹⁰ Говорник се дакле служи овом врстом реченица да укаже осталим учесницима у комуникацији да је свестан одређене препреке за остваривање главне радње, али да је сматра недовољно ефикасном и као такву је одбацује. Прототипски везник којим се уводе ове реченице у шпанском језику је *aunque*, а у српском језику то су *иако*, *мада* и, ређе, *премда*.

Грасијела Рејес (1990б: 137) објашњава да су допусне реченице саме по себи полифоничне. У њима се чују два гласа, без обзира на то да ли оба припадају самом говорнику или један говорнику, а други саговорнику. Говорник прихвата примедбу другог гласа, али је сматра недовољно ефикасном да би променила његову идеју:

„La objeción la hace el hablante, dialogando consigo mismo (dos versiones de «yo»), o la hace otro, por ejemplo el interlocutor. En estos casos, el enunciado recoge la objeción en la voz del otro, a quien el hablante *concede* razón, pero no tanto como para cambiar de idea. El hablante «escucha» al otro en su propio enunciado, dejándole expresarse, y le «contesta» rechazando su objeción“ (Рејес, 1990б: 137).

Стога можемо закључити да је сам везник *aunque*, односно *мада*, полифоничан,¹¹¹ без

¹⁰⁹ Слагање времена (*consecutio temporum*) јесте граматичко правило којим се објашњава однос глаголских облика у надређеној и зависној реченици. Док ће се у независним реченицама глаголски облици оријентисати према тренутку говора, у зависним их условљава глагол у надређеној реченици, па у односу на њега означавају истовременост, прошлост или будућност.

¹¹⁰ У реалној употреби језика јављају се међутим и псеудоконцесивне реченице типа *Мада Пера има пуно књига, Пеђа има још више*, где чињеница да Пера има пуно књига не представља потешкоћу за остваривање садржаја главне реченице. Иако се користи допусни везник, ове реченице су у суштини копулативне са акумулативним значењем (Памијес Бертран & Валеш, 2015: 102).

¹¹¹ Дикро (1984б: 139 – 140) објашњава да навођење туђег дискурса неизоставно укључује вишегласје, а да се оно постиже упућивањем на изворног говорника, иронијом и концесивним језичким средствима. Концесивни искази садрже глас другог говорника, стварног или замишљеног, који наводи супротан став од оног који заступа актуелни говорник:

„[E]l discurso referido implica un cambio de enunciadador y hace aparecer una pluralidad de voces diferentes sostenidas por un único locutor. [...] Las figuras más frecuentes que utiliza ese procedimiento son la apelación a la autoridad, la ironía y la concesión. [...] El enunciado concesivo, que introducimos

обзира на то који је глаголски начин уз њега употребљен. Према Дикроу и његовим следбеницима (Рејес, 1990а; Ескандељ Видал & Леонети, 2006), у клаузи *aunque eres/seas mi hija* јављају се два исказника: а) ћерка си ми, б) али то у овој ситуацији није важно. Полазећи од опозиције асертивност/неасертивност, можемо претпоставити да се и у допусним реченицама индикатив користи за чињеничне, а субјунктив за нереализоване ситуације и ситуације у којима говорно лице жели да се дистанцира или да прикрије свој став. Међутим, као што се види на основу наведене реченице *aunque eres/seas mi hija*, могућа је употреба субјунктива и за реализоване и познате радње уколико им се жели приписати низак степен релевантности у датој ситуацији.¹¹² Погледајмо (19):

19) а. *Aunque hace frío, voy a salir.*

Иако/мада је хладно, ја одох.

б. *Aunque haga frío, voy a salir.*

(Чак) И ако је хладно, ја одох. (говорник не зна да ли је хладно – под претпоставком да је хладно)

Иако/мада је хладно, ја одох. (говорник зна да је хладно – упркос томе што је хладно)

*Иако/*мада буде хладно, изаћи ћу.* (исказ је усмерен ка будућности)

Индикативом, (19а), уводи се нова информација: говорнику је циљ да информише о томе да је напољу хладно – сматра да ту информацију не деле остали учесници у комуникацији – али и да истовремено истакне да је чињеница коју уводи у разговор, премда релевантна, недовољно ефикасна да спречи реализацију радње, што се постиже допусним значењем везника *aunque*. У (19б) допусна реченица може да се односи и на садашњост и на будућност. Не изненађује чињеница да може означавати будућност, јер субјунктив има проспективно значење. Оно што је посебно занимљиво за наше истраживање је употреба субјунктива *haga* за презент, наспрам *hace*. Дакле, у фактуалном контексту, где се пресупонира информација „хладно је“. И у *aunque hace frío* и у *aunque haga frío*, због присуства везника *aunque*, постоји одређена сметња за остварење ситуације означене главном реченицом, али се та сметња сматра недовољно ефикасном. Такве су по дефиницији допусне реченице, тј. недовољна ефикасност одређене препреке већ је садржана у значењу везника *aunque*, што значи да остаје неразјашњена разлика између индикатива и субјунктива у наведеним реченицама. У чему се онда она састоји? Ваљехо је још 1922. године уочио да је употреба глаголског начина условљена психолошким расположењем говорног субјекта према ситуацији исказаној предикатом: „la forma modal puede expresar el estado mental del sujeto respecto del proceso indicado por el verbo, un matiz psicológico que busca su manifestación externa“ (Ваљехо, 1922: 49).¹¹³ Као пример Ваљехо (1922: 50) наводи дистрибуцију глаголских начина уз *aunque*; наиме, објашњава да се субјунктивом у таквим контекстима аутоматски одбацује саговорников потенцијални аргумент у корист те информације:

„si se dice, verbigracia, *lo deshereda, aunque es su hijo*, se afirman, oponiéndolas al mismo tiempo, *dos realidades*; por el contrario, en *lo deshereda, aunque sea su hijo*, ya no se trata de oponer a una realidad otra *nueva* realidad, sino que *dando por*

a menudo por medio de *aunque* o seguido de *pero*, es a menudo el de un adversario, real o ficticio, al que damos la palabra, y al cual incluso permitimos por un momento que argumente en dirección opuesta respecto de aquella que corresponde a la conclusión que quisiéramos extraer“ (Дикро, 1984б: 139 – 140).

¹¹² Упоредити са *aunque fueras mi hija*.

¹¹³ Ривас (1990: 164) такође указује на то да је субјунктив за описивање реалних ситуација коришћен још и у латинском језику како би се исказао субјективни доживљај одређене реалне ситуације: „El uso del subjuntivo como expresión de realidad es un fenómeno ya documentado en latín, donde este modo tenía, entre otras funciones, la de expresar la valoración subjetiva de un hecho real“ (Ривас, 1990: 164).

conocida esta segunda realidad la desecha como ineficaz: se sale al encuentro de una objeción ineficaz que puede presentar un tercero, o presentarse en el espíritu del mismo sujeto que habla“ (Ваљехо, 1922: 50).

Постоје и модернија објашњења субјунктива у фактуалним контекстима, која се заснивају на концепту *дељене информације* и њене *релевантности* – верује се да је сувишно наглашавати (употребом индикатива) информацију која је очигледна и позната свим учесницама и комуникацији. Тако се (19б) може изговорити у ситуацији када говорник не зна да ли је хладно (тада, према НГЛЕ, 25.13h, *aunque* има значење *en el supuesto de que*, односно *под претпоставком да*), али без проблема може да се употреби и ако се он управо уверио да је напољу заиста хладно (тада, према НГЛЕ, 25.13h, *aunque* има значење *a pesar de que*, односно *упркос томе што*). Да бисмо одредили да ли реченица има фактуално или потенцијално значење, потребно је познавати ситуациони контекст. Исказ са индикативом има неутрално допусно значење, док је субјунктив у фактуалном контексту прожет значењем ирелевантности и равнодушности:

„[P]ara que las construcciones con *aunque* + *subjuntivo* adquieran este efecto añadido al significado concesivo neutro requieren de un contexto especial, es decir, sólo pueden adquirir el matiz de indiferencia o irrelevancia cuando la prótasis contiene, por diversos motivos, información conocida por todos los participantes en el hecho comunicativo“ (Родригес Росике, 2001: 267).

Ако се ради о фактуалном значењу субјунктива информација се обично сматра познатом учесницима у комуникацији. (19б), са фактуалним значењем, може да се оствари у два различита контекста: као *тематски* и као *полемички* субјунктив. Обе употребе, и тематску и полемичку, сматрамо полифоничним.¹¹⁴ Дакле, поред тога што је сам везник *aunque* полифоничан, полифонично значење има и субјунктив у фактуалним контекстима. Према Рејес (1990б: 138) и Ескандељ Видал и Леонети (2006), употреба субјунктива један је од начина да се у исказу „чују“ различити исказници: „Para hacer hablar a los «enunciadores» dentro del enunciado, el español cuenta – entre otras cosas – con el subjuntivo“ (Рејес, 1990б: 138).

Под тематском информацијом подразумева се нова информација и њој одговара употреба индикатива, као у (19а), пошто је, као нову, треба посебно истаћи. Индикативом говорно лице жели посебно да истакне садржај допусне реченице, јер сматра да он поседује високу информативну вредност, тј. да се ради о новој информацији за остале учеснике у комуникацији. Насупрот томе, тематска информација је позната, у контексту присутна – то је тзв. дељена информација, без обзира на то да ли је већ непосредно претходно поменуто или говорно лице из неког другог разлога сматра да је позната саговорнику (може бити и очигледна

¹¹⁴ У 3.4.2.2 говоримо о ехоичној (полифоничној) употреби индикатива у изричним реченицама, када говорник жели да оповргне речи које му је саговорник непосредно приписао (нпр. *no digo que* + индикатив). У допусним реченицама ехоично/полифонично значење поседује субјунктив, а не индикатив. Њихова разлика лежи у томе што се индикатив испољава полифонично искључиво у виду реплике, а субјунктив не нужно: полемички се јавља у виду реплике, а тематски је полифоничан у смислу да предствља имплицитни цитат. Разликују се такође према фреквентности јављања: полифонично значење индикатива се остварује неупоредиво ређе него полифонично значење субјунктива. Даље, у изричним реченицама се суочавамо са семантичком инкомпатибилношћу надређене и зависне клаузе: надређени предикат је негиран, а садржај зависне реченице је асертиван. Међутим, потреба за кохерентношћу нужно намеће тумачење према којем зависна реченица припада неком другом гласу, а не актуелном говорном лицу. С друге стране, при експлицитном цитирању у допусним реченицама, што је полемички субјунктив, не јављају се семантички конфликти – тада се фактуалност садржаја пропозиције узима здраво за готово, а у питање се доводи његова релевантност у датој говорној ситуацији (вид. такође Ескандељ Видал и Леонети, 2006).

на основу говорне ситуације). Отуда назив *тематски субјунктив*.¹¹⁵ Дакле, тематски субјунктив јавља се када говорно лице подразумева да су саговорници већ упознати са датом ситуацијом или барем жели то тако да представи: „ya está en poder de sus interlocutores, o bien cuando – aun no siendo así – se pretende conseguir un efecto expresivo o argumentativo presentándola como tal“ (НГЛЕ, 47.13j). То значи да би било неприродно употребити индикатив ако се сматра да је одређена информација део општег, енциклопедијског знања, што у НГЛЕ (47.13j) илуструју примером *Aunque el hombre sea un animal racional...* Премда употреба индикатива не би била погрешна, била би необична, јер би се информација наметнула као рематска: „puesto que forzaría la interpretación remática“ (НГЛЕ, 47.13j). Такође, подсетимо да смо у 5.6 субјунктив употребљен уз *porque* довели у везу са учтивошћу и скромношћу: пошто је субјунктив по природи такав, и уз *aunque* у тематском контексту може се остварити исти ефекат. Порто Дапена (1991: 233) наводи пример *Aunque te sobre algún kilo, no es para considerarte gorda*.

(19б) можемо да замислимо и у једном другачијем контексту. *Полемички субјунктив*, већ поменут у одељку о изричним реченицама 3.4.2.2, користи се како би се оповргао саговорников аргумент; дакле, када говорно лице понавља саговорников исказ како би указао на његову ирелевантност: „el hablante retoma el argumento del interlocutor para invalidarlo de manera concluyente“ (НГЛЕ, 47.13j). Уколико замислимо ситуацију у којој је саговорник изговорио *No quiero salir: hace frío*, а саговорник му на то узвраћа са (19б) *Aunque haga frío, voy a salir, haga* имплицира две супротстављене тачке гледишта, две идеје: с једне стране, *тачно је да је хладно* и, с друге, *не слажем се с тобом, сматрам да нам то није препрека да изађемо*.

Употребом субјунктива (било да је реч о тематском или полемичком) саговорник не жели да доведе у питање истинитост информације; другим речима, субјунктив у описаном контексту не треба поистовећивати са иреалношћу. Сасвим супротно, говорник прихвата истинитост информације, али жели да покаже да је сматра ирелевантном. И полемички и тематски субјунктив у себи садрже две супротстављене тачке гледишта: полемичким говорник исказује неслагање *са саговорником*, а употребом тематског указује се на то да се информација супротставља некој имплицитно присутној тачки гледишта. Подсетимо, исказ не мора буквално понављати да би се сматрао полифоничним или ехоичним (у том смислу појмови *полифонија* и *цитирање* могу бити збуњујући) (вид. Рејес 1990а: 19; Хаслер, 1996: 82; Ескандељ Видал & Леонети, 2006). Док се у случају полемичког субјунктива исказ понавља мање-више дословно, па је он очигледно полифоничан или ехоичан, у случају тематског информација је обично само имплицитно присутна у контексту. Стога, треба имати у виду да схватање субјунктива као полемичког, односно тематског, зависи од ситуационог контекста, па исти исказ, остварен у различитим околностима, може имати и полемичко и тематско значење.

Следствено свему наведеном, између *aunque hace frío* и *aunque haga frío* успоставља се суптилна прагматичка разлика, коју је врло тешко задржати у преводу на српски језик. Наиме, употреба глаголског начина зависи од информативне структуре реченице и, додали бисмо, перцепције говорног лица: „las diferencias en la elección del modo en las prótasis concesivas están en función de la estructura informativa de la oración“ (НГЛЕ, 25.13i). Сматрамо да је та разлика између индикатива и субјунктива важна, колико год суптилна она била. Премда у српском језику не постоје граматикализовани облици за којима се у овом случају може посегнути, има других језичких механизма, са истом дискурсном вредношћу. Наиме, полазећи од чињенице,

¹¹⁵ Пресупозициони субјунктив (шп. *subjuntivo presuposicional*) или субјунктив ирелевантне фактуалности (шп. *subjuntivo de factualidad irrelevante*), према терминологији Рејес (1990а: 45) и Ескандељ Видал и Леонетија (2006): „En ellos no se cuestiona el hecho en sí mismo, sino su relevancia informativa“ (Ескандељ Видал & Леонети, 2006).

коју на пример наводе Најда (2012: 279)¹¹⁶ и Памела Фејбер (1998: 9),¹¹⁷ да превод треба да пренесе смисао, а не структуре и дословна значења (осим ако форма није кључни елемент поруке), тј. да није формална кореспонденција већ намера садржана у тексту оно што је од значаја у реализацији превода, верујемо да интерпретација говорникове намере – конкретно у нашем случају прагматички аспект употребе глаголских начина – представља главни задатак преводиоца.

Рајић (2012а: 302) се бавила могућим преводима полемичког субјунктива, те предлаже употребу партикуле *na*, која се може комбиновати и са везником *neka*, или колоквијалне варијанте *na шта*. На тај начин се може показати неслагање са саговорником, тј. тако се наглашава опозиција две тачке гледишта (Рајић, 2012а: 302). Поред *neka*, Алонсо Сарса (2017: 221 – 222) предлаже и употребу везника *ako*. Постоје и друга решења. На пример, у истом контексту, са допусним везником *neka*, могу се користити узвици *ma*, *ta*, *ama* или речца за потврђивање *vala*, која може да се комбинује са узвиком за појачавање осећања *e*. Тако се (196) *Aunque haga frío, voy a salir*, ако претпоставимо да је у питању полемички субјунктив, може превести на следеће начине:

Па нека је хладно, ја одох.

Па шта ако је хладно, ја одох.

Ако је хладно, ја одох.

Ма/та/ама нека је хладно, ја одох.

Е вала нека је хладно, ја одох.

Упоређујући партикуле *na* и *ma* са становишта фативне и реактивне функције језика, Ивић (2005: 85) истиче да се *ma* користи у околностима када говорно лице *негативно* реагује и „налази се под интензивним емоционалним набојем“. Уопште узев, *na* има фативну функцију (служи за успостављање, продужавање и прекидање разговора), а *ma* је модална речца којом се указује на „реактивно емоционално стање“ (Ивић, 2005: 85). То не значи да изворни говорници неће некад употребити *ma* у функцији фативног сигнала, али замена тих партикула није увек могућа. Исто тако, партикула *na* може указати на реакцију говорног лица, али у том случају „ту никако не бивају посредни ни наглашено нестрпљење, ни несуздржана грубост, ни бес дотичног, једном речју – ништа од свега онога што се иначе, при дијалошком реаговању, обелодањује употребом партикуле *ma*“ (Ивић, 2005: 86 – 87). Партикула *na* може бити у служби „омаловажавања нечије примедбе“ (Ивић, 2005: 89), што значи да у потпуности одговара шпанском полемичком субјунктиву. У преводу, међутим, треба водити рачуна и о степену формалности, јер су понуђене преводне могућности углавном прикладне у неформалним ситуацијама.

Тематски субјунктив са *aunque* представља чак и већи проблем у преводу на српски језик од полемичког. Можемо међутим посегнути за прилогом *очигледно* и њему еквивалентним изразима. Наиме, полазећи од Дикроове теорије полифоније, Фуентес Родригес (1995) објашњава да прилози типа *verdaderamente*, *ciertamente*, *indudablemente*, *efectivamente*, *evidentemente*, *claro*, *desde luego*, *por supuesto*, *naturalmente*¹¹⁸ имају функцију да повежу исказ са претходнима (са оним што је неко већ навео или помислио), те је полифоничност инхерентна њиховом значењу (Фуентес Родригес, 1995: 66). То нас наводи на

¹¹⁶ „Todo lo que se pueda decir en una lengua se puede decir en otra, a menos que la forma sea un elemento esencial del mensaje“ (Најда, 2012: 279).

¹¹⁷ „One of the most difficult things translators have to learn is how to extract conceptual meanings from source text, so that they base their translations on reformulations of those meanings, rather than on the words or structures that codify them“ (Фејбер, 1998: 9).

¹¹⁸ У српском језику могу се користити *заиста*, *несумњиво*, *очигледно*, *јасно*, *наравно* итд.

идеју да се наведени прилози могу користити као еквивалент тематског субјунктива. Тим прилозима, као и тематским субјунктивом, умањује се значај реченичног садржаја, тј. указује се на низак степен релевантности информације, будући да је већ позната, и исказ се доводи у везу са претходним знањем учесника у комуникацији – потврђује се оно за шта се претпостављало да је заправо познато (Фуентес Родригес, 1995: 66). Фуентес Родригес (1995: 67, 73 – 74) илуструје употребу прилога *desde luego* следећим примерима:

а) – *Y de los anuncios, ¿qué piensas de los anuncios?*

– *Yo creo que la televisión vive de los anuncios. Te molestan, desde luego, porque son muchos seguidos y te interrumpen todos los programas. Y no me gustan, en sí, los anuncios, pero comprendo que es que la televisión prácticamente vive de ellos.*

б) *Pues no, o sea, no sé qué opinar sobre eso. Desde luego me parece una decadencia, una degradación de la juventud, ¿no?*

Чињеница да рекламе сметају људима потискује се у други план употребом *desde luego*, јер се она, сматра познатом, док се у фокус ставља други део реченице – идеја да телевизија живи од реклама. Тако се *desde luego* по значењу приближава допусним реченицама:

„El colocarlo como un comentario marginal hace que tome como derivado un valor concesivo, o mejor, que no se tiene en cuenta, que argumentativamente o informativamente está en un segundo plano, y que lo fundamental es lo otro, aunque parezcan cosas opuestas o contradictorias“ (Фуентес Родригес, 1995: 74).

Фуентес Родригес (1995: 67) објашњава да је *desde luego* по свом значењу полифоничан прилог, па да се тако на пример у (б) његовом употребом подразумевају две ствари: *чини ми се да то јесте декаденција*, и друго, *то је очигледно, то мишљење сви деле*. На тај начин у исказу постоје два исказника: први је сам говорник, а другог чини заједница, цело друштво (Фуентес Родригес, 1995: 67).

Исто је са *por supuesto*:

„X pertenece a lo supuesto, de lo que no haría falta ni hablar. Se confirma lo que se supone. No es discutible, es sabido y compartido por todos, y es menos importante, menos novedoso. Por lo tanto sirve para expresar X frente a otra cosa más novedosa y en la que no puede influir“ (Фуентес Родригес, 1995: 74).

Сам прилошки израз *por supuesto* у себи садржи идеју да се садржај на који се односи пресупонира (подразумева). Подсетимо да Ескаднељ Видал и Леонети (2006) тематски субјунктив називају пресупозиционим (*presuposicional*). Отуда очигледна сличност између те употребе субјунктива и прилога попут *por supuesto* и *desde luego*, па можемо претпоставити да имају исту дискурсну вредност. Користећи та језичка средства (било тематски субјунктив или наведене прилоге), говорник се позива на одређену информацију, али није заправо та информација оно што жели да саопшти. Супротно томе, њу сматра секундарном и саговорнику познатом, а у фокусу његовог саопштења налази се нешто друго. Према томе, можемо претпоставити да нпр. *aunque seas mi hijo...* јесте еквивалентно исказу *eres mi hijo, desde luego/por supuesto, pero...* Другачију формулацију исказа сматрамо легитимном преводилачком техником; конкретно у овом случају употреба наведених прилога као еквивалената тематског субјунктива могла би да се подведе под *преводну замену*.¹¹⁹ Стога се (19б) *Aunque haga frío, voy a salir*, у контексту где се *haga* тумачи као тематски субјунктив, може превести као:

¹¹⁹ „Преводна замена (translation shift) је употреба једног језичког елемента уместо неког другог који му није кореспондентан, тј. који не заузима најсличније место у систему другог језика. Ово је најчешћа врста трансформације и она се спроводи на разним нивоима структуре“ (Хлебец, 2009: 28).

Очигледно/Наравно/Јесте да је хладно, али изаћи ћу.

A pesar de que се користи по истом принципу као *aunque*. Другим речима, ако говорно лице сматра садржај реченице посебно релевантним и информативним у датој ситуацији користиће индикатив, а уколико га сматра тематским користиће субјунктив. Ипак, примећено је да је употреба индикатива уз *a pesar de que* знатно чешћа него уз *aunque* (НГЛЕ, 25.14d).

5.9. Резиме

У овом излагању пажњу смо усмерили на везничке изразе који допуштају алтернацију индикатива и субјунктива, јер су такви контексти најпроблематичнији са становишта контрастивне анализе, те нам је циљ да сагледамо како се те опозиције остварују у српском језику. Зато у истраживање нисмо укључили бројне везнике који захтевају само индикатив, односно субјунктив. На пример, у последичним реченицама уз индикатив се користе *así que*, *por (lo) tanto*, *por consiguiente*, односно уз субјунктив *de ahí que*. У финалним реченицама користи се субјунктив, а неки од везника су *para que*, *con el fin de que*, *a fin de que*, *con el objeto/objetivo de que*, *con vistas a que*, *a que*. Узрочне реченице могу увести везници *ya que*, *dado que*, *debido a que*, *puesto que*, *gracias a que*, *a causa de que*, који се користе са индикативом. У условним реченицама уз *con tal de que*, *con la condición de que*, *con que*, *a menos que*, *en caso de que*, *siempre y cuando* користи се субјунктив, док везник *si* у неким контекстима захтева индикатив (*condicionales reales*), а у другима субјунктив (*condicionales potenciales e irrealis*). Нисмо анализирали ни употребу концесивних израза *por mucho que*, *por más que*, *por muy que*,¹²⁰ који захтевају употребу субјунктива без обзира на то да ли је реч о хипотетичком или фактуалном контексту. Уз везнике који дозвољавају употребу само једног глаголског начина значење индикатива, односно субјунктива, може се сматрати редувантним, па нема нарочитог значаја у контрастивној анализи.¹²¹ Такође, нисмо анализирали адвербијалне реченице са месним значењем, јер имају исту дистрибуцију глаголских начина као односне реченице.

Будући да се субјунктив јавља и у фактуалним контекстима, да би се разумеле све његове употребе јасно је да је неопходно анализирати глаголске начине са семантичко-прагматичког становишта. Зато се уводи појам (не)асертивност, који, прагматички дефинисан, може обухватити сва остварења индикатива и субјунктива.¹²² Контексте у којима се сусрећемо

¹²⁰ Искази уведени наведеним изразима су такође полифонични. Упркос томе, нисмо их укључили у анализу зато што се уз њих не јавља алтернација са индикативом (она је евентуално могућа само на хиспаноамеричком подручју, НГЛЕ, 23.5g), а овде нас је занимало како да на српском језику задржимо разлику у значењу која произилази из алтернације индикатив/субјунктив.

¹²¹ На пример, Памијес Бертран и Валеш (2015: 87) пишу да је значење субјунктива уз *con tal que*, *a condición que* и *soto* редувантно. Не слажемо се да је сувишно разматрати значење субјунктива уз *soto* будући да је, ако се употреби индикатив, реч о потпуно другој врсти реченица.

¹²² Једино се конструкција *si + indicativo* издваја као случај који је теже описати (не)асертивношћу. У питању је условно значење, које је по природи неасертивно, а ипак се у таквој клаузи користи индикатив. Бустос (1986) покушава да објасни ту употребу индикатива редувантношћу субјунктива, јер је нефактуалност клаузе већ садржана у везнику *si*. То објашњење није задовољавајуће јер се онда отвара питање редувантности и са другим условним везницима (а и у другим типовима реченица). Лан (1989б) сматра да је то, како истинитост протазе условљава истинитост аподозе, релевантна информација – отуда индикатив. Но, онда се налазимо пред релевантним садржајем и ако је он уведен другим условним везницима, уз које се ипак користи субјунктив. Мехијас-Биканди (2009) нуди другачије решење. Тврди да између *si*-клауза и других условних реченица постоје семантичке и прагматичке разлике које управо и доводе до различите дистрибуције глаголских начина. Те

са субјунктивом у адвербијалним реченицама поделили смо у три групе: а) неасертивност нефактуалног карактера (*como* са условним значењем; *cuando* и *después de que* са проспективним значењем; *mientras*, *siempre que* и *siempre y cuando* са условним значењем; *de modo que*, *de manera que* и *de forma que* са финалним значењем); б) неасертивност неодређене фактуалности ((*no*) *porque*, *aunque* и *a pesar de que*); в) неасертивност фактуалног карактера (*como* са узрочним значењем, *cuando* у прошлом времену са значењем дистанцираности, *después de que* са глаголским облицима у прошлом времену).

Уколико глаголски начини уз одређени везнички израз алтернирају, то значи да су семантички релевантни, па је стога потребно установити одговарајуће еквиваленте у језику циљу. У неким случајевима алтернације уз анализирани везничке изразе не представљају проблем у преводу на српски језик, јер се на тај начин у потпуности мења значење реченице (нпр. везник *soto* употребљен са индикативом преводи се са *пошто*, *будући да*, *како*, док са субјунктивом може да се преведе са *не будеш ли*, у одговарајућем лицу, јер у себи садржи значење претње). У неким околностима (као уз *soto* са узрочним значењем и *después de que* у прошлом времену), алтернација глаголских начина постоји, али се губитак у преводу на српски језик одражава углавном само на стил. Посебан проблем у преводу настаје у оним контекстима где индикатив алтернира са субјунктивом у фактуалном значењу, и притом у реченицу уноси једну суптилну прагматичку разлику (као уз *aunque* или *porque*). У оквиру фактуалне употребе допусног изрази *aunque* + субјунктив разликују се тематски и полемички субјунктив. У таквим околностима не доводи се у питање фактуалност исказане информације већ њена релевантност. Лингвисти објашњавају алтернацију индикатива и субјунктива у фактуалним контекстима, нпр. са *aunque*, појмовима као што су информативна структура реченице, став говорника, (и)релевантност, или чак одређеним психолошким стањима попут равнодушности:

„[D]entro de las concesivas reales la oposición subjuntivo / indicativo actúa como indicador de la presencia / ausencia de una toma de postura por parte del emisor [...] Así pues, el subjuntivo es el término marcado de la oposición 'presencia / ausencia de una toma de posición'“ (Ривас, 1990: 165 – 166).

„[E]l subjuntivo puede usarse en las construcciones con *aunque* en contextos factuales. En estos casos, muchos lingüistas detectan también una cierta irrelevancia o

разлике су чак навеле Мехијас-Бикандија (2009) на тврдњу да *si*-клаузе нису условне реченице. Погледајмо његове примере:

Si conoces al que te robó la cartera, denúnciale: Замена *le* има анафоричку функцију (односи се на *al que te robó la cartera*). Таква употреба доводи се у питање ако се *si* замени неким другим условним везником – *?Siempre y cuando/ Con tal de que conozcas al que te robó la cartera, denúnciale*.

Si me dices que has dejado de fumar, entonces fumabas: Док је оваква реченица, која наводи на пресупозицију да је саговорник некада пушио, у потпуности исправна, прихватљивост реченице *?Fumabas siempre y cuando/ con tal de que me digas que has dejado de fumar* може се оспорити.

Si tienes sed, hay agua en la nevera: Апсурдност реченице *?Hay agua en la nevera con tal de que/ siempre que tengas sed* поново је јасна.

Док остали условни везници (*con tal de que*, *siempre que*, *siempre y cuando*, *como*) успостављају семантичку везу између протазе и аподозе која се може парафразирати као услов који се мора испунити да би садржај главне реченице био истинит, то није случај и са *si*. Мехијас-Биканди (2009) пореди *si*-клаузе са глаголом *asumir*, чија допуна би на први поглед требало да буде неасертивног карактера, али ипак се користи са индикативом. Тако у *Asume que vienes conmigo* говорник позива саговорника да на тренутак замисли ситуацију у којој би садржај зависне реченице био истинит. Исто је и са *si*:

„*si* invites us to consider a situation in which the proposition expressed by the protasis holds. At the same time the assertion is made that the proposition expressed by the apodosis also holds in this situation. We then make the relevant pragmatic inferences in order to establish a meaning relation between both propositions“ (Мехијас-Биканди, 2009: 169).

Подсетимо да Мехијас-Биканди дефинише асертивност прагматички у контексту менталних простора Фоковијеа (вид. одељак 2.6.2 и детаљније Мехијас-Биканди, 2009).

indiferencia añadida a la concesividad prototípica“ (Родригес Росике, 2005: 31).

Ако је реч о полемичкој употреби, у преводу се може посегнути за додавањем партикула *na шта, на/ма/та/ама, е вала нека*, а у случају тематског предлажемо преводну замену, јер значење тематског субјунктива наликује значењу израза *очигледно/ наравно/ јесте да*.

6. АНАЛИЗА ИСТРАЖИВАЊА

6.1. Материјал, методологија и циљна популација

Истраживање се заснива на анкети која се састоји од социолингвистичког упитника и четрдесет и осам граматичких питања где се тестира употреба индикатива и субјунктива у шпанском језику.¹²³ Изворни говорници укључени у истраживање припадају трима различитим варијететима шпанског језика: учествовали су Шпанци, Кубанци и Мексиканци. Најпре смо ове три групе појединачно анализирали и поредили, како бисмо утврдили да ли се уочавају разлике на географском плану. Потом смо одлучили да одговоре експерименталних испитаника поредимо само са резултатима шпанских испитаника, зато што су студентима који су учествовали у истраживању предавали лектори из Шпаније, поред, наравно, професора којима је матерњи језик српски, па сматрамо да им је ближи шпански варијетет који се говори у Шпанији него на другим подручјима.¹²⁴

Експерименталну групу чине студенти шпанског језика на Филолошком факултету Универзитета у Београду и студенти шпанског језика на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Првобитна замисао била је да се одговори студента Универзитета у Београду и Универзитета у Крагујевцу анализирају засебно. Међутим, пошто студената шпанског језика на Филолошко-уметничком факултету има мало (што јер се уписује знатно мањи број студената него у Београду, што јер је одређени број студената био на студентској размени у тренутку спровођења анкете), одлучили смо да одговоре студената из Београда и Крагујевца анализирамо заједно да бисмо добили што релевантније резултате. Као образложење узимамо то што им је свима српски матерњи језик, док место учења шпанског језика сматрамо у овом случају мање важним. Наиме, на оба факултета шпански језик се учи као главни језик и, при томе, према наставним плановима и програмима те две установе,¹²⁵ студенти се налазе на истом нивоу знања: у трећој години студија на нивоу Б2, а у четвртој на нивоу Ц1 Заједничког европског референтног оквира.

6.1.1. Изворни говорници шпанског језика

Испитаници из Шпаније и Мексика попуњавали су анкету онлајн преко апликације *Google Forms*, док су кубански учесници анкету радили на папиру. У социолингвистичком упитнику од њих се тражило да наведу податке везане за место рођења, пребивалиште,

¹²³ У *прилогу А* наведена је анкета коју су попуњавали изворни говорници шпанског језика, а у *прилогу Б* анкета намењена експерименталним испитаницима.

¹²⁴ Само једна лекторка ангажована на Катедри за иберијске студије у Београду води порекло са Кубе.

¹²⁵ Студијски програми Филолошког факултета могу се наћи на следећем линку: <http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/iberijske-studije/studijски-program/>, а Филолошко-уметничког факултета на: http://www.filum.kg.ac.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=33&Itemid=110&lang=sr.

старосну доб, матерњи језик и ниво образовања. Ипак пол и старосну доб изворних говорника нисмо сматрали битним критеријумима (они би свакако били релевантни да је тема нпр. лексичког или фразеолошког типа), јер верујемо да не утичу на употребу глаголских начина. Кључни параметри за нас су били место рођења, дакле порекло, пребивалиште, као и ниво образовања.

Одстранили смо анкете оних испитаника које смо сматрали недовољно подобним за наше истраживање из различитих разлога. На пример, рођени су или живе у некој другој земљи хиспанског говорног подручја или је било очигледно да нису били довољно спремни за сарадњу, па да њихови одговори не би довели до релевантних резултата. Рецимо, у случају кубанских испитаника обично зато што је одређени број питања остао непопуњен. То није могло да се догоди код Мексиканаца или Шпанаца, јер нису радили анкету на папиру него преко апликације *Google Forms*, која не дозвољава да се пређе на наредно питање уколико претходно није урађено. Међутим, у анализу нисмо укључили ни неке мексичке и шпанске испитанике, јер је било јасно да су њихови одговори у потпуности насумични. На тај начин за анализу су нам остали упитници двадесет и девет Шпанца (29), двадесет и шест Кубанаца (26) и двадесет и четири Мексиканца (24).

У оквиру двадесет и девет анкета које су попунили Шпанци задржали смо и две у којима су испитаници навели да станују у Уједињеном Краљевству, односно у Немачкој, јер сматрамо да дужина њиховог боравка у иностранству није могла да утиче на њихов матерњи језик. Двоје анкетираних Шпанаца има завршену средњу школу, док сви остали имају уписане или завршене основне, мастер или докторске студије. Старосна доб шпанских испитаника је у опсегу од 1978. до 1997. годишта.

У анкети су учествовала двадесет и четири Мексиканца старосне доби од 1967. до 2000. године. Исто као и код шпанских испитаника, двоје има завршену средњу школу, док остали имају уписане или завршене основне или мастер студије. Шест испитаника тренутно живи у Немачкој, али, као и у случају шпанских испитаника, дужину њиховог боравка у иностранству нисмо сматрали довољно релевантном да бисмо из истраживања искључили њихове упитнике.

Кубански испитаници су нешто старији, али верујемо да то не утиче на резултате истраживања. Њихова старосна доб се креће у опсегу од 1950. до 1997. годишта, а притом је већина рођена педесетих и шездесетих година (више од половине испитаника, њих петнаест, рођено је између 1950. и 1969. године). Сви кубански учесници су рођени и живе на Куби. Сви поседују средњи или виши ниво образовања.

Подсетимо, статус контролних испитаника у истраживању имају само Шпанци, док одговоре Кубанаца и Мексиканаца не поредимо са резултатима експерименталних испитаника.

6.1.2. *Експерименталне групе*

Експериментални испитаници су у социалингвистичком упитнику морали да наведу нешто више података од изворних говорника. Наиме, социалингвистички упитник намењен студентима поделили смо у три групе: лични подаци, подаци о познавању језика и начин учења. Прва група укључује податке као што су година и место рођења, завршена основна и средња школа и година уписа на факултет. Упркос томе што смо свесни притиска који испитаници могу осећати при изради анкете уколико она није анонимна, што може неповољно утицати на резултате истраживања, од испитаника се тражило да наведу име и презиме, јер смо сматрали да ће се тако више потрудити да покажу право знање. Обавештени су да ће

њихови лични подаци бити заштићени, као и да резултати теста неће утицати на њихову оцену ни на једном предмету. У другом делу социолингвистичког упитника испитаници су наводили који језик им је матерњи, које стране језике говоре, захтевало се да оцене своје познавање граматике шпанског језика на скали од један до пет, да наведу да ли су учили шпански језик пре уписа на факултет и колико дуго, да ли су боравили на шпанском говорном подручју дуже од месец дана у континуитету и, ако јесу, о каквом је аранжману реч (да ли је то студентска размена или приватни аранжман), као и да ли користе шпански језик изван учионице, у којим приликама и колико често. У делу о начину учења постављена су следећа питања: који начин учења сматрате корисним за савладавање граматике (а. прво запамтим граматичка правила, а потом радим граматичке задатке; б. радим граматичке задатке све док самостално не изведем правила, те их тако спонтано усвајам; в. граматiku учим спонтано кроз комуникативне задатке на часу; г. друго); да ли вам помаже поређење граматике шпанског и српског језика (или шпанског и неког другог страног језика); да ли сматрате да је корисно да наставник страног језика зна ваш матерњи језик; да ли је важно да страни језик учите од изворног говорника тог језика; да ли сматрате да је превођење приликом учења страног језика корисно за савладавање граматике; које уџбенике сте до сада користили на студијама.

Међу експерименталним испитаницима анкета је спроведена крајем летњег семестра школске 2017/18. године у сарадњи са професорима на Катедри за иберијске студије Филолошког факултета у Београду, односно на Катедри за хиспанистику Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу. Коришћен је пригодни узорак, што значи да су упитник попунили студенти који су на дан анкетирања присуствовали часу на којем је анкета спроведена. У анкети су учествовали студенти треће и четврте године студија, укупно њих сто двадесет и троје (123). Укупан број студената треће године у Београду износи четрдесет и седам (47), а у Крагујевцу дванаест (12), док је студента четврте године у Београду било педесет и једно (51), а у Крагујевцу тринаест (13). Студената у Крагујевцу је иначе знатно мање, а поред тога одређени број њих је у тренутку спровођења истраживања био на студентској размени, те су били спречени да учествују. Управо због значајне разлике у броју испитаника са та два факултета, као што смо већ навели, податке београдских и крагујевачких студента обрађујемо заједно. Поредимо одговоре студената треће и четврте године, али и оних који су имали одређено предзнање из шпанског језика када су се уписали на факултет¹²⁶ са онима који нису.

6.1.2.1. Трећа година студија

Од укупног броја испитаника треће године са Универзитета у Београду двадесет и један студент није учио шпански језик пре уписа на факултет, а од тога две студенткиње су боравиле на шпанском говорном подручју дуже од месец дана у континуитету у приватном аранжману. Учествовало је такође двадесет и шест београдских студента треће године који су учили шпански језик пре уписа на факултет, а међу њима седморо је и боравило у Шпанији дуже од месец дана у континуитету, увек у оквиру приватног аранжмана.

Међу крагујевачким студентима треће године само један студент је раније учио шпански језик, што значи да је једанаесторо уписало факултет без предзнања. Нико од њих није боравио у средини у којој се говори шпански језик дуже од месец дана у континуитету.

¹²⁶ Ако су учили шпански језик пре уписа на факултет, студенти су наводили да су имали тај предмет у средњој школи или да су похађали курсеве у приватним школама страних језика, а њихова дужина учења варира.

6.1.2.2. Четврта година студија

Тридесет београдских студената дошло је на факултет без предзнања из шпанског језика, а њих четворо боравило је у Шпанији дуже од месец дана у континуитету. Три студента боравила су у Гранади у оквиру студентске размене, а један у Кастељону у виду приватног аранжмана. Двадесет и један испитаник раније је учио шпански језик. Међу њима, само двоје је боравило на шпанском говорном подручју дуже од месец дана у континуитету, конкретно у Шпанији.

У истраживању је учествовало тринаест студената четврте године са Универзитета у Крагујевцу. Од тога десет студената није раније учило шпански језик, а међу њима троје није боравило у средини у којој се говори шпански језик дуже од месец дана у континуитету, а седморо јесте. Три студента су учили шпански језик пре уписа на факултет, а од њих једна студенткиња је боравила на шпанском говорном подручју дуже од месец дана у континуитету.

6.1.3. Опис граматичких питања и очекивани одговори

Грамматички тест се састојао од четрдесет и осам примера, чији контекст је детаљно објашњен где год се то сматрало потребним. У сваком примеру изостављен је по један предикат, а питања су затвореног типа у смислу да су понуђене три опције од којих испитаници треба да изаберу једну: а) индикатив, б) субјунктив; ц) и индикатив и субјунктив. У анкети намењеној експерименталној групи укључили смо и опцију *не знам одговор*, како испитаници не би били приморани да насумично одаберу неку опцију. Од изворних говорника се захтевало да, уколико изаберу опцију (ц), дају додатни коментар у којем ће образложити разлику у значењу реченице насталу употребом једног, односно другог, глаголског начина. Од експерименталних испитаника образложење одговора се очекивало без обзира на то коју опцију су обележили. Показало се да су коментари испитаника, с једне стране, веома значајни за анализу, а, с друге стране, створен је утисак да поједини изворни говорници избегавају опцију (ц), управо да не би морали да напишу коментар. То је заправо увек мана овог типа анкете. Осим тога, било је и изворних говорника који су бирали одговор (ц), али нису наводили никакав коментар, као и експерименталних испитаника који нису образлагали свој одговор.

Према очекиваним одговорима питања смо поделили у осам група. Будући да има укупно четрдесет и осам питања, у свакој групи се налази по шест. Питања су измешана тако да међусобно служе као дистрактори.¹²⁷ У четири групе очекивани одговор је био индикатив и њих смо према значењу индикатива насловили: а) асертивно значење у допусним и узрочним реченицама;¹²⁸ б) асертивно значење у изричним реченицама;¹²⁹ в) ехоично значење у

¹²⁷ У анкети је већ на први поглед јасно да се испитује употреба индикатива и субјунктива, али примери међусобно служе као дистрактори у смислу да испитаницима није очигледно који су контексти у фокусу истраживања.

¹²⁸ У ову групу сврстали смо три примера са *aunque* и три примера са *porque*. У упитнику то су примери бр. 1, 10, 20, 36, 44, 48 (вид. Прилог А и Прилог Б).

¹²⁹ У овој групи налазе се примери са глаголима *decir*, *creer*, *recordar*, *ver* и *confesar*. У упитнику то су примери бр. 13, 15, 25, 31, 38, 47 (вид. Прилог А и Прилог Б).

изричним реченицама;¹³⁰ г) двоструко тврђење у изричним реченицама.¹³¹ Разлика између групе (в) и групе (г) састоји се у томе што се у ехоичним контекстима готово дословно понављају саговорникове управо изговорене речи (као у: –¿Cómo me ves? – Pues, ese traje no me parece de moda... – Así que no te gusta. – Yo no he dicho que no me gusta, simplemente he dicho que no me parece de moda, што је питање бр. 5 у нашем истраживању), док, с друге стране, примери двоструког тврђења не представљају реплику на оно што је саговорник непосредно изговорио, али ипак имају полифонично значење (као у: *Adolfo Suárez fue presidente del Gobierno, pero ahora padece de Alzheimer y no lo recuerda: Suárez no recuerda que fue presidente*, што је питање бр. 14 у анкети). У друге четири групе очекивани одговор је био субјунктив и према његовом значењу категорије смо класификовали на следећи начин: а) тематско значење у допусним реченицама;¹³² б) полемичко значење у допусним и узрочним реченицама;¹³³ в) *irrealis* у допусним реченицама;¹³⁴ г) неодређена фактуалност у изричним реченицама.¹³⁵

У наведеним групама питања очекивали смо индикатив, односно субјунктив, следећи лингвистичку литературу анализирану у претходним поглављима рада. Упркос томе, од самог почетка смо свесни да је у одређеном броју примера могуће и друго решење, и то најчешће у зависности од перцепције говорника или говорног подручја. Управо зато у истраживање и јесмо укључили три групе изворних говорника.

Дакле, у анкету смо уврстили допусне реченице са *aunque*, узрочне са *porque*, изричне са глаголима *creer, decir, ver, dudar, recordar* и *confesar*. Изабрали смо везнике *aunque* и *porque* због њихове употребе са субјунктивом у фактуалном значењу (са *aunque* јавља се тематски и полемички субјунктив, а са *porque* полемички), док смо наведене глаголе одабрали првенствено да бисмо проверили употребу глаголских начина у изричној реченици када су негирани. Наиме, приликом избора примера које ћемо укључити у истраживање, циљ нам је био двојак:

- С једне стране, желели смо да испитамо има ли неусклађености између теорије и праксе, тј. очекиване одговоре смо, као што смо већ навели, разврстали према ишчитаној лингвистичкој литератури, па нам је намера била да проверимо да ли изворни говорници у пракси заиста користе индикатив са ехоичним значењем у изричним реченицама (као у горепоменутом примеру (5)) и да ли доследно употребљавају индикатив ако се ради о двоструком тврђењу (као у примеру (14)) или се ипак у одређеном проценту јавља и субјунктив. То значи да смо били свесни да у неким примерима постоји могућност употребе оба глаголска начина у зависности од

¹³⁰ Реч је о примерима који представљају реплику на оно што је саговорник непосредно изговорио, а кључно је исказивање неслагања са њим. У таквим контекстима очекивали смо употребу индикатива уз негиране глаголе *creer* и *decir*. У упитнику то су примери бр. 2, 5, 11, 18, 23, 42 (вид. Прилог А и Прилог Б).

¹³¹ Примери сврстани у ову групу могу се подвести и под појам *асертивно-полифонично значење*. Анализирали смо примере са глаголима *dudar, no recordar, no confesar* и *no creer*. У упитнику то су примери бр. 4, 14, 17, 28, 41, 46 (вид. Прилог А и Прилог Б).

¹³² Анализирали смо шест реченица са *aunque*, где смо очекивали да ће значење допусне реченице бити протумачено као тематско. У упитнику то су примери бр. 3, 8, 19, 27, 35, 43 (вид. Прилог А и Прилог Б).

¹³³ У упитник смо укључили три реченице са *aunque* и три реченице са *porque*, где је очекивано тумачење било полемичко. У упитнику то су примери бр. 7, 16, 24, 29, 32, 37 (вид. Прилог А и Прилог Б).

¹³⁴ У овој групи налази се шест примера са *aunque*, а ситуације и догађаји описани допусном реченицом су проспективне или потенцијалне природе. У упитнику то су примери бр. 6, 12, 22, 26, 33, 39 (вид. Прилог А и Прилог Б).

¹³⁵ Укључили смо глаголе *no recordar, no ver, no decir* и *creer* у упитној реченици. У упитнику то су примери бр. 9, 21, 30, 34, 40, 45 (вид. Прилог А и Прилог Б).

перцепције говорника, али смо на основу лингвистичке литературе о употреби глаголских начина очекивали баш одређени глаголски начин и управо то смо желели да проверимо кроз одговоре изворних говорника. У друге две групе питања у којима је очекиван индикатив, као и у све четири групе где је претпостављан одговор субјунктив, сматрали смо да не би требало да дође до одступања у одговорима изворних говорника од очекиваних резултата.

- С друге стране, циљ нам је био да проверимо првенствено да ли студенти шпанског као страног језика препознају тематско и полемичко значење субјунктива, јер се у тим контекстима обично ради о његовој фактуалној употреби.

6.2. Анализа одговора изворних говорника

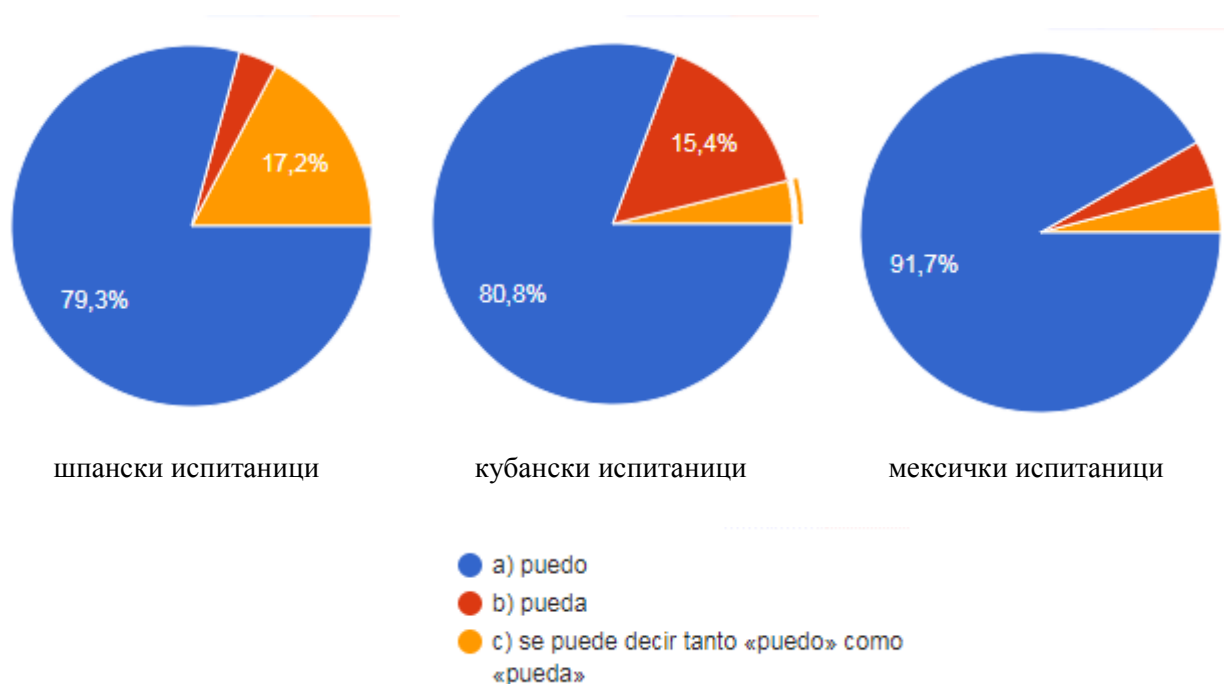
6.2.1. *Aunque*-клаузе

- 1) *La sustituiré mañana en el trabajo, aunque, para decirte la verdad, no ____ reprimir el disgusto.*

- a) *puedo*
- b) *pueda*
- c) *se puede decir tanto puedo como pueda*

У наведеном примеру претпостављали смо да ће испитаници протумачити допусну реченицу асертивно, јер на њен асертивни карактер указује и израз *para decirte la verdad*. Стиче се утисак да говорно лице заправо у фокус ставља управо садржај допусне реченице, јер то је оно што жели да саопшти саговорнику. Упоредимо резултате.

Графички приказ 1: Одговори на питање бр. (1)

понуђени одговори

Међу шпанским испитаницима 79,3% (23 испитаника од 29) одлучило се за индикатив, 17,2% (5/29) изабрало је опцију (ц), а само један испитаник одабрао је субјунктив. Три испитаника објашњавају да би употребили индикатив уколико осећају незадовољство у тренутку говора, а субјунктив уколико ће незадовољство осећати сутрадан док мењају колегиницу. Један испитаник је навео да је разлика између *puedo* и *pueda* у лицу, те да би говорник употребио *puedo* ако говори о себи, а *pueda* ако говори о другој особи: „La diferencia entre ‘puedo’ y ‘pueda’ es la persona del tiempo verbal (‘puedo’ es primera persona y ‘pueda’ tercera). Es correcto decir tanto una como otra; solo dependería de a quien se refiera el/la hablante, si a él/ella mismo/a o a una tercera persona“. На основу тог коментара очигледно је да ни изворни говорници понекад не умеју да објасне разлику у значењу проистеклу из контраста индикатив/субјунктив.

Индикатив је изабрао и највећи проценат кубанских испитаника, 80,8% (21/26). Субјунктив је изабрало 15,4% (4/26), а један испитаник је навео да је могуће употребити и индикатив и субјунктив. Овде је занимљиво то што тај испитаник, као и горепоменути шпански испитаник, такође сматра да је разлика између *puedo* и *pueda* у граматичком лицу: „Si es *puedo* el disgustado sería yo, si es *pueda* el disgusto sería para otra persona“. Апсурдан је и коментар једног испитаника који је обележио опцију (b) *pueda*, јер сматра да се *puedo* односи на мушки род, а *pueda* на женски: „*puedo* – masculino, *pueda* – por ser mujer“.

Мексички испитаници су у одговорима били најдоследнији: 91,7% (22/24) обележило је индикатив, што значи да се за опцију (б), односно (ц), определио само по један испитаник. Објашњавају да је неопходно употребити индикатив, јер се клауза односи на тренутак говора. Два испитаника наводе да у оваквој реченици не може да се употреби субјунктив, али да би његова употреба била исправна, ако би се реченица нешто другачије формулисала: *no sé si pueda reprimir el disgusto*. Подсетимо да смо у 3.4.2.1.1 објаснили да је употреба субјунктива уз *no sé si* распрострањена на хиспаноамеричком говорном подручју.

Упоредимо питања (19) и (48):

19) *María y Francisco están en una fiesta. Ha venido poca gente.*

María: – *Estoy muy decepcionada... Pensaba que vendría más gente.*

Francisco: – *Aunque _____ pocos, seguro que nos lo pasaremos estupendo.*

- a) *somos*
- b) *seamos*
- c) *se puede decir tanto somos como seamos*

48) *Fernando está en una fiesta donde hay poca gente. Le están llamando por teléfono. Es Elisa:*

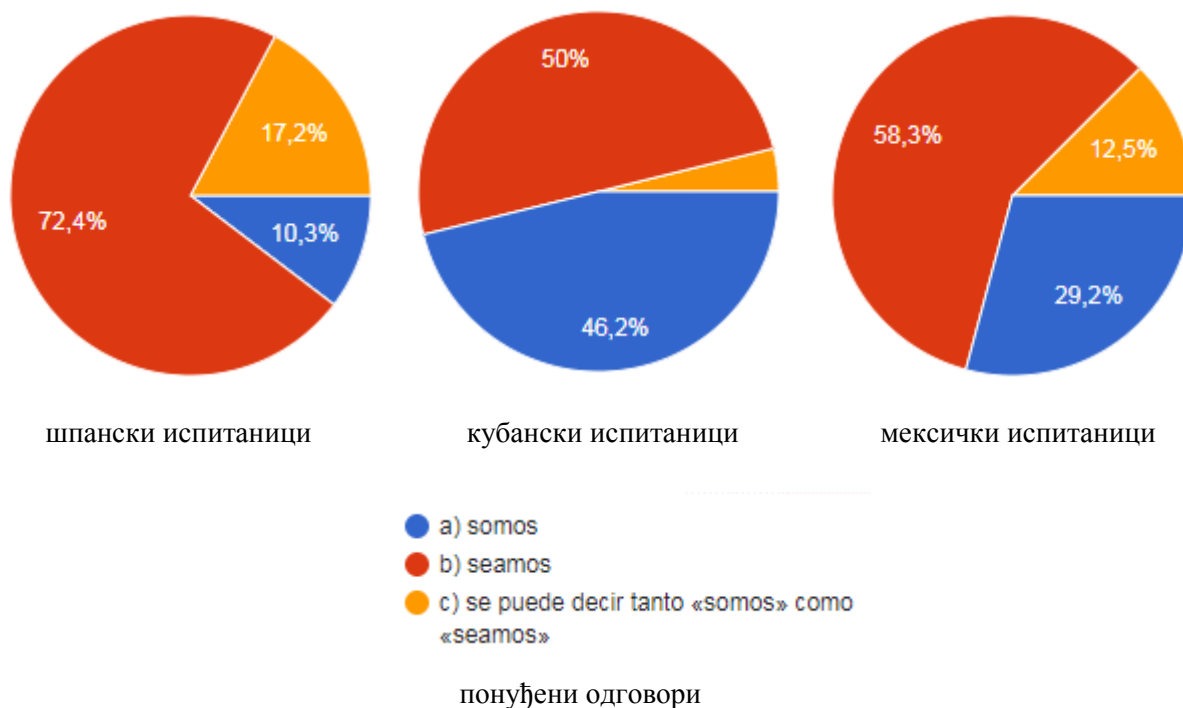
Elisa: – *¿Qué tal la fiesta?*

Fernando: – *Aunque _____ pocos, seguro que nos lo pasaremos genial.*

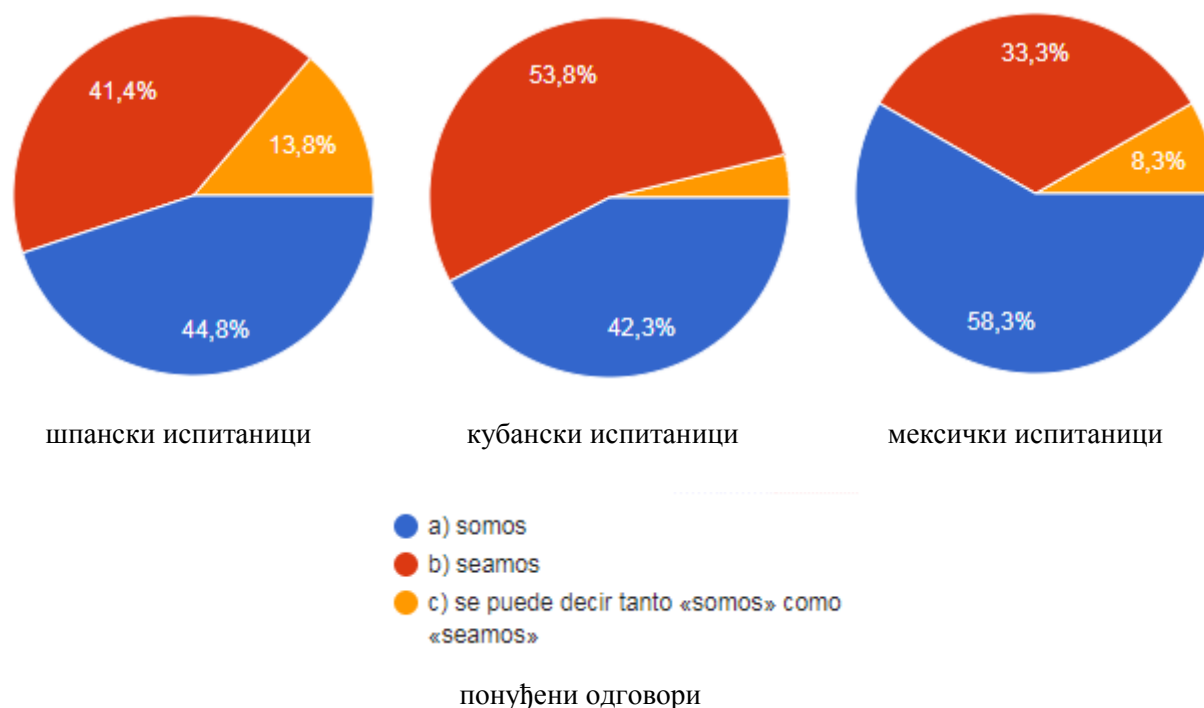
- a) *somos*
- b) *seamos*
- c) *se puede decir tanto somos como seamos*

У (19) очекивани одговор био је субјунктив, тј. претпостављали смо да ће испитаници реченицу протумачити тематски. Насупрот томе, како у (48) саговорник није присутан, те је за њега информација садржана у допусној реченици нова, очекивали смо да ће говорник употребити индикатив. Међутим, као што се види на графичким приказима (2) и (3), резултати делимично одступају од тога.

Графички приказ 2: Одговори изворних говорника на питање бр. (19)

Графички приказ 3: Одговори изворних говорника на питање бр. (48)

Шпански испитаници, као што смо и очекивали, јесу претежно користили субјунктив у (19), 72,4% (21/29), док 17,2% (5/29) сматра да је могуће употребити и индикатив и субјунктив, а 10,3% (3/29) изабрало је индикатив. Разлику између индикатива и субјунктива објашњавају: а) или, како смо и очекивали, тиме што је са *somos* у фокусу чињеница да има мало људи, док је са *seamos* нагласак на идеји да ћемо се добро провести без обзира на број људи; б) или тиме што са *seamos* указујемо на могућност да дође још људи.

- „Si usas *somos* centras el hecho de que sí que somos pocos. Si usas *seamos* nos lo pasaremos estupendo da igual la cantidad de personas. Centra más la atención en la otra oración“;
- „Si usamos *somos* significa que realmente somos pocos, si usamos *seamos* no sabemos si vamos a ser pocos o no“;
- „El uso del indicativo da a entender que son pocos y que no esperan a nadie más. El uso del subjuntivo implica que son pocos pero que todavía pueden ser más, aunque eso no importa“;
- „*Seamos* es más correcto para mí, pero *somos* se podría decir en un uso más asertivo en el presente“.

Међу Мексиканцима у (19) такође превладава употреба субјунктива, али је ипак приметна чешћа употреба индикатива него код Шпанаца. Субјунктив је одабрало 58,3% (14/24), индикатив 29,2% (7/24), а оба глаголска начина употребило би 12,5% испитаника (3/24). Наводе следеће коментаре:

- „Es presente, pero aún así ambas suenan bien“;
- „El *somos* se usa para demostrar el presente, el *seamos* se usa para dar entender que tal vez lleguen más personas o tal vez no“;
- „Es presente pero también es subjuntivo presente“.

Кубанци, међутим, у овом примеру подједнако бирају и индикатив и субјунктив: 50% (13/26) изабрало је субјунктив, 46,2% (12/26) индикатив и 3,8 (1/26) и индикатив и субјунктив. Нико, међутим, није навео образложење у коментару.

У примеру (48) очекивани одговор био је индикатив, јер учесници у дијалогу разговарају телефоном, што значи да је за Елису, како није присутна на журки, информација да их је мало нова. Одговори изворних говорника су ипак прилично подељени. Шпански испитаници у 44,8% случајева користе индикатив (13/29), у 41,4% (12/29) субјунктив, а њих 13,8% (4/29) изабрало је могућност да се употреби и индикатив и субјунктив. У коментару један испитаник наводи да, за њега, нема разлике између индикатива и субјунктива у овом контексту, а други да је значење индикатива и субјунктива веома слично, не објашњавајући по чему се разликују.

Мексиканци, у складу са оним што смо и очекивали, нешто чешће користе индикатив него субјунктив: 58,3% (14/24) изабрало је индикатив, 33,3% (8/24) изабрало је субјунктив, а 8,3% (2/24) оба глаголска начина. Један испитаник, према коме је могућа употреба и индикатива и субјунктива, сматра да се индикатив користи ако се говори о чињеници која се односи на садашњи тренутак, а субјунктив ако се жели указати на могућност да дође још људи. Други испитаник образлаже употребу индикатива речима „afirmación presente“.

Кубански испитаници, међутим, чешће посежу за субјунктивом: 53,8% (14/26) обележило је субјунктив, 42,3% (11/26) индикатив, а 3,8% (1/26) и индикатив и субјунктив. Нису писали коментаре.

На основу свих ових одговора можемо да претпоставимо да је у примерима попут (19) и (48) могуће употребити и индикатив и субјунктив, а да избор вероватно зависи од говорникове перцепције и процене ситуације. Верујемо да су испитаници избегавали опцију (ц), да не би писали коментар. Наиме, иако у теорији није тешко направити разлику између

нове и дељене информације, у пракси је она подложна говорниковом виђењу ситуације и говорно лице често о тој разлици заправо и не размишља.

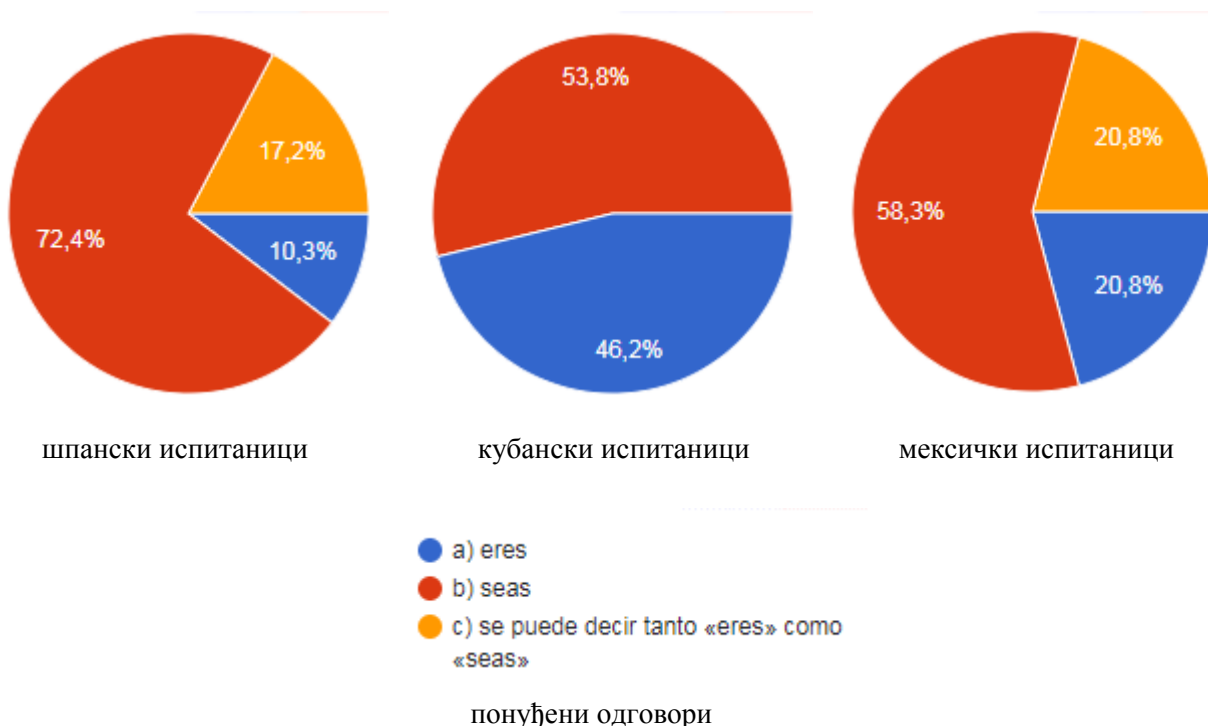
Погледајмо и питање број (8), где је очекивана тематска употреба субјунктива.

8) *La madre le dice a su hija:*

– *Aunque _____ mi hija, no te perdono por lo que acabas de hacer.*

- a) *eres*
- b) *seas*
- c) *se puede decir tanto seas como eres*

Графички приказ 4: Одговори изворних говорника на питање бр. (8)

Све три групе изворних говорника јесу претежно користиле субјунктив. Употреба субјунктива најчешћа је међу Шпанцима, 72,4% (21/29), а потом следе Мексиканци, 58,3% (14/24). У ове две групе у знатној мери је била заступљена и опција (ц), што указује да се дефинитивно субјунктив користи чешће, премда није немогуће употребити индикатив. Шпанци у 17,2% случајева (5/29) бирају и индикатив и субјунктив, а то објашњавају коментарима:

- „En este contexto se pueden usar tanto el indicativo como el subjuntivo“;
- „No lo sé“;
- „No estoy segura, opino que debería usarse indicativo al ser una certeza e información compartida por ambos interlocutores pero creo que el subjuntivo también es correcto. Considero que depende de la intención de hablante“;
- „Seas es el correcto y el que yo usaría, pero en este caso eres no suena mal“.

Један испитаник који је навео субјунктив то објашњава на следећи начин:

- „Se trata de una información compartida (obviamente, tanto madre como hija son conscientes de su parentesco), pero el uso del subjuntivo añade un matiz de significado: eres mi hija, pero no te perdono y, si no lo fueras, tampoco te perdonaría“.

Међу Мексиканцима 20,8% (5/24) бира опцију (ц), а наилазимо на коментар:

- „Sería más común o correcto *b*, pero *a* es válido también“.

Кубанци су врло подељени у својим одговорима: 53,8% (14/26) користи субјунктив, а 46,2% (12/26) индикатив, што нас опет наводи на помисао да је могуће употребити оба глаголска начина, али да су испитаници намерно избегавали опцију (ц) да не би били приморани да пишу коментаре.

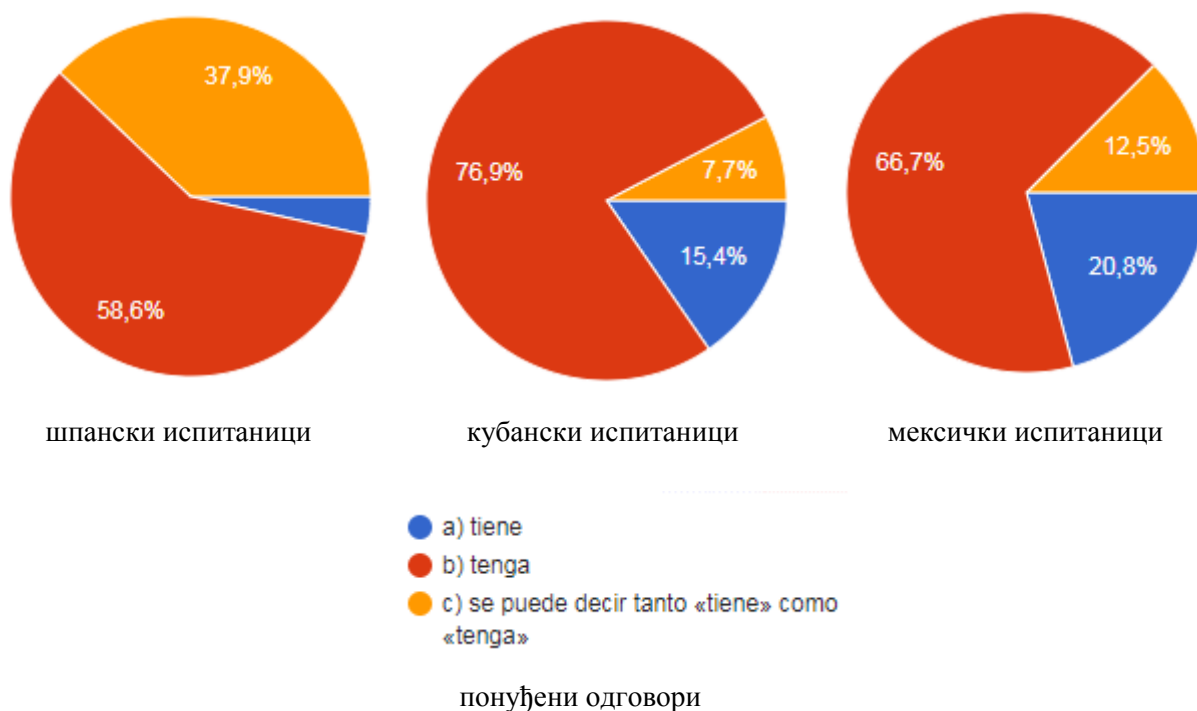
Тематско значење смо очекивали и у питању (35):

35) *Estás hablando con tu compañera de trabajo que es mayor que tú y tiene mucha más experiencia. Le dirás:*

– *Aunque usted _____ más experiencia que yo, la solución que propone no me parece factible.*

- tiene*
- tenga*
- se puede decir tanto tiene como tenga*

Графички приказ 5: Одговори изворних говорника на питање бр. (35)

Могло би се рећи да су испитаници у овом случају дали прилично доследне одговоре: претежно користе субјунктив, индикатив сматрају могућом варијантом, док се тек понеки испитаник одлучује да обележи тај начин као једину опцију. Чак и Кубанци, који су у претходним питањима давали подељене одговоре, већински користе субјунктив.

Шпански испитаници су на следећи начин распоредили своје одговоре: 58,6% (17/29) субјунктив, 37,9% (11/29) и субјунктив и индикатив, а 3,4% (1/29) индикатив; Мексиканци

такође већином бирају субјунктив, 66,7% (16/24), 12,5% (3/24) и субјунктив и индикатив, а 20,8% (5/24) индикатив; и Кубанци у највећем проценту користе субјунктив, 76,9% (20/26), и субјунктив и индикатив 7,7% (2/26), а само индикатив 15,4% (4/26).

Шпански испитаници објашњавају разлику између индикатива и субјунктива у (35) на следећи начин:

- „Muу pequeña“;
- „No estoy segura en este contexto, creo que ambos, subjuntivo e indicativo son correctos“;
- „No hay diferencia“;
- „En este contexto se pueden usar los dos“;
- „Usaría el tiene porque es mayor que yo y como el subjuntivo es el modo de la duda, podría tener un matiz irrespetuoso. Pero en cualquier otro escenario los usaría indistintamente“;
- „Me resultan similares. Al decir *tiene*, el interlocutor está 100% de que tiene más experiencia“;
- „*Tiene* confirma que crees que tiene más experiencia que tú. *Tenga* quiere decir que supones que tiene más experiencia que tú por la edad, pero no lo sabes“;
- „El subjuntivo marca que no le importa la experiencia de su compañera aunque sea consciente de ella“.

Мексички испитаници наводе следеће коментаре:

- „*Tiene* asegura que la persona es más experimentada, y *tenga* le da un poco el beneficio de la duda a dicha experiencia“;
- „*Tenga* se le dice a alguien por respeto, es una manera formal; *tiene* es más informal“.

Оно што је овде веома занимљиво јесу опречни коментари једног шпанског испитаника, који сматра да би из учтивости адекватније било употребити индикатив, како се исказ са субјунктивом не би протумачио као да садржи дозу сумње („el subjuntivo es el modo de la duda, podría tener un matiz irrespetuoso“), и једног мексичког испитаника, који би употребио субјунктив управо из поштовања према старијој особи, те исказ са тим глаголским начином сматра формалнијим („*tenga* se le dice a alguien por respeto, es una manera formal; *tiene* es más informal“).

6.2.2. *Porque*-клаузе

У примеру (7) очекивали смо да ће исказ бити протумачен полемички, што ће сходно томе захтевати употребу субјунктива, премда смо наравно свесни да у зависности од перспективе може да се употреби и индикатив.

7) – *Te digo que apagues la tele.*
– ¿Por qué? ¿Porque lo _____ tú?

- a) *dices*
- b) *digas*

c) *se puede decir tanto dices como digas*

Графички приказ 6: Одговори изворних говорника на питање бр. (7)

Оно што се прво уочава на овим графиконима јесу одговори мексичких испитаника. Док су сви они, без изузетка, употребили индикатив, Кубаници, и нарочито Шпанци, прилично су подељени. Већ смо поменули да Кубанци готово никад не обележавају опцију (ц), вероватно како би избегли давање коментара, те они у 61,5% случајева (16/26) користе индикатив, а у преосталих 38,5% (10/26) субјунктив. Шпанци претежно посежу за субјунктивом, и то не кажемо само зато што се субјунктив јавља у највећем проценту, 41,4% (12/29), већ и зато што знатан број испитаника наводи да је могућа употреба и субјунктива и индикатива, 27,6% (8/29), а за индикатив се одлучује 31% (9/29) испитаника. Шпанци разлику објашњавају на следеће начине:

- „*Digas* lo diría con más probabilidad, pero *dices* le da una idea de que es algo que pasa ahora mismo“;
- „Ni idea“;
- „Creo que se pueden usar las dos“;
- „Apenas veo diferencia en el uso“;
- „Depende de la intención comunicativa del emisor“.

Разлика се наравно састоји у томе што се, ако се употреби субјунктив, стиче утисак да говорник ниподаштава свог саговорника, док индикатив има неутралније значење. Ту нијансу у значењу је веома тешко задржати у преводу на српски језик.

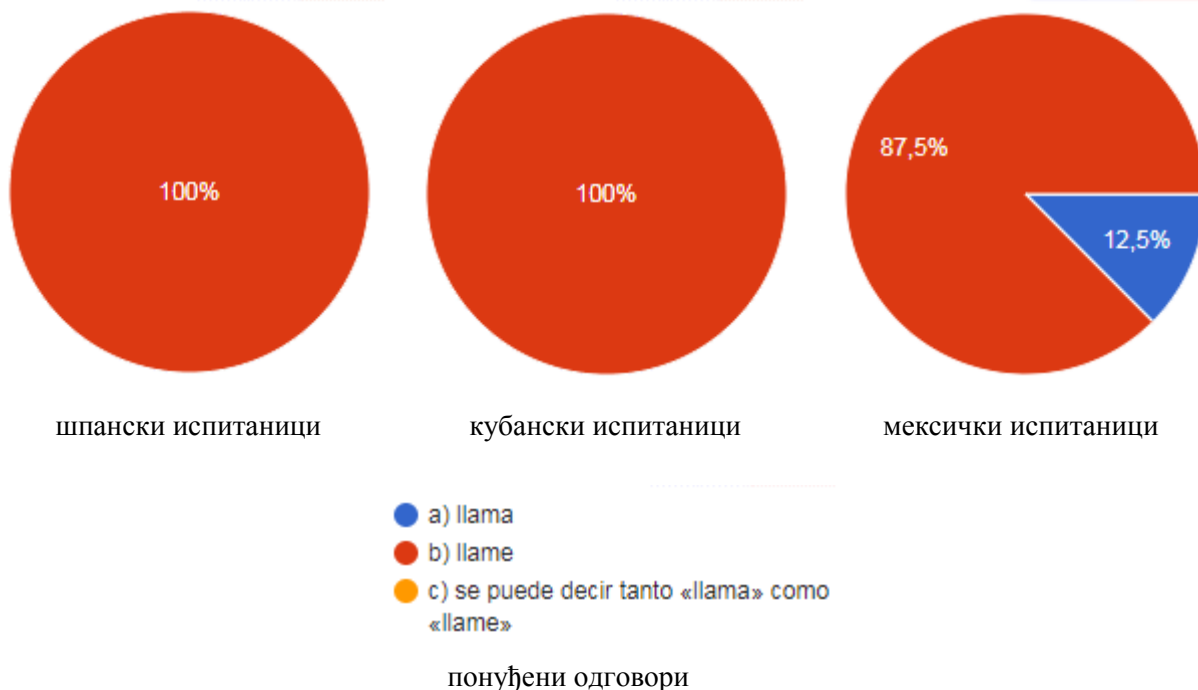
У (32) такође је очекиван субјунктив у полемичком значењу.

32) – *Tenemos que estar atentos al teléfono, porque Pedro debería llamar.*

– *Pues porque _____ Pedro, yo no pienso quedarme todo el día en casa al lado del teléfono.*

- a) *llama*
- b) *llame*
- c) *se puede decir tanto llama como llame*

Графички приказ 7: Одговори изворних говорника на питање бр. (32)

Као што се види на основу графикана, у овом контексту одговори изворних говорника су очигледно много доследнији. Свега су се три мексичка испитаника (12,5%) одлучила за индикатив. Сматрамо да су се испитаници готово без изузетка определили за субјунктив не само због ниске релевантности коју садржај реченице има, већ првенствено због њеног проспективног значења, што није случај са примером (7). Овај пример смо укључили у анкету водећи се анализом алтернација индикатива и субјунктива Рејес (1990а) и Ескандељ Видал и Леонетија (2006). Међутим, треба нагласити да чак два испитаника, један Шпанац и један Мексиканац, имају утисак да реченица није у духу шпанског језика:

- „No me suena muy natural la oración. Diría *Pues no porque llame/vaya a llamar Pedro voy a quedarme todo el día en casa al lado del teléfono*“ (Шпанац);
- „Lo correcto sería *pues aunque llame Pedro*“ (Мексиканац).

6.2.3. Очекивана ехоична употреба индикатива у изричним реченицама

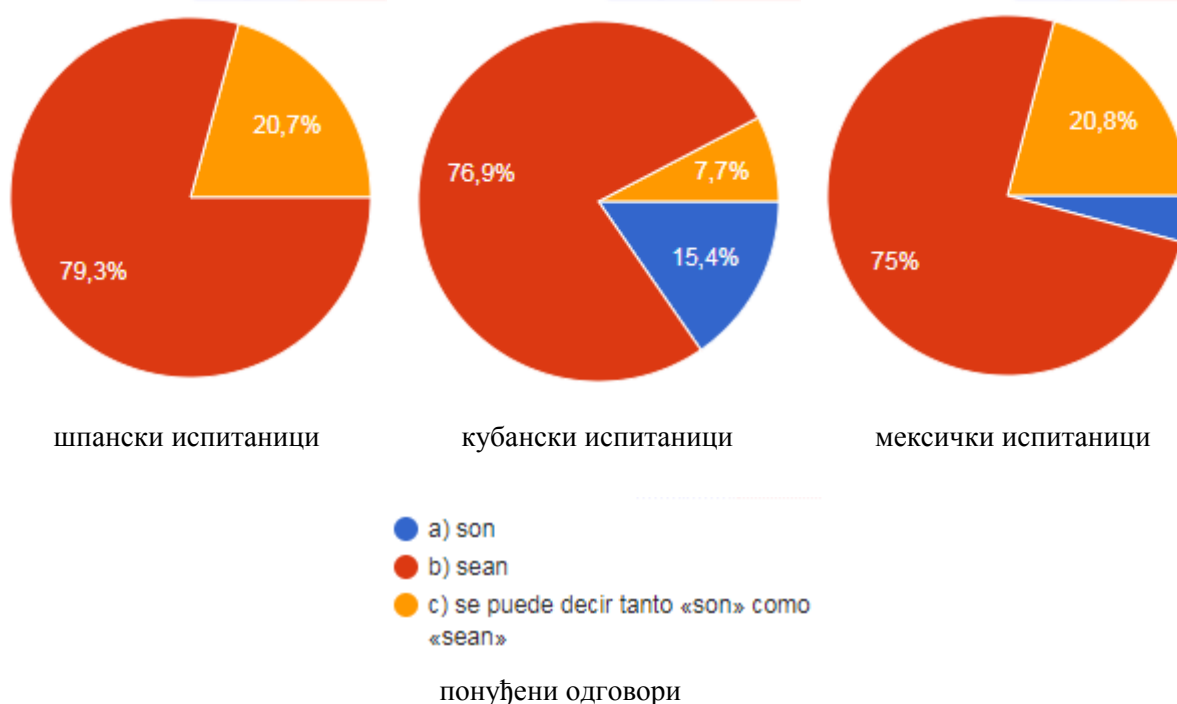
У лингвистичкој литератури (Фенте Гомес и др., 1972: 22; Ридруехо, 1999: 3223; Ескандељ Видал & Леонети, 2006; Рајић, 2012а) наишли смо на могућност употребе индикатива уз негиране глаголе типа *creer* и *decir* у ехоичним контекстима, када говорник негира одређени став који му је саговорник непосредно приписао. Такав је, рецимо, пример (18):

18) *Paula: – Alejandro dice que mis novelas son malas.*
Alejandro: – Jamás he dicho que tus novelas _____ malas.

- a) *son*
- b) *sean*
- c) *se puede decir tanto son como sean*

Резултати изворних говорника ипак показују да се у пракси користи углавном субјунктив. Индикатив се, као једина опција, јавља у веома малом броју анкета (можда незнатном) код мексичких и кубанских испитаника. Ипак, одређени број испитаника сматра да је могуће употребити оба глаголска начина, што показују следећи графикони:

Графички приказ 8: Одговори изворних говорника на питање бр. (18)

Огроман проценат шпанских испитаника користи искључиво субјунктив, 79,3% (23/29), а оба глаголска начина употребило би 20,7% (6/29), док искључиво (према литератури очекивани) индикатив није обележио нико. Испитаници коју су навели да се могу употребити и индикатив и субјунктив образложили су разлику проистеклу из алтернације на следеће начине:

- „Me parece mucho más aceptable *sean*, aunque *son* podría aceptarlo con una idea más factual/presente“;
- „En este contexto se pueden usar los dos“;
- „No lo sé“;
- „No hay diferencia“;
- „*Son* repite en estilo directo y *sean* en estilo indirecto“.

Код кубанских испитаника наилазимо на субјунктив у 76,9% случајева (20/26), за индикатив се одлучује четворо (15,4%), а два испитаника наводе оба начина (7,7%).

Проналазимо само један коментар у вези са разликом индикатива и субјунктива, и то то објашњење не одговара оној употреби индикатива/субјунктива коју смо очекивали:

- „Son – las que están; sean – las que esté escribiendo o los piense escribir“.

Мексиканци такође претежно користе субјунктив, и то у готово истом проценту, 75% (18/24), оба начина изабрало је 20,8% (5/24), а само индикатив један учесник, 4,2%. Наилазимо на наредне коментаре:

- „Ambas suenan bien“;
- „Pienso que *sean* es una manera de confirmar que la respuesta que daba no es negativa. Y *son* es para afirmar algo. Normalmente usaría *sean*, además es más natural decirlo“;
- „Está reafirmando presente y también hablando sobre una situación en general“.

Ни у (23) и (42) углавном се не јавља очекивани индикатив, иако се ради о ехоичном контексту:

23) *Hijo: – Tú siempre has creído que mi hermano es mejor que yo.*

Madre: – Eso no es cierto. Yo nunca he creído que tu hermano _____ mejor que tú. Os quiero igual.

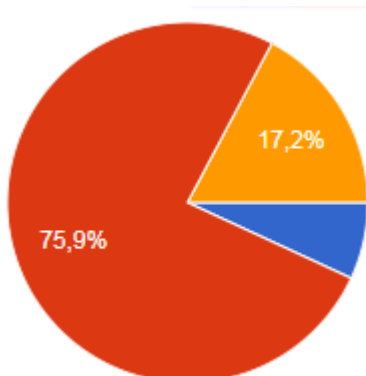
- a) *es*
- b) *sea*
- c) *se puede decir tanto es como sea*

42) *El Real Madrid ganó el partido aunque todos estaban seguros de que el Barcelona iba a ganar. También tú te sorprendes y reaccionas de la siguiente manera:*

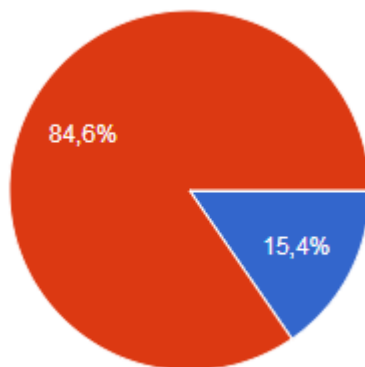
– ¡No creo que el Madrid _____!

- a) *ha ganado*
- b) *haya ganado*
- c) *se puede decir tanto ha ganado como haya ganado*

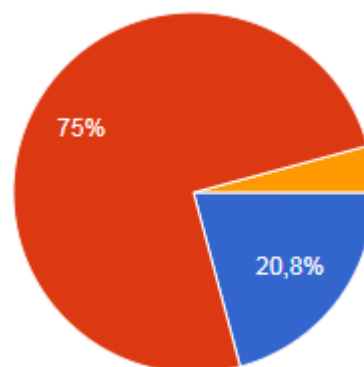
Графички приказ 9: Одговори изворних говорника на питање бр. (23)

шпански испитаници

кубански испитаници

мексички испитаници

- a) es
- b) sea
- c) se puede decir tanto «es» como «sea»

понуђени одговори

Графички приказ 10: Одговори изворних говорника на питање бр. (42)

- a) ha ganado
- b) haya ganado
- c) se puede decir tanto «ha ganado» como «haya ganado»

понуђени одговори

Као што се види на основу графикана (9) и (10), употреба индикатива уз *no creer* је веома ретка. У другом примеру се чак своди само на кубанско подручје.

У (23) 75,9% (22/29) шпанских испитаника користи субјунктив, 17,2% (5/29) и индикатив и субјунктив, а само 6,9% (2/29) индикатив. Објашњавају: а) да разлике нема; б) да не знају да објасне разлику; в) да се разлика састоји у тумачењу исказа у складу са начелима управног/неуправног говора. Кубански испитаници користе субјунктив у 84,6% случајева (22/26), а индикатив само 15,4% (4/26). Већина Мексиканаца такође бира субјунктив, 75% (18/24), један испитаник (4,3%) употребио би и индикатив и субјунктив, а 20,8% (5/24) користи индикатив.

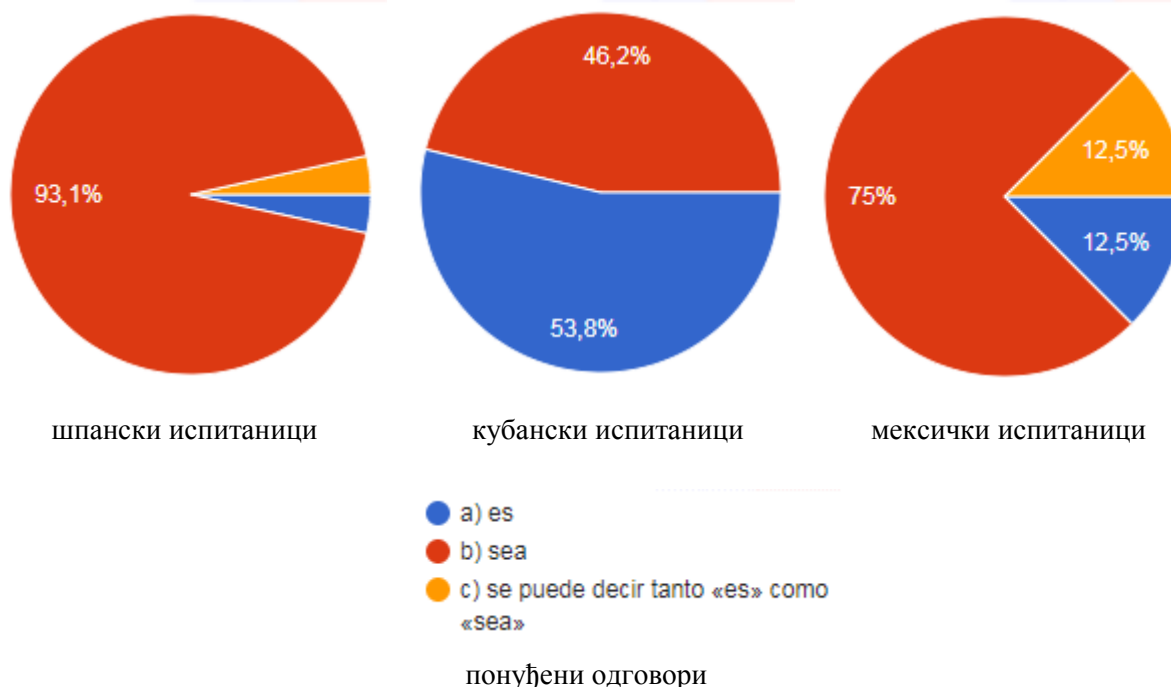
У (42) дословно сви шпански испитаници користе субјунктив, а један од њих објашњава да субјунктив у овом контексту има значење изненађења. Већина кубанских испитаника користи такође субјунктив, 80,8% (21/26), за индикатив се определило 15,4% (4/26), а за оба глаголска начина један испитаник (3,8%). Мексиканци такође убедљиво већински користе субјунктив, 91,7% (22/24), а двоје (8,3%) сматра да се могу употребити и индикатив и субјунктив; један од њих објашњава „los dos lo afirman“.

Пораст у употреби индикатива видљив је на Куби уз *no ver*, као у (11), и то зато што овај пример има мало другачију функцију, да исказе да хаљина заиста јесте лепа, тј. савршена:

- 11) – *¿Ves qué bonito es el vestido?*
 – *No veo que _____ bonito, veo que es perfecto.*

- a) *es*
- b) *sea*
- c) *se puede decir tanto es como sea*

Графички приказ 11: Одговори изворних говорника на питање бр. (11)

Кубански испитаници су овом контексту веома подељени: 46,2% (12/26) користи субјунктив, а 53,8% (14/26) индикатив, али ипак индикатив превалада. С друге стране, Мексиканци и Шпанци, а нарочито ови други, ипак претежно користе субјунктив: 75% (18/24) Мексиканаца и 93,1% (27/29) Шпанаца. Два Шпанца одлучују се за опцију (а), односно (ц), и овај други објашњава да за њега нема разлике између индикатива и субјунктива. По три Мексиканца обележавају (а), односно (ц). Један од њих наводи следећи коментар: „Como en la respuesta se menciona que *es perfecto*, eso hace válidas ambas respuestas“.

6.2.4. Очекивано двоструко тврђење у изричним реченицама, тј. употреба индикатива

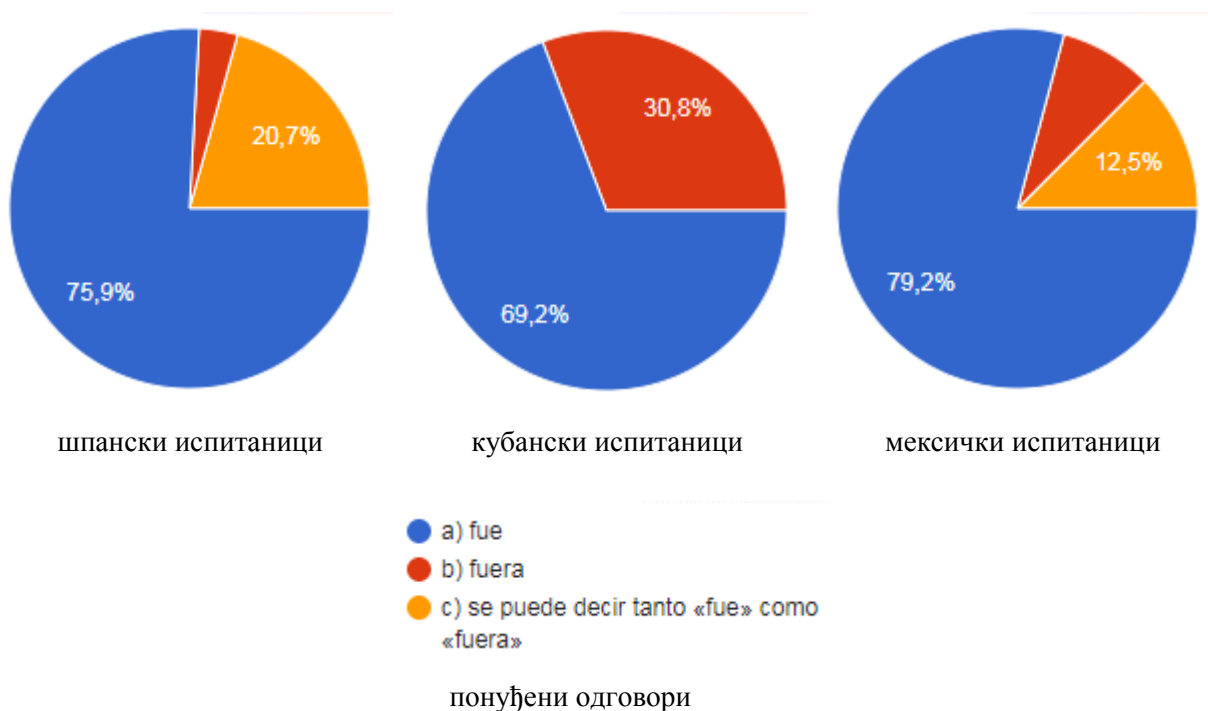
14) *Adolfo Suárez fue presidente del Gobierno, pero ahora padece de Alzheimer y no lo recuerda.*

Diremos:

– *Suárez no recuerda que _____ presidente.*

- a) *fue*
- b) *fuera*
- c) *se puede decir tanto fue como fuera*

Графички приказ 12: Одговори изворних говорника на питање бр. (14)

Како је у (14) присутно тзв. двоструко тврђење, тј. исказ је асертиван у полифоничном контексту, изворни говорници углавном користе индикатив, мада није занемарљив ни проценат оних који су употребили субјунктив, односно сматрају да је могуће употребити оба глаголска начина.

Шпански испитаници су распоредили своје одговоре на следећи начин: 75,9% (22/29) индикатив, 20,7% (6/29) индикатив и субјунктив, а 3,4% (1/29) само субјунктив. Наводе следеће коментаре:

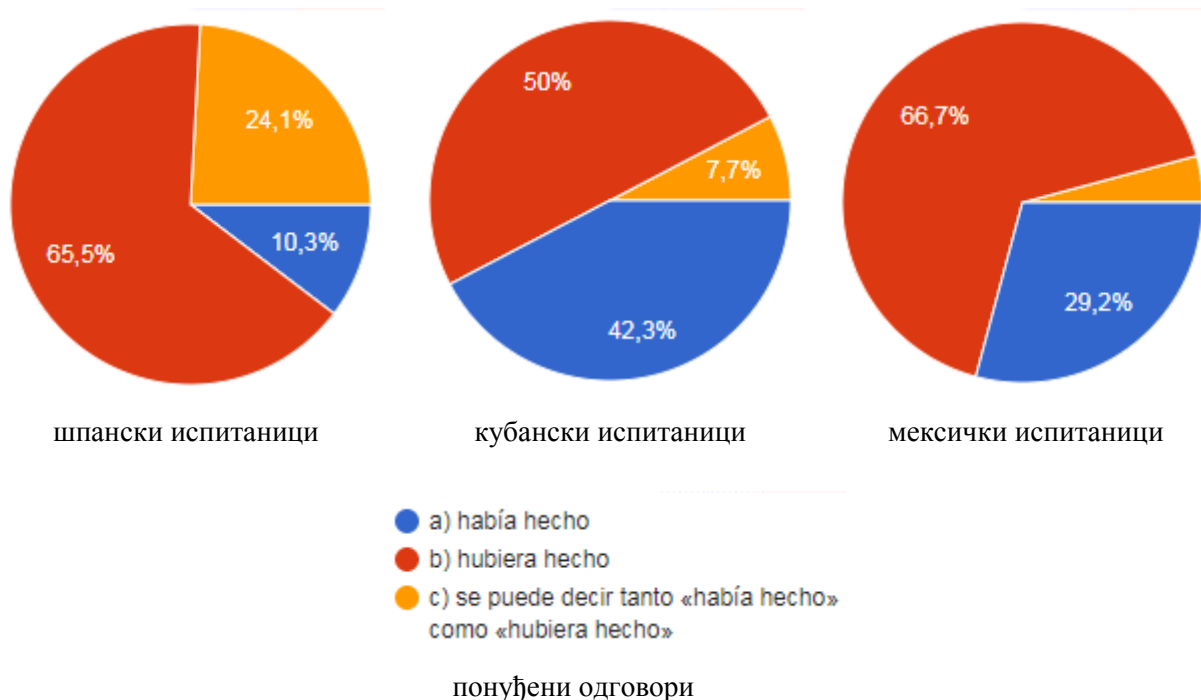
- „Si decimos *fue* implica que lo fue realmente, si decimos *fuera* no sabemos si lo fue o no“;
- „Depende del sentido que se le quiera dar a la frase. *Fue* es más rotundo; *fuera* es más impreciso“;
- „Me suenan las dos bien“;
- „Depende del contexto comunicativo“;
- „Debe usarse *fue* porque efectivamente Suárez fue presidente. El uso de *fuera* implicaría que no se sabe si lo fue o no, solo se sabe que él no lo recuerda“.

Мексички испитаници такође радије користе индикатив, 79,2% (19/24). Субјунктив је употребило 12,5% (3/24), а оба начина 8,3% (2/24). Кубански испитаници су се определили за индикатив у 69,2% случајева (18/26), а у 30,8% (8/26) за субјунктив. Ако упоредимо све три групе изворних говорника, јасно је да Кубанци у овом примеру најчешће користе субјунктив.

28) – *Todos sabemos que fue Francisco el que cometió el delito, pero él no confesó que lo*

- _____.
- a) *había hecho*
 - b) *hubiera hecho*
 - c) *se puede decir tanto había hecho como hubiera hecho*

Графички приказ 13: Одговори изворних говорника на питање бр. (28)

Како је и очигледно на основу графикана, одговори изворних говорника на питање (28) веома су подељени. На основу првог дела реченице *Todos sabemos que fue Francisco el que cometió el delito*, претпостављали смо да ће у наставку бити употребљен индикатив. Веома мали проценат Шпанца би се међутим определио за индикатив, 10,3% (3/29), вероватно јер сматрају да су најпре неопходни чврсти докази да бисмо заиста и оптужили некога за недело. Употреба индикатива расте међу Мексиканцима, 29,2% (7/24), а нарочито међу Кубанцима, 42,3% (11/26). Релативно мали проценат се опредељује за оба глаголска начина у овом контексту: 24,1% (7/29) Шпанаца, 7,7% (2/26) Кубанаца и 4,2% (1/24) Мексиканаца. Из тога произилази да сви користе субјунктив у највећем проценту: 65,5% (19/29) Шпанаца, 50% (13/26) Кубанаца и 66,7% (16/24) Мексиканаца.

Три Мексиканца која су обележила индикатив написала су следеће коментаре:

- „*Había* es algo con seguridad“;
- „**Hubiera* significa una acción que no se realizó“;
- „Porque es algo que pasó“.

Два Шпанца навела су да не знају да објасне разлику између индикатива и субјунктива у овом примеру, један је навео да разлике нема, један да су реченице толико сличне да готово и нема разлике, а један је објаснио да употребом индикатива указујемо на то да заиста и јесте починио злочин, док се употребом субјунктива дистанцирамо.

6.2.5. Неодређена фактуалност у изричним реченицама, тј. очекивана употреба субјунктива

У ову групу спада, рецимо, пример (9), будући да је фактуалност зависног предиката неодређена, тј. учесницима у комуникацији није познато да ли је субјекат зависне реченице реализовао радњу или није. Управо из тог разлога очекивали смо употребу субјунктива. Осим

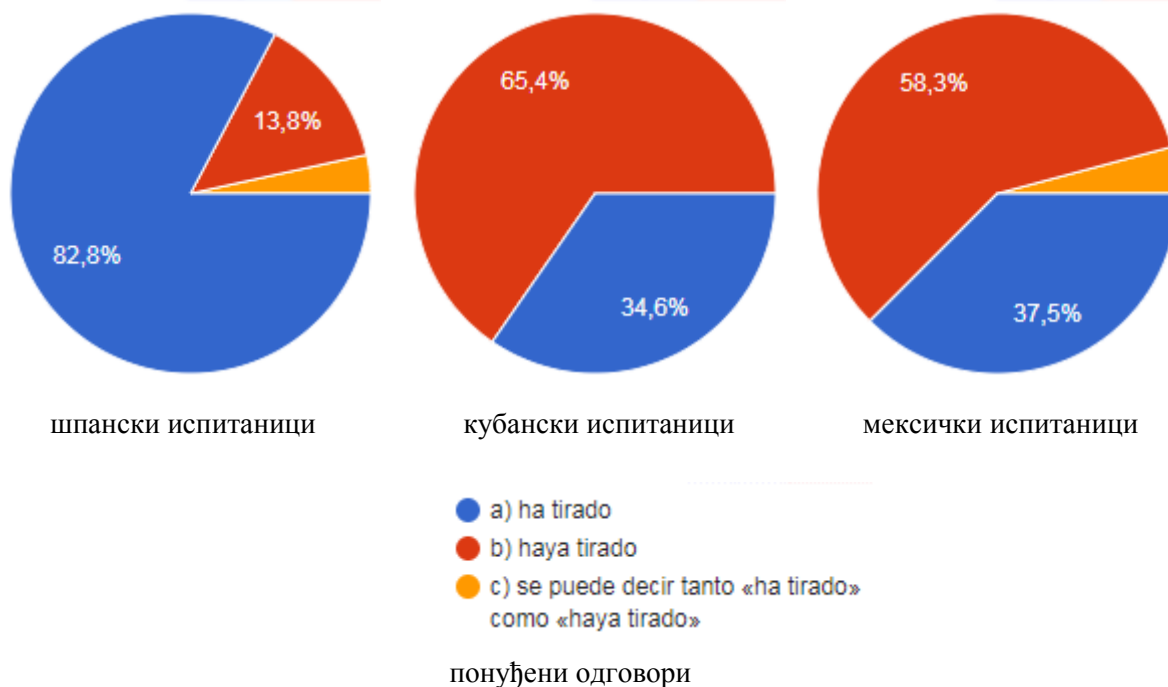
тога, реченица је упитна, што такође доприноси идеји о дистанцираности говорног лица. Субјунктив јесу већински користили мексички и кубански испитаници, али не и шпански (вид. графикон 14).

9) *Tú no sabes quién ha tirado el plan del proyecto a la papelera. Te interesa qué es lo que piensa Lara. Dirás:*

– *¿Cree Lara que Manuel _____ el plan del proyecto?*

- a) *ha tirado*
- b) *haya tirado*
- c) *se puede decir tanto ha tirado como haya tirado*

Графички приказ 14: Одговори изворних говорника на питање бр. (9)

Шпанци се, дакле, воде чињеницом да је у реченици употребљен глагол мишљења и, без обзира на околности у којима се исказ остварује, користе углавном индикатив, 82,8% (24/29). Оба начина у овом контексту употребио би само један испитаник (3,4%), а за субјунктив се одлучило 13,8% (4/29). Мексиканци и Кубанци, с друге стране, радије бирају субјунктив: мексички испитаници у 58,3% случајева (14/24), а кубански у 65,4% (17/26). Мексиканци се служе индикативом у 37,5% случајева (9/24), а један испитаник користи и индикатив и субјунктив (4,2%). Процент Кубанаца који би употребили индикатив износи 34,6 (9/26).

6.3. Закључна разматрања о одговорима изворних говорника

Од изворних говорника се очекивало да образложе разлику у значењу реченице проистеклу из употребе индикатива, односно субјунктива, ако је њихов одговор (ц) (и индикатив и субјунктив). Оно што је веома уочљиво у кубанским анкетама јесте да су се само три испитаника у понеком питању одлучивала за опцију (ц), и углавном чак ни они нису наводили образложење. Ипак, у многим примерима њихови одговори су чак и равноправно

подељени између опција (а) и (б), што нам указује да је могући избор био и (ц). С друге стране, шпански и мексички испитаници су се много чешће опредељивали за ту опцију, мада су и они поље за коментар веома често остављали непопуњено. Осим тога што су образложење вероватно избегавали јер то изискује додатни напор или због недовољне мотивисаности за учешће у истраживању, такође се ствара утисак да ни изворни говорници често не умеју да објасне разлику у значењу када је могућа употреба и индикатива и субјунктива, што су у више наврата и сами написали.

Групу примера под називом *irrealis* у *допусним реченицама* (питања бр. 6, 12, 22, 26, 33, 39), односно асертивно значење са *porque* (питања бр. 20, 36, 44), овде је сувишно анализирати, пошто су изворни говорници, наравно, у првој групи доследно користили субјунктив, а у другој индикатив. Исто је и са групом *асертивно значење у изричним реченицама* (питања бр. 13, 15, 25, 31, 38, 47), јер изворни говорници, логично, у тим примерима користе индикатив. Међутим, пажњу нам привлачи коментар једног мексичког испитаника у питању (15), где наводи да би генерално користио индикатив, али да би из учтивости (нпр. према старијој особи) употребио субјунктив: „Normalmente diría *está* pero dependiendo si estoy hablando de usted a una persona (mayor o para referirme con más respeto) usaría *esté*“.

15) – *Creemos que él _____ interesado en comprar otro coche, es que el motor del que tiene ya no marcha.*

- a) *está*
- b) *esté*
- c) *se puede decir tanto está como esté*

Подсетимо се примера који наводи Хаверкат (2002: 77 – 78): *Creo, señor Gordon, que la prensa de su país no esté informada correctamente respecto al Dr. Fidel Castro*. О томе да субјунктив у свом значењу садржи одређену дозу учтивости говоре Порто Дапена (1991: 233), Лан (1995: 436) и Хаверкат (2002: 35). С друге стране, у 6.2.1 навели смо да би један шпански испитаник употребио индикатив управо из љубазности.

Одговори изворних говорника су показали да је у пракси разлика између субјунктива у тематским контекстима и индикатива за нову информацију подложна субјективној процени, перцепцији и ставу говорника. Ехоична употреба индикатива (када се понављају речи саговорника с циљем да се оповргну, нпр. уз негиране глаголе говорења), премда заступљена у литератури, у пракси се јавља у веома малом проценту. Тај проценат се повећава само ако се ради о ехоично-асертивној употреби, када говорник понавља саговорникове речи да би их заправо потврдио (*No veo que es bonito, veo que es perfecto*), и то само код кубанских испитаника. Када је у питању двоструко тврђење, где се користи индикатив у изричним реченицама са негираним уводним глаголом, индикатив се заиста и јавља ако су у питању стварно проверене информације (*Adolfo Suárez fue presidente del Gobierno, pero ahora padece de Alzheimer y no lo recuerda: Suárez no recuerda que fue presidente*), а ако се икако остави простора за могућност да информација није тачна, приметно је да проценат индикатива знатно опада (*Todos sabemos que fue Francisco el que cometió el delito, pero él no confesó que lo había hecho/ hubiera hecho*). То значи да изворни говорници теже да ублаже свој исказ, тј. да не покажу свој став, да се не обавежу (или да искажу горепоменућу учтивост), када год је то могуће (вид. такође Хаверкат, 2002: 76). Наиме, потреба за ублажавањем исказа је универзална појава, присутна у свим културама:

„It is worthwhile pointing out that manipulating information for mitigating purposes is not only a frequent but a cross-cultural phenomenon. Expressions such as *a decir verdad* in Spanish, *to tell you the truth* in English, and *om je de waarheid te zeggen* in Dutch, demonstrate that providing straightforward information is not a *conditio sine qua non* for verbal interaction to take place“ (Хаверкат, 2002: 78).

Дакле, анализом одговора изворних говорника показали смо да одређене употребе индикатива и субјунктива, са посебним прагматичким значењем, иако заступљене у лингвистичкој литератури, у пракси слабије долазе до изражаја.

6.4. Анализа одговора експерименталних испитаника¹³⁶

6.4.1. *Aunque*-клаузе

У наставку смо издвојили питања (8), (19), где је очекивана тематска употреба субјунктива; (24), (29), где смо претпостављали да ће бити употребљен субјунктив у полемичком значењу; и (48), где је, у контрасту са (19), очекивана употреба индикатива због асертивне природе реченице.

8) *La madre le dice a su hija:*

– *Aunque _____ mi hija, no te perdono por lo que acabas de hacer.*

a) *eres*

б) *seas*

ц) *могуће је употребити и eres и seas*

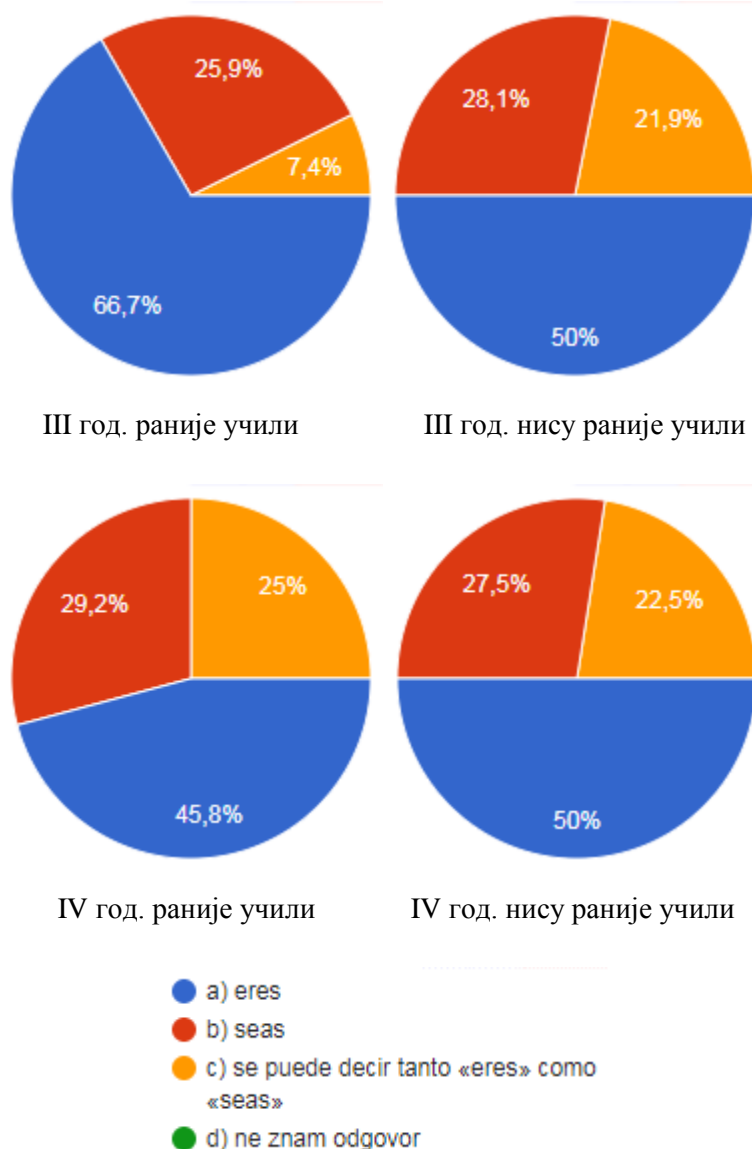
д) *не знам одговор*

Графички приказ 15: Одговори Шпанаца на питање бр. (8) и понуђени одговори

¹³⁶ Подсетимо, одговоре студената поредимо само са одговорима Шпанаца, а не и са одговорима Мексиканаца и Кубанаца. Такође, када цитирамо коментаре студената, наводимо их онако како су их и сами написали, без исправљања грешака (нпр. ако су навели образложење на шпанском језику).

Графички приказ 16: Одговори студената на питање бр. (8)

понуђени одговори

Према графичком приказу (15), у (8) изворни говорници претежно бирају субјунктив (72,4% или 21/29), јер је реч о тематском контексту и ирелевантности информације. Пет испитаника (17,2%) одлучило се за оба глаголска начина, а преосталих троје (10,3%) за индикатив.

Чим се погледају графикони (16) јасно је да се студенти треће године који су раније учили шпански језик најчешће опредељују за индикатив (66,7%). Међутим, индикатив се јавља у огромном проценту и у друге три групе: чак половина студента треће и четврте године који нису раније учили шпански језик користи индикатив, док га студенти четврте године који јесу учили овај језик пре уписа на факултет бирају у незнатно мањем проценту (45,8%). Сви испитаници који су се определили за опцију *eres* – чак 65 студената од 123 колико их је учествовало у истраживању (дакле више од половине) – доследно објашњавају да се ради о чињеници да је то њена ћерка, о реалној ситуацији, о стању ствари у садашњости, о информацији која се не доводи у питање.

То не значи да преосталих 58 студента бира субјунктив (или опцију (ц) и *индикатив* и *субјунктив*) водећи се правим критеријумима. Наиме, од седам (25,9%) студената треће године који су раније учили шпански језик, а изабрали су субјунктив, двоје је навело да се уз *aunque* по правилу увек користи субјунктив, што се наравно не може узети као тачан одговор. Преосталих пет испитаника није написало образложење, те не можемо знати чиме су се водили у избору субјунктива. Двоје је изабрало опцију (ц) (7,4%), а једно од њих навело је да се индикатив користи ако смо сигурни у њихово крвно сродство, а субјунктив уколико постоји могућност да саговорница заправо није ћерка особи која изговара исказ. То значи да ни тај испитаник не би употребио субјунктив у фактуалном значењу.

Код студената треће године који нису учили шпански језик пре уписа на факултет наилазимо на готово идентичну ситуацију. Од девет испитаника (28,1%) који су изабрали субјунктив такође двоје наводи да се уз *aunque* увек користи тај глаголски начин. Један од испитаника употребљава *seas* зато што „не може *estar* за члана породице“, тј. мисли да је *eres* облик глагола *estar*. На тај начин се проценат студената који су из правог разлога употребили облик *seas* знатно смањује. Само један испитаник од поменутих девет написао је исправно образложење, а оно гласи: „субјунктив у значењу *без обзира на то*“. Седморо (21,9%) обележило је да би у оваквом исказу употребили и индикатив и субјунктив. Од тога један студент наводи да се индикатив може користити зато што је у питању потврђена чињеница, а субјунктив да би се указало на то да није важно да ли је та чињеница тачна или не; други објашњава да је могуће употребити индикатив, јер јој саговорница јесте ћерка, а субјунктив уколико се жели нагласити главна, а не зависна реченица.

Студенти четврте године који су раније учили шпански језик одабрали су субјунктив у 29,2% случајева (7/24), а од тога само је један испитаник навео исправно објашњење: „информација која је већ позната износи се у субјунктиву“. Шесторо (25%) определило се и за индикатив и за субјунктив. Они објашњавају:

- „Si utilizamos el subjuntivo, simplemente queremos destacar la importancia de la segunda parte de la oración“;
- „Уз *aunque* иде субјунктив, а овде може и индикатив, јер је чињеница“;
- „У реченицама са *aunque* може да се користи и субјунктив и индикатив са истим значењем“.

Студенти четврте године који нису учили шпански језик пре уписа на факултет обележили су субјунктив у 27,5% случајева (11/40). При томе, чак петоро се определило за облик *seas* зато што верују да *aunque* увек условљава употребу субјунктива, а двоје наводи:

- „Зато што изражава да јој није битно да ли је или није њена ћерка“;
- „Израз на шпанском је у субјунктиву *por mucho que seas*“.

Деветоро (22,5%) студената четврте године који нису раније учили шпански језик сматра да је у овом примеру могуће употребити и индикатив и субјунктив. Наводе следеће коментаре:

- „У овој ситуацији лично бих употребила субјунктив, јер се наглашава да јој неће опростити и занемарује се чињеница да јој је ћерка, али може да стоји и индикатив“;
- „Уз *aunque* може се користити и индикатив и субјунктив“;
- „Оба случаја су могућа, јер имамо *aunque*“;

- „Не зна се да ли јој је стварно ћерка или не“.

Упоредимо питања (19) и (48). О њиховој разлици већ је било речи у 6.2.1, где је објашњено да се у (19) очекује тематска употреба субјунктива, а у (48) индикатив, због асертивног контекста у коме се исказ јавља, што се заснива на контрасту дељена или активирана / нова информација. Избор глаголског начина, међутим, зависи и од перцепције говорника, који ће, уосталом, у пракси ретко размишљати о поменутом контрасту. Стога ту очигледно може доћи до неусклађености теорије и праксе. Шпанци у огромном проценту (72,4%) у (19) и бирају субјунктив, док су у (48) њихови одговори у потпуности подељени (упоредити графиконе 17 и 19). Међу одговорима студената, у свакој групи, јесте приметан, у малом проценту, пораст у употреби индикатива у (48) у односу на (19) (вид. графиконе 18 и 20).

19) *María y Francisco están en una fiesta. Ha venido poca gente.*

María: – Estoy muy decepcionada... Pensaba que vendría más gente.

Francisco: – Aunque _____ pocos, seguro que nos lo pasaremos estupendo.

- a) *somos*
- б) *seamos*
- ц) *могуће је употребити и somos и seamos*
- д) *не знам одговор*

48) *Fernando está en una fiesta donde hay poca gente. Le están llamando por teléfono. Es Elisa:*

Elisa: – ¿Qué tal la fiesta?

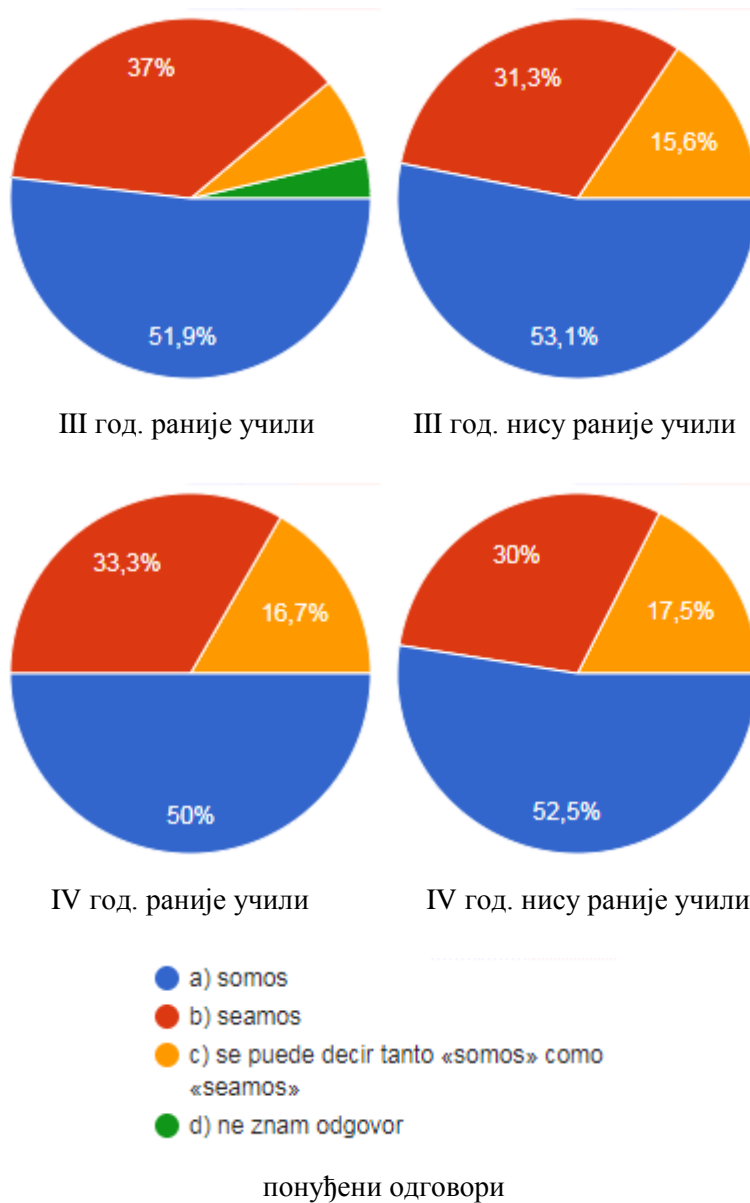
Fernando: – Aunque _____ pocos, seguro que nos lo pasaremos genial.

- a) *somos*
- б) *seamos*
- ц) *могуће је употребити и somos и seamos*
- д) *не знам одговор*

Графички приказ 17: Одговори Шпанаца на питање бр. (19) и понуђени одговори

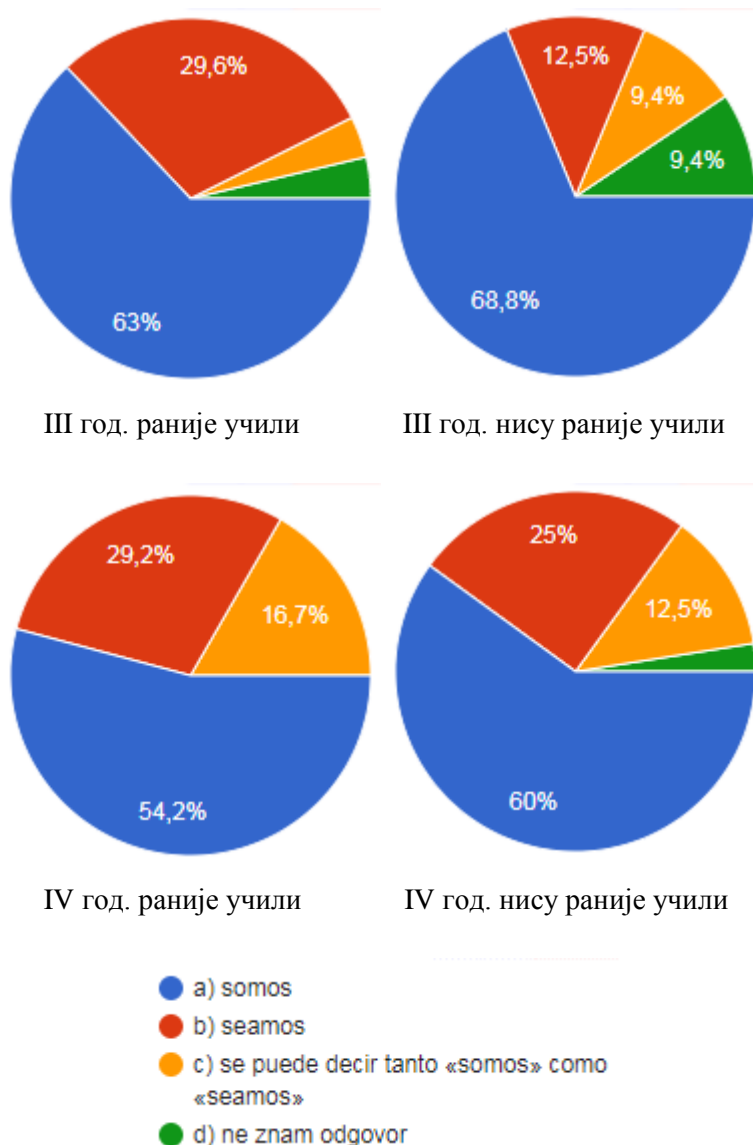
Графички приказ 18: Одговори студента на питање бр. (19)

Графички приказ 19: Одговори Шпанаца на питање бр. (48) и понуђени одговори

Графички приказ 20: Одговори студената на питање бр. (48)

понуђени одговори

Графикони (18) и (20) показују да су одговори свих категорија студената готово исти. Највећи број студената опредељује се за индикатив у оба примера. У (19) индикатив обележава 51,9% (14/27) студената треће године који су раније учили језик, 53,1% (17/32) студената треће године који нису раније учили језик, 50% (12/24) студената четврте године који су раније учили језик, 52,5% (21/40) студената четврте године који нису раније учили језик. За субјунктив, који Шпанци већински бирају, опредељује се знатно мањи број експерименталних испитаника, и то, као и у (8), не увек из правих разлога.

Од десет (37%) студената треће године који су раније учили шпански језик, а који су изабрали субјунктив, образложење је навело троје. Двоје сматра да се уз *aunque* увек користи субјунктив, док једно наводи да „може да се појави још људи“. Тај коментар је тачан, будући да два изворна говорника такође наводе да је у значењу субјунктива, с обзиром на његову усмереност ка будућности, садржана и идеја да би могло да дође још људи, иако је сам тај податак да ли ће их бити још ирелевантан. Преостаје седам студената који су обележили субјунктив у овом питању, али остаје неразјашњено на основу којих параметара су дошли до тог одговора, јер нису навели образложење.

Субјунктив је обележило и десет (31,3%) студената треће године који нису учили шпански језик пре уписа на факултет. Једно од њих наводи да *aunque* увек захтева субјунктив, а једно да је значење субјунктива у овом контексту *без обзира на то*. Пет испитаника (15,6%) сматра да је могуће употребити и индикатив и субјунктив, а двоје наводи коментаре:

- „Indicativo si se refiere a la situación en ese momento, pero subjuntivo si se piensa en la posibilidad de que llegue más gente“;
- „*Seamos* – уколико желимо да нагласимо да ћемо се и упркос чињеници да нас је мало провести добро; *somos* – иако нас је мало“.

Само се осам (33,3%) студената четврте године који су раније учили шпански језик одлучило за субјунктив у примеру (19), и то само су два испитаника навела коментар. Један од њих пише да се уз *aunque* користи субјунктив, а други да је у питању „контраст“, што је у потпуности нејасно образложење.

Од студената четврте године који нису раније учили шпански језик дванаесторо (30%) обележило је опцију (б) *seamos*. Коментар наводи троје, и то сви пишу да се уз *aunque* користи субјунктив.

У (48) расте употреба индикатива, као што би у теорији и требало (вид. графички приказ 20). Остаје нејасно, међутим, из ког разлога се студенти опредељују за индикатив, јер се само један коментар (једног испитаника треће године који није раније учио шпански језик) може сматрати тачним: „саговорнику се број људи саопштава први пут, није упознат са информацијом, стога индикатив“. На пример, један студент (који такође припада групи студената треће године који нису раније учили шпански језик) навео је да сматра да се уз *aunque* увек користи индикатив. То значи да проценти, узети у обзир сами за себе, без коментара, могу да нас наведу на погрешне закључке.

Размотримо питања (24) и (29), где се јавља полемичко значење субјунктива. Графикони (21) и (23) јасно показују да се изворни говорници очигледно опредељују за субјунктив. У (24) само два Шпанца (6,9%) сматрају да би било могуће употребити и индикатив и субјунктив, а у (29) тај број износи три (10,3%), док се нико не опредељује искључиво за индикатив.

24) *Fernando*: – *Es increíble. María dice que tiene muchas cosas que hacer, así que quién sabe cuándo entregará el trabajo.*

Alejandro: – *Pues aunque _____ muy ocupada, tendrá que terminarlo en el plazo previsto.*

- a) *está*
- б) *esté*
- ц) *могуће је употребити и está и esté*
- д) *не знам одговор*

29) – *Tengo miedo de que no sobreviva la operación.*

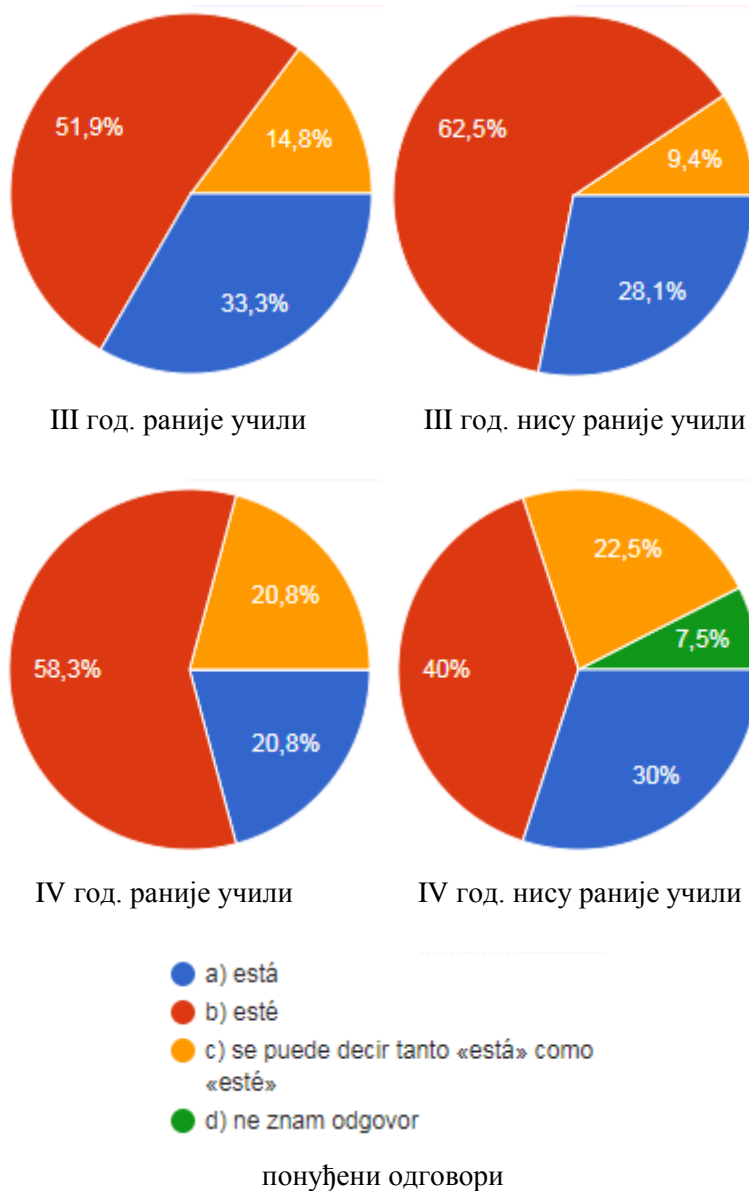
– *Yo también, pero aunque _____ miedo, debemos ser positivos.*

- a) *tenemos*
- б) *tengamos*
- ц) *могуће је употребити и tenemos и tengamos*
- д) *не знам одговор*

Графички приказ 21: Одговори Шпанаца на питање бр. (24) и понуђени одговори

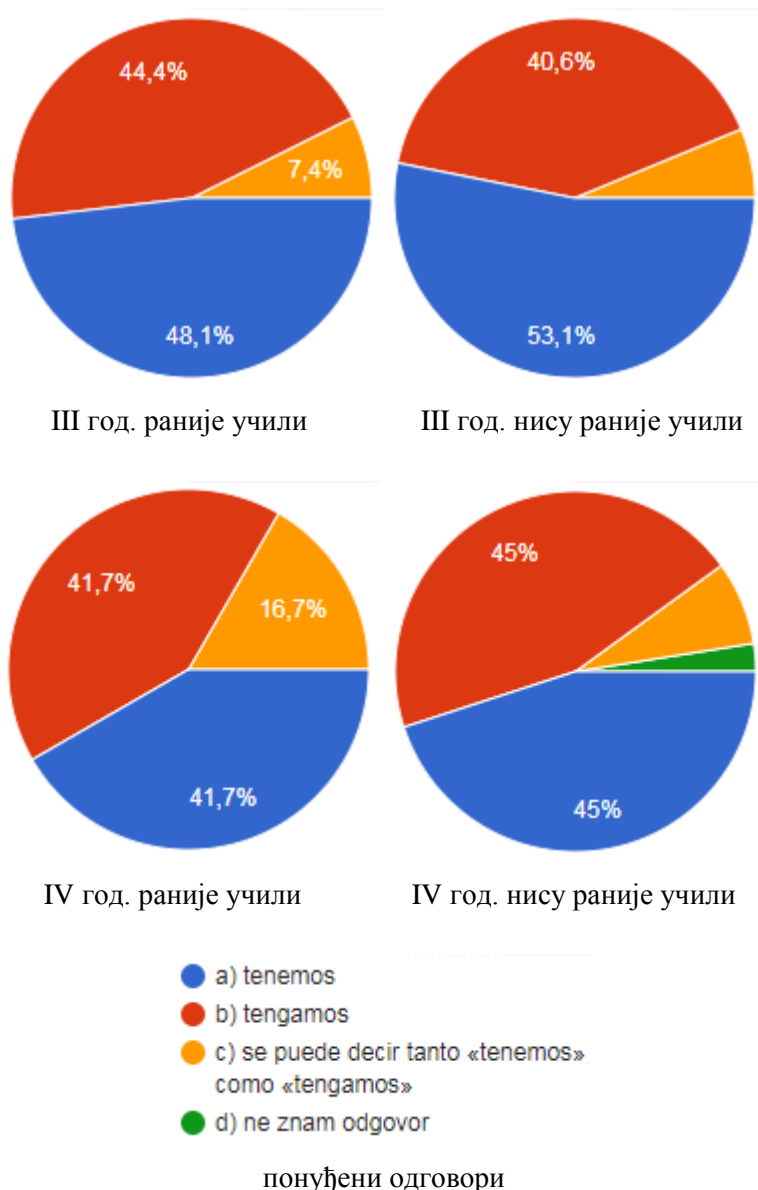
Графички приказ 22: Одговори студената на питање бр. (24)

Графички приказ 23: Одговори Шпанаца на питање бр. (29) и понуђени одговори

Графички приказ 24: Одговори студената на питање бр. (29)

Одговори студената су значајно другачији од одговора контролних испитаника. Велики број експерименталних испитаника одређује се за индикатив: у (29) индикатив обележава 48,1% (13/27) студената треће године који су раније учили језик, 53,1% (17/32) студената треће

године који нису раније учили језик, 41,7% (10/24) студената четврте године који су раније учили језик, 45% (18/40) студената четврте године који нису раније учили језик. Док у (29), дакле, мање-више половина студента у свакој групи бира индикатив, у (24) тај проценат је мањи: 33,3% (9/27) студената треће године који су раније учили језик, 28,1% (9/32) студената треће године који нису раније учили језик, 20,8% (5/24) студената четврте године који су раније учили језик, 30% (12/40) студената четврте године који нису раније учили језик. Сходно овим резултатима, поставља се питање шта је навело студенте да користе индикатив у већем проценту у (29) него у (24), будући да је у оба примера реч о полемичком контексту. Према образложењима студената, можемо закључити да употреба индикатива у (29) расте зато што сматрају да зависна реченица у (29), њиховим речима, има „фактуалније“ значење, тј. не може се превести са *чак и да се плашимо*, док у (24), објашњавају студенти, зависна реченица може гласити и *иако је заузета* и *чак и да је заузета*. Дакле, клаузе *aunque esté ocupada* и *aunque tengamos miedo* не тумаче фактуално. За субјунктив се опредељују и јер верују да *aunque* увек условљава употребу субјунктива (три студента са треће године и четири са четврте). Један студент треће године и један студент четврте године обележавају субјунктив, јер је, према њима, реч о будућој радњи. Један студент четврте године бира субјунктив „да се не би понављало исто што је речено у претходној реченици“. Један студент, такође четврте године, објашњава да се у (29) не зна да ли ће пацијент преживати, те да је из тог разлога неопходно употребити субјунктив. Поједини студенти исправно обележавају субјунктив, али у коментару наводе да не знају да образложе свој одговор. Индикатив, објашњавају, користе зато што је у питању *чињеница*, *реално стање*, *нешто очигледно*, *нешто познато*, *нешто сигурно*, или пошто је, према једном од испитаника, реч о кондиционалној реченици. Два студента треће године, која нису раније учили шпански језик, наводе да је неопходно употребити субјунктив јер, према првом, превод треба да гласи *без обзира на то што*, а према другом, реч је о познатој информацији. Поред њих двоје, и један студент четврте године, који такође није раније учио шпански језик, наводи добро образложење за употребу субјунктива у (24): „зато што говорник жели да покаже да му није битно то да ли је заузета или не“, али, с друге стране, у (29) користи индикатив јер је у питању „чињенично стање, сигурност, зато што се стварно плаше“.

Као што се види на основу графикана, значајан је и проценат студената који сматрају да је могуће употребити оба глаголска начина. Објашњавају да је разлика у нивоу сигурности, у томе да ли верујемо у то да Марија има много обавеза или сумњамо у то, у томе да ли са сигурношћу тврдимо да се плашимо или не, у томе да ли је радња већ остварена (заиста се плашимо и Марија је заиста заузета) или само постоји могућност да се она реализује и слично. Дакле, не узимају у обзир могућност фактуалне употребе субјунктива, већ се сва та објашњења темеље на степену вероватноће, тј. на опозицији извесност/сумња.

6.4.2. *Porque*-клаузе

7) – *Te digo que apagues la tele.*

– ¿Por qué? ¿Porque lo _____ tú?

а) *dices*

б) *digas*

ц) *могуће је употребити и dices и digas*

д) *не знам одговор*

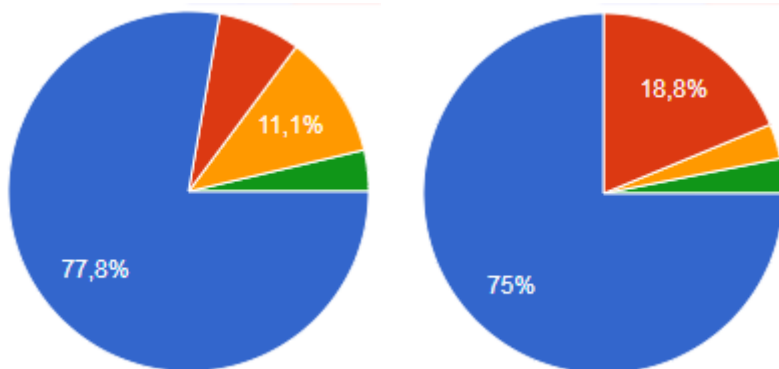
Док Шпанци у наведеном примеру користе готово подједнако и индикатив и субјунктив, у зависности од тумачења исказа (графикон 25), код студената је, без обзира на годину студија, као и на то да ли су учили шпански језик пре факултета или не, приметна тенденција да користе индикатив, у складу са граматичким правилом да се у *porque*-клаузама

користи индикатив. То значи да занемарују прагматичку анализу исказа. Као што смо објаснили у 6.2.2, док индикатив у овом контексту има неутрално значење, субјунктивом се остварује нарочити прагматички ефекат, тј. саговорник се на одређени начин потцењује.

Графички приказ 25: Одговори Шпанаца на питање бр. (7) и понуђени одговори

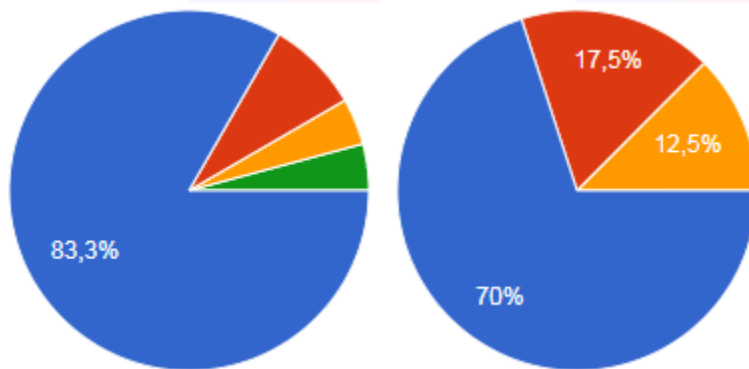

Графички приказ 26: Одговори студената на питање бр. (7)

III год. раније учили

III год. нису раније учили

IV год. раније учили

IV год. нису раније учили

- a) dices
- b) digas
- c) se puede decir tanto «dices» como «digas»
- d) ne znam odgovor

понуђени одговори

Сви студенти се мање-више у истом проценту опредељују за индикатив: 77,8% (21/27) студента треће године коју су раније учили шпански језик и 75% (24/32) оних који нису, односно 83,3% (20/24) студената четврте године који су раније учили шпански језик и 70% (28/40) оних који нису. Наводе да је у питању чињеница; да им напросто тако „звучи“; да се радња дешава у тренутку говора, те да се не може употребити субјунктив; да је то „обично питање у презенту“; да се у узрочним реченицама користи индикатив; да је у питању нешто што се већ догодило (саговорник је већ изговорио да телевизор треба да се угаси), а не нешто потенцијално; као и да глагол говорења изискује употребу индикатива, што је овде наравно погрешно, јер је глагол говорења употребљен у узрочној реченици, тј. не ради се о изричној реченици где је он у својству надређеног предиката.

Субјунктив у (7) користи веома мали проценат студената: 7,4% (2/27) студента треће године коју су раније учили шпански језик и 18,8% (6/32) оних који нису, односно 8,3% (2/24) студената четврте године који су раније учили шпански језик и 17,5% (7/40) оних који нису. Коментаре наводи само пет студената, а од тога чак троје је навело да не умеју да образложе свој избор субјунктива. Један испитаник је навео да користи облик *digas*, јер је у овом примеру потребан *императив* и да су, уосталом, „субјекти другачији“.¹³⁷ Други испитаник објашњава да би употребио субјунктив „зато што је све већ изречено и нема потребе понављати“.

Такође, незнатан број студената би у овом контексту употребио оба глаголска начина: 11,1% (3/27) студента треће године коју су раније учили шпански језик и 3,1% (1/32) оних који нису, односно 4,2% (1/24) студената четврте године који су раније учили шпански језик и 12,5% (5/40) оних који нису. Углавном наводе да не знају да образложе разлику. Два студента треће године пишу да се разлика у употреби индикатива, односно субјунктива, састоји у томе да ли се исказ односи на тренутак у коме се одвија дискурс или има уопштено значење („да ли треба да радим све што ти кажеш“).

По један испитаник у прве три групе (трећа година раније учили, трећа година нису раније учили и четврта година раније учили) обележио је да не зна одговор на ово питање.

У (37) налазимо се пред малтене идентичним примером. Одговори контролних испитаника јесу подељени (графикон 27), али јасно је да је неупоредиво чешћа употреба субјунктива, не само зато што се тај облик јавља у 51,7% одговора (15/29), већ и зато што би чак 20,7% (6/29) Шпанаца у таквој ситуацији употребило оба глаголска начина, и индикатив и субјунктив, те преостаје само 27,6% (8/29) испитаника чији је одговор индикатив. Слично као у (7), где се субјунктивом саговорник на одређени начин ниподаштава, у (37) субјунктивом се умањује релевантност и значај информације коју је саговорник истакао.

37) – *Todos los días me levanto con dos horas de antelación. No puedo llegar tarde al trabajo porque quiero que me suban el sueldo.*

– ¿Piensas que te van a subir el sueldo simplemente porque _____ a tiempo?

а) *llegas*

б) *llegues*

ц) *могуће је употребити и llegas и llegues*

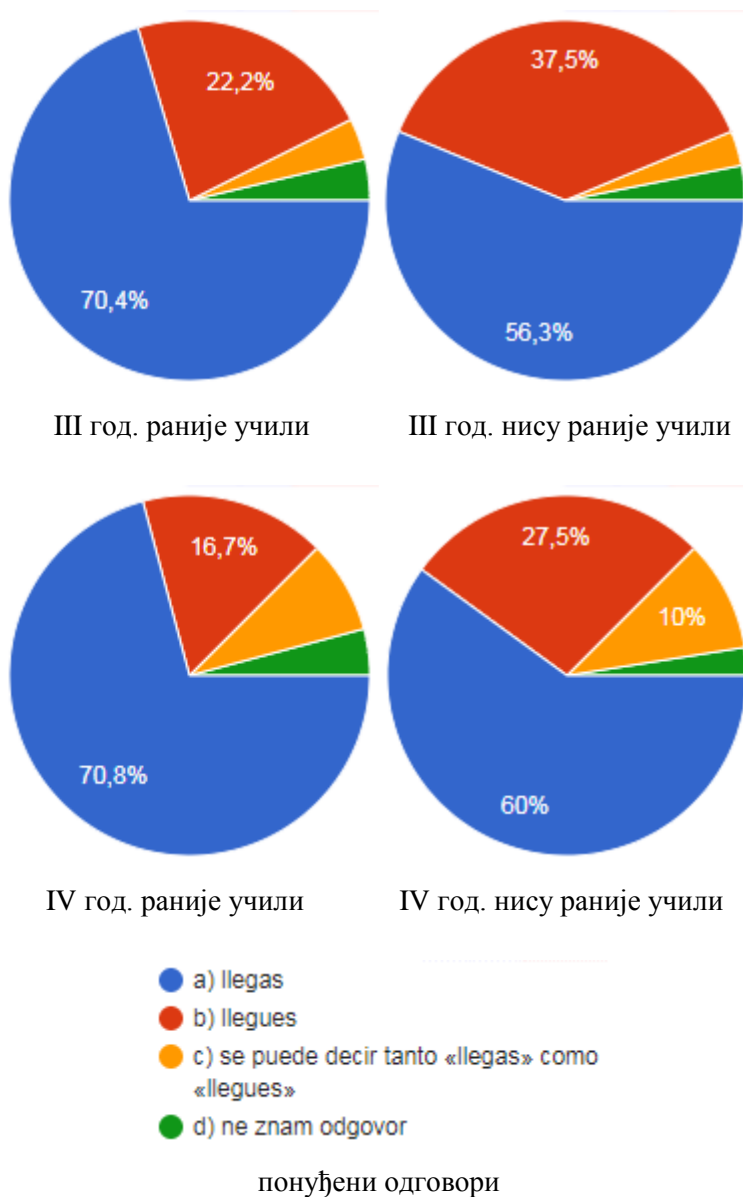
д) *не знам одговор*

¹³⁷ О томе шта испитаник под овим вероватно подразумева вид. 6.5.

Графички приказ 27: Одговори Шпанаца на питање бр. (37) и понуђени одговори

Графички приказ 28: Одговори студената на питање бр. (37)

Студенти су у (37) давали сличне одговоре као у (7), тј. користили су претежно индикатив, а то су правдали на исти начин као у (7): узрочна реченица, знамо да заиста долази на време, чињеница, устаљена радња, одсуство хипотетичности, одсуство сумње.

Субјунктив је одабрао релативно мали број студената: 22,2% (6/27) студента треће године коју су раније учили шпански језик и 37,5% (12/32) оних који нису, односно 16,7% (4/24) студената четврте године који су раније учили шпански језик и 27,5% (11/40) оних који нису, и то, гледано у процентима, студенти треће године су чешће обележавали тачан одговор од студента четврте године. Међутим, многи нису наводили коментаре, а на основу образложења оних који јесу видимо да нису сви изабрали субјунктив из правог разлога (и сами студенти су неретко у коментару наводили да не знају да образложе свој одговор). Два испитаника, један са треће године студија, а један са четврте (обоје су учили шпански језик пре уписа на факултет), сматрају да је тачан одговор *llegues*, јер се ради о „различитим субјектима“,¹³⁸ такође чак два испитаника наводе да су употребили субјунктив због глагола мишљења *piensas*; један студент четврте године бира субјунктив „по слуху“. Могу се прихватити (делимично) одговори два студента треће године, који нису раније учили језик, а наводе: „већ поменути информација“ и „информација од раније позната и говорнику и његовом саговорнику“.

У (32) ситуација је нешто другачија. Иако се поново ради о клаузи уведеној са *porque*, знатно је приметнија употреба субјунктива у одговорима студената, нарочито треће године. У овом примеру употреба глаголског начина не зависи од перцепције и намере говорног лица, као у (7) и (37), већ је искључиво могуће употребити субјунктив (графикон 29 приказује одговоре изворних говорника). Оно по чему се овај пример разликује од претходна два је проспективност, тј. одсуство фактуалности, што је више од половине студената треће године препознало. Насупрот томе, изненађујуће је да чак више од половине студената *четврте* године бира индикатив. Дакле, у овом примеру посебно привлачи пажњу то што су одговори четврте године лошији од одговора треће године.

32) – *Tenemos que estar atentos al teléfono, porque Pedro debería llamar.*

– *Pues porque _____ Pedro, yo no pienso quedarme todo el día en casa al lado del teléfono.*

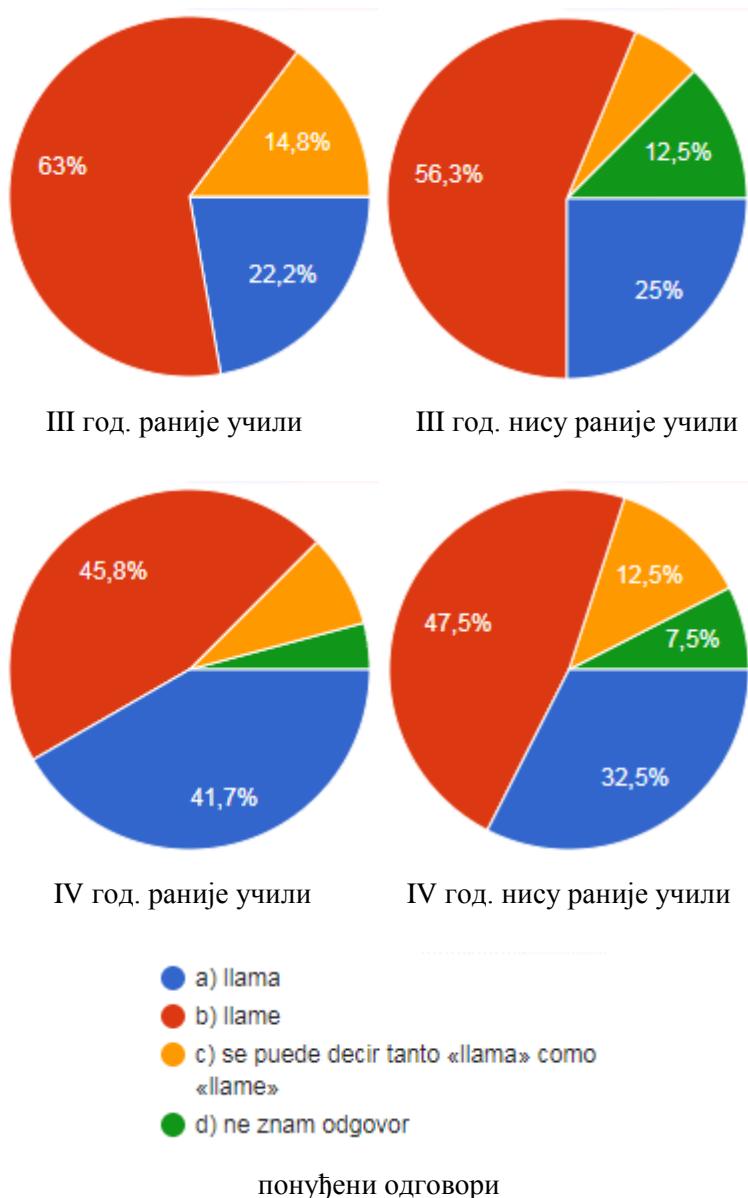
- а) *llama*
- б) *llame*
- ц) *могуће је употребити и llama и llame*
- д) *не знам одговор*

Графички приказ 29: Одговори Шпанаца на питање бр. (32) и понуђени одговори

¹³⁸ Вид. 6.5.

Графички приказ 30: Одговори студената на питање бр. (32)

За субјунктив се исправно одлучује 63% (17/27) студента треће године коју су раније учили шпански језик и 56,3% (18/32) оних који нису, односно 45,8% (11/24) студената четврте године који су раније учили шпански језик и 47,5% (19/40) оних који нису. Три студента треће године који су учили шпански језик пре уписа на факултет и шест студената треће године који нису објашњавају да се не зна да ли ће Педро заиста звати или не. Исти коментар навела су два студента четврте године који су раније учили шпански језик и три студента четврте године који нису.

Употребу индикатива, уколико су уопште писали објашњење, образлажу тиме што се ради о узроку, а два студента четврте године су навела да су се определила за индикатив из разлога што ће Пердо сигурно звати. Индикатив користи 22,2% (6/27) студента треће године који су раније учили шпански језик и 25% (8/32) оних који нису, односно 41,7% (10/24) студената четврте године који су раније учили шпански језик и 32,5% (13/40) оних који нису. Очигледно је да су студенти четврте године чешће давали нетачан одговор од студената треће године.

6.4.3. Изричне реченице

У анализи изричних реченица, пажњу нам посебно привлаче резултати добијени за пример (15). Употребљена је изрична реченица уведена глаголом *creer* у потврдном облику. Ову реченицу укључили смо у истраживање више у својству дистрактора, јер нисмо очекивали да ће студенти дати погрешне одговоре. Наиме, *creer* је врло чест глагол мишљења, па је опозиција *creo que/ no creo que* обично једна од првих које се науче када се ученици упусте у савладавање разлике између индикатива и субјунктива – уз потврдни облик тог глагола користи се индикатив, док се уз његов негирани облик користи субјунктив. Као што се види на основу графикана (31), само један изворни говорник је у (15) употребио субјунктив.¹³⁹

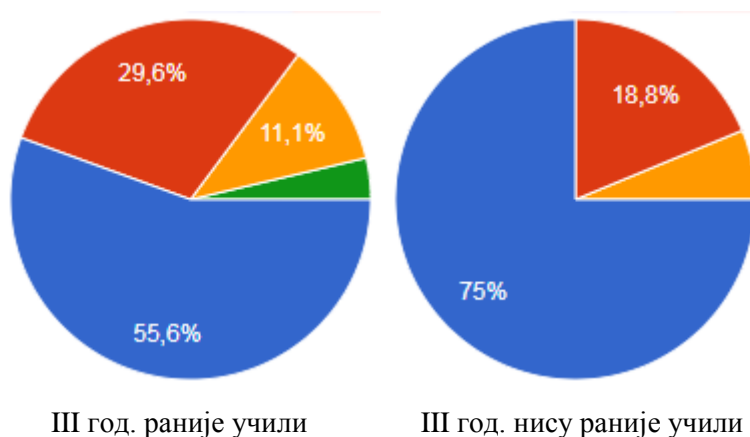
15) – *Creemos que él _____ interesado en comprar otro coche, es que el motor del que tiene ya no marcha.*

- a) *está*
- б) *esté*
- ц) *могуће је употребити и *está* и *esté**
- д) *не знам одговор*

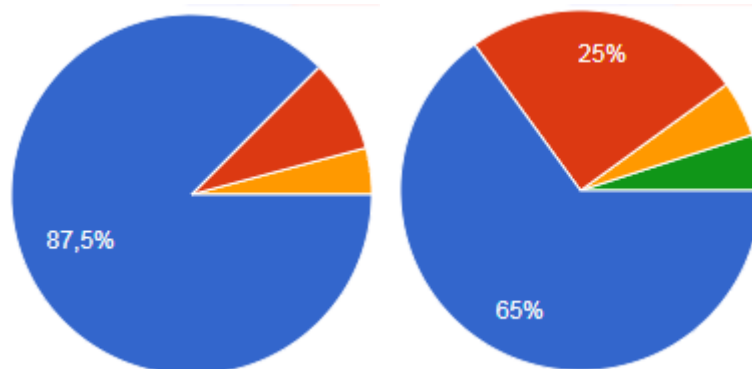
Графички приказ 31: Одговори Шпанаца на питање бр. (15) и понуђени одговори

Графички приказ 32: Одговори студената на питање бр. (15)

¹³⁹ То се може сматрати једноставном омашком, будући да испитаник није навео образложење за свој одговор, за разлику од једног Мексиканца који би у овом контексту употребио субјунктив из учтивости у зависности од тога коме се обраћа (вид. 6.3).

IV год. раније учили

IV год. нису раније учили

- a) está
- b) esté
- c) se puede decir tanto «está» como «esté»
- d) ne znam odgovor

понуђени одговори

Наравно, студенти већински користе индикатив, али број оних који су се одлучили за друге опције није занемарљив. Студенти треће године који су раније учили шпански језик обележили су субјунктив у 29,6% случајева (8/27), 11,1% (3/27) решило се за оба глаголска начина, а један испитаник (3,7%) обележио је (d) *не знам одговор*. Они који нису раније учили шпански језик распоредили су одговоре на следећи начин: 18,8% (6/32) субјунктив и 6,3% (2/32) и индикатив и субјунктив. То значи да су чак студенти треће године који нису раније учили језик на ово једноставно питање дали тачан одговор у већем броју од оних који су имали предзнање: погрешило је 12 од 27 студената треће године коју су раније учили, односно 8 од 32 студената који нису раније учили језик.

Студенти четврте године који су раније учили шпански изабрали су субјунктив у знатно мањем проценту, 8,3%, а оба глаголска начина у таквој ситуацији употребио би један испитаник, 4,2%. Студенти четврте године који нису раније учили језик дали су знатно лошије одговоре: чак 25% (10/40) изабрало је субјунктив, 5% (2/40) оба глаголска начина, а 5% (2/40) навело је да не зна одговор.

Када су у питању образложења оних испитаника који нису тачно одговорили, углавном наводе да избор индикатива, односно субјунктива, зависи од степена сигурности у то да ће купити аутомобил, да се субјунктив користи јер изражавамо мишљење о некој *другој* особи, да је у питању субјективно мишљење или да су „субјекти различити“.¹⁴⁰

Насупрот питању (15), у (2) експериментални испитаници су већински препознали да се уз негирани глагол *creer* користи субјунктив. Заправо, према лингвистичкој литератури, у (2) очекивали смо ехоично значење, тј. индикатив. Испоставило се, међутим, да Шпанци не тумаче тако овај пример, те без изузетка користе субјунктив (вид. графикон 33).¹⁴¹

¹⁴⁰ Вид. 6.5.

¹⁴¹ Кубанци и Мексиканци су такође у овом примеру користили субјунктив. Индикатив су обележила два Кубанца, односно један Мексиканац, што је занемарљиво.

2) En la clase de matemáticas Pedro siempre llega a la solución correcta, pero esta vez se ha equivocado y la profesora ha confirmado que la solución de Pedro es incorrecta. Tú no te lo puedes creer, te sorprendes y reaccionas de la siguiente manera:

– ¡No creo que Pedro _____!

a) se ha equivocado

б) se haya equivocado

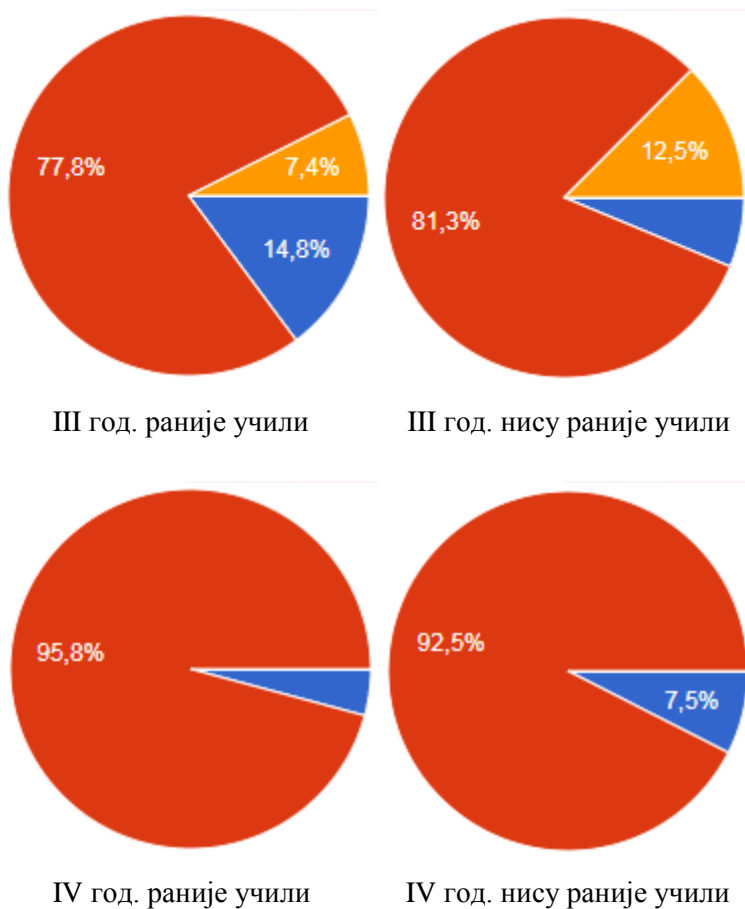
ц) могуће је употребити и se ha equivocado и se haya equivocado

д) не знам одговор

Графички приказ 33: Одговори Шпанаца на питање бр. (2) и понуђени одговори

Графички приказ 34: Одговори студената на питање бр. (2)

- a) se ha equivocado
- b) se haya equivocado
- c) se puede decir tanto «se ha equivocado» como «se haya equivocado»
- d) ne znam odgovor

понуђени одговори

Неколики студенти који су употребили индикатив (14,8% (4/27), 6,3% (2/32), 4,2% (1/24) и 7,5% (3/40), редом према графичком приказу 34) то не објашњавају ехоичношћу, већ тиме што је Педро заиста погрешно, тј. чињеничним стањем ствари.

Слично томе, опет водећи се идејом о ехоичном тумачењу исказа, у функцији којег се налази индикатив, у (5) очекивали смо да ће се изворни говорници одредити за опцију *gusta*. Шпанци, међутим, ипак бирају субјунктив. Два испитаника одлучила су се за оба глаголска начина, а један за индикатив (графички приказ 35). Они то објашњавају на следеће начине:¹⁴²

- „Se utiliza el subjuntivo porque se habla de una posibilidad hipotética: que haya dicho que el vestido no le gusta“;
- „*Gusta* reproduce en estilo directo lo que ha dicho la otra persona. *Guste* se usa para estilo indirecto“;
- „*Guste* me parece más natural, pero me da la sensación de que *gusta* le da un idea de que es algo más presente y real, menos hipotético“.

5) – ¿Cómo me ves?

– *Pues, ese traje no me parece de moda.*

– *Así que no te gusta.*

– *Yo no he dicho que no me _____, simplemente he dicho que no me parece de moda.*

a) *gusta*

б) *guste*

ц) *могуће је употребити и gusta и guste*

д) *не знам одговор*

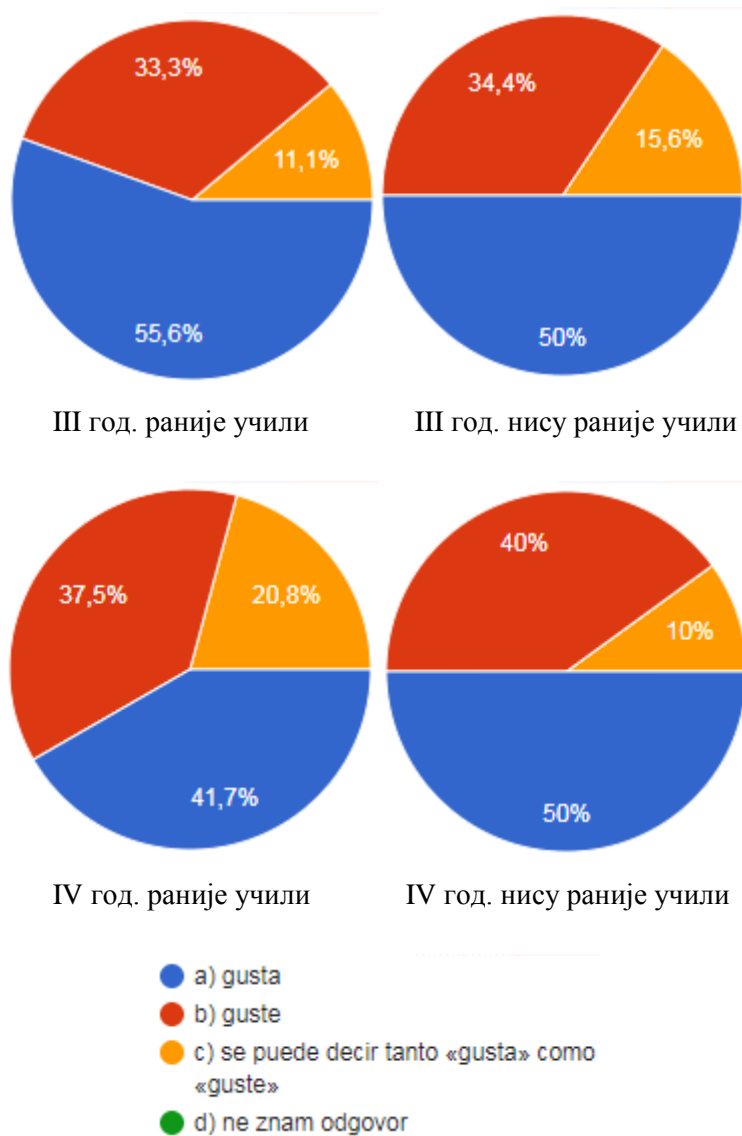
¹⁴² Насупрот Шпанцима, Кубанци бирају индикатив у овом контексту у знатно већем проценту. Чак 42,3% (11/26) Кубанаца и 12,5% (3/24) Мексиканаца у овом контексту би употребило индикатив. Мексиканци као могућу опцију обележавају и оба глаголска начина, и индикатив и субјунктив, и то у 25% случајева (6/24). Док Кубанци не наводе објашњења, Мексиканци пишу:

- „Lo correcto sería *gusta* pero en México normalmente se diría *guste*“;
- „No tienen diferencia, sólo es la manera que se pueden decir“;
- „La diferencia es el tiempo en el que se está hablando, pero ambas son aceptables porque una está como *repitiendo* lo que dijo el otro, y la otra está hablando sobre una situación actual“.

Графички приказ 35: Одговори Шпанаца на питање бр. (5) и понуђени одговори

Графички приказ 36: Одговори студената на питање бр. (5)

понуђени одговори

Док смо код изворних говорника очекивали ехоично тумачење и сходно томе употребу индикатива, претпостављали смо да ће студенти користити субјунктив водећи се обликом *no he dicho que*. Испоставило се, међутим, да су у веома великом проценту користили индикатив

или и индикатив и субјунктив. Студенти треће године одабрали су индикатив у чак 55,6% случајева (15/27), они који су раније учили језик, односно у 50% случајева (16/32), они који нису. Ти проценти у четвртој години износе 41,7% (10/24) и 50% (20/40), истим редом. Тај избор правдају коментарима: „субјекат изражава своје мишљење“, „чињеница“, „не знам зашто“, „звучи“, „слагање субјеката *yo* и *a mí*“, „индикатив, зависна реченица којом се исказује конкретан садржај главне“, „заиста је то рекао, у питању је преношење нечег већ изреченог“, „исказивање личних ставова“, „јер образлажем своје мишљење“.

И индикатив и субјунктив обележило је 11,1% (3/27) студената треће године који су учили шпански пре уписа на факултет и 15,6% (5/32) оних који нису, односно 20,8% (5/24) студената четврте године који јесу и 10% (4/40) оних који нису. Наводе следећа образложења:

- „El uso depende de punto de vista, pero más me vale el uso de subjuntivo en este caso – opinión subjetiva“;
- „Pueden ser las dos opciones dependiendo de si quiere enfatizar que no ha dicho algo o si le gusta o no“;
- „Зависи од степена у коме је та изјава блиска стварности“;
- „Са индикативом значи да му се не свиђа, али није то рекао, а са субјунктивом не мора да значи да му се не свиђа и није рекао“;
- „Si utilizamos el subjuntivo, simplemente queremos destacar la importancia de la segunda parte de la oración“;
- „Зависи да ли жели да се нагласи чињеница“;
- „Употребом субјунктива други део реченице се истиче, наглашава, али није нетачно ни употребити глагол у индикативу“.

Даље, изненађује проценат студената који су обележили индикатив у (30). Тај проценат чак у последњој групи испитаника (IV година, нису учили раније) далеко премашује број тачних одговора. Као и у претходном питању, у (30) одговор само једног изворног говорника одступа од осталих, што је занемарљиво, па се тачним одговором сматра искључиво субјунктив *hayáis* (графикон 37). Налазимо се пред изричном реченицом уведеном негираним глаголом перцепције: њоме се исказује неасертиван садржај, па се према граматичком правилу користи субјунктив.

30) *La madre les está reprochando a los niños:*

– *No veo que os _____ levantado y preparado para ir a la escuela.*

а) *habéis*

б) *hayáis*

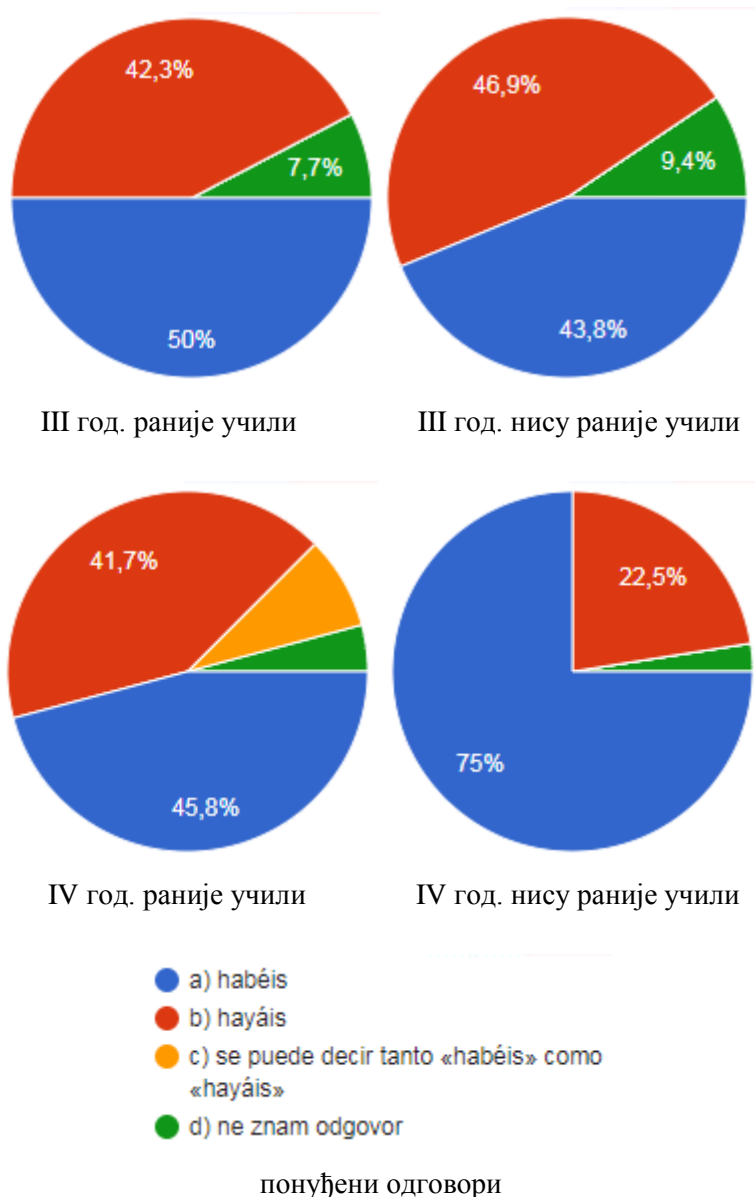
ц) *могуће је употребити и habéis и hayáis*

д) *не знам одговор*

Графички приказ 37: Одговори Шпанаца на питање бр. (30) и понуђени одговори

Графички приказ 38: Одговори студената на питање бр. (30)

Ни половина студената треће године није обележила тачан одговор: само 42,3% (11/27) оних који су учили шпански језик пре уписа на факултет и 46,9% (15/32) оних који нису.

Кажемо *само*, јер смо сматрали да ће ово питање студентима бити једноставно. Студенти четврте године коју су учили раније шпански језик одговорили су подједнако лоше: субјунктив је обележило само 41,7% (10/24). Убедљиво најлошије одговорили су студенти четврте године који нису раније учили шпански језик: тачан одговор изабрало је само 22,5% (9/40). Чак се и овај мали број тачних одговора додатно смањује ако узмемо у обзир коментаре неких студента. Наиме, поједини испитаници су објашњавали да су изабрали субјунктив јер надређена и зависна реченица имају различите субјекте.¹⁴³ Даље, неки су бирали индикатив зато што им субјунктив *hayáis* „рогобатно звучи“; јер се радња десила у прошлости и има последице које још трају; јер је то чињеница; јер се радња догодила пре друге радње; јер је то „изјава“; јер тако „звучи“.

Упоредимо питање (30) са (11), где је такође употребљен облик *no veo que*, али у другачијем контексту. У (11), као што смо објаснили у 6.2.3, у складу са лингвистичком литературом очекивали смо ехоично тумачење исказа и стога употребу индикатива. Показало се, међутим, да једино Кубанци у већем проценту заиста и користе индикатив, док је само један Шпанац обележио индикатив, односно један опцију и индикатив и субјунктив, образложивши да разлике нема (графикон 39). С друге стране, одговори студената су неуједначени и у процентима готово да су исти као на питање (30) (упоредити графиконе 38 и 40).

11) – ¿Ves qué bonito es el vestido?

– No veo que _____ bonito, veo que es perfecto.

а) *es*

б) *sea*

ц) *могуће је употребити и es и sea*

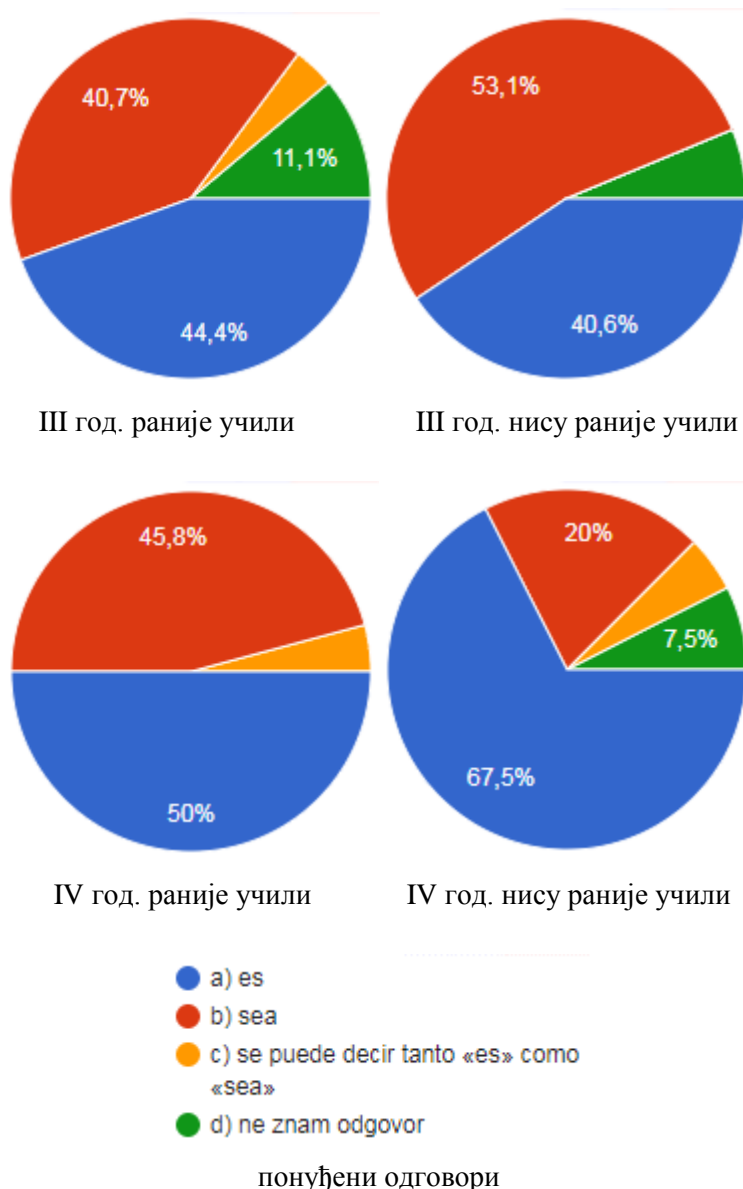
д) *не знам одговор*

Графички приказ 39: Одговори Шпанаца на питање бр. (11) и понуђени одговори

¹⁴³ Вид. 6.5.

Графички приказ 40: Одговори студената на питање бр. (11)

Погледајмо питања (21) и (14) са негираним глаголом *recordar*. Разлика је у лицу: у (21) употребљено је прво лице једнине, а у (14) треће. Треће лице дозвољава већу слободу у употреби глаголског начина у зависној клаузи. Наиме, облик *no recuerdo* обавезно захтева субјунктив, јер би у супротном негација у главној реченици и асертивна природа индикатива у зависној били у контрадикторном односу. То показују и одговори изворних говорника (вид. графикон 41). Насупрот томе, до контрадикторности неће доћи ако је негирани надређени предикат у треће лицу, јер тада показујемо да субјекат главне реченице нешто не памти (у случају глагола *recordar*), док није тако и са говорним лицем. У (14) Суарес се не сећа да је био председник Владе, јер је болестан, али друштво то памти. Према томе, у зависној реченици се користи индикатив. Само један изворни говорник одлучио се овде за субјунктив (3,4%), индикатив је одабрала већина, 75,9% (22/29), док се за оба глаголска начина определио мали број испитаника, 20,7% (6/29) (графикон 43). Свакако, број контролних испитаника који би у овој ситуацији употребили и индикатив и субјунктив јесте мали, али не и занемарљив: тај број нам заправо показује да је у таквој ситуацији могуће употребити и субјунктив ако се говорно лице дистанцира од истиносне вредности информације коју преноси.

21) – *Creo que esa crema está disponible solamente en ese tamaño. No recuerdo que la _____ ni más pequeña ni más grande.*

- a) *he visto*
- б) *haya visto*
- ц) *могуће је употребити и he visto и haya visto*
- д) *не знам одговор*

14) *Adolfo Suárez fue presidente del Gobierno, pero ahora padece de Alzheimer y no lo recuerda. Diremos:*

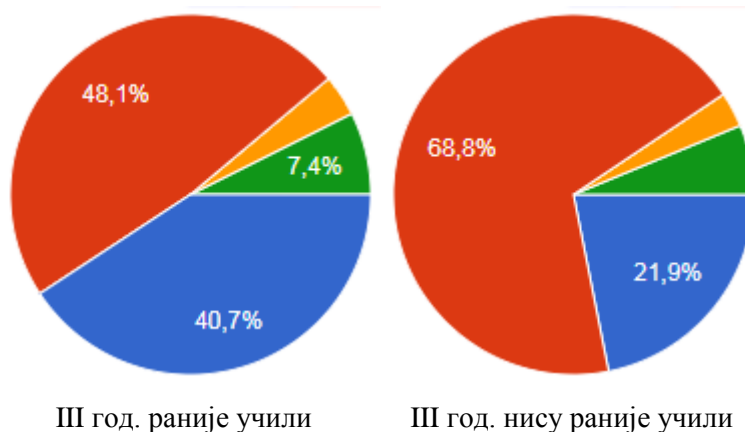
– *Suárez no recuerda que _____ presidente.*

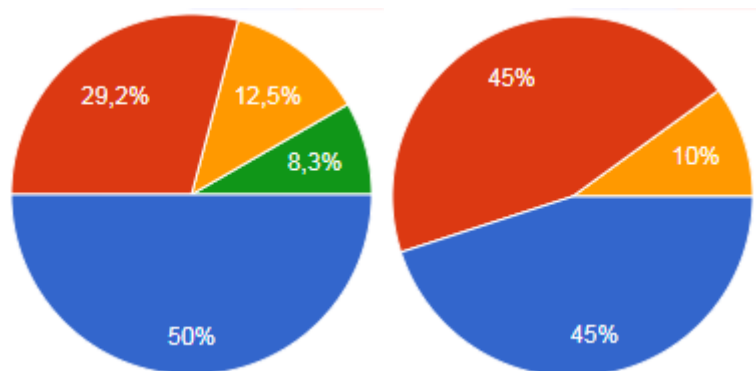
- a) *fue*
- б) *fuera*
- ц) *могуће је употребити и fue и fuera*
- д) *не знам одговор*

Графички приказ 41: Одговори Шпанаца на питање бр. (21) и понуђени одговори

Графички приказ 42: Одговори студената на питање бр. (21)

IV год. раније учили

IV год. нису раније учили

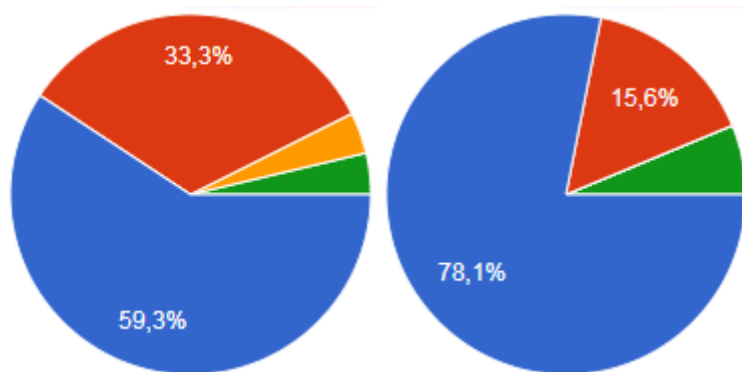
- a) he visto
- b) haya visto
- c) se puede decir tanto «he visto» como «haya visto»
- d) ne znam odgovor

понуђени одговори

Графички приказ 43: Одговори Шпанаца на питање бр. (14) и понуђени одговори

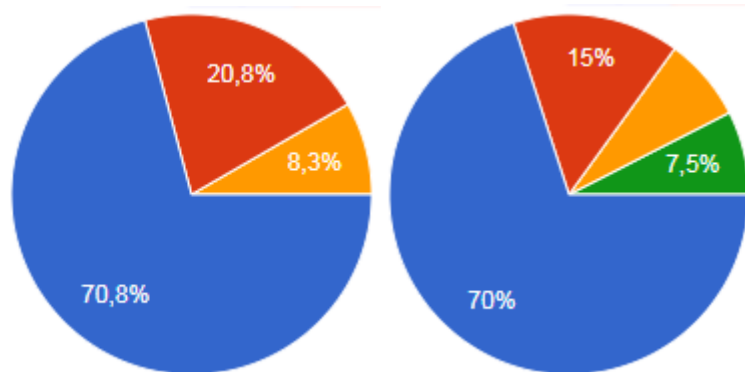

Графички приказ 44: Одговори студената на питање бр. (14)

III год. раније учили

III год. нису раније учили

IV год. раније учили

IV год. нису раније учили

- a) fue
- b) fuera
- c) se puede decir tanto «fue» como «fuera»
- d) ne znam odgovor

понуђени одговори

Графикони (42) и (44) показују да су одговори студената веома неусаглашени, а нарочито на питање (21), што нас изненађује, будући да смо очекивали да ће, иако можда не препознају могућност употребе индикатива уз негирани уводни глагол, као у (14), дефинитивно знати једно од првих правила са којим се сусрећу ученици у савладавању контраста индикатив/субјунктив (а то је употреба субјунктива у изричним реченицама уз негирани уводни глагол). Међутим, укупно гледано, прецизнији су им одговори на питање (14). У том примеру углавном уочавају да се ради о *чињеници*, како наводе у коментарима. Осим тога, неки од испитаника треће године који су се определили за индикатив сматрају да је то тачан одговор из разлога што субјекти главне и зависне реченице одговарају истој особи,¹⁴⁴ а дају и коментаре типа: „у главној реченици је презент, што захтева индикатив“, „индикатив јер је акценат на томе да се он не сећа“, „se usa indicativo porque estamos seguros que él no lo recuerda“, што наравно није исправно тумачење овог исказа, а чак два испитаника са треће године наводе да су употребили *fue*, јер је у питању негација. Студенти четврте године наводе слична образложења за употребу индикатива: „чињеница“, „es el mismo sujeto“, „завршена прошлост“, „тако ми звучи“, „не знам да образложим“. Они који су навели субјунктив или то објашњавају, наравно, негираним уводним глаголом, или наводе да је у питању „евалуација чињенице“, „радња која се односи на прошлост“, „негативна чињеница“. Тачно образложење навео је само један студент четврте године: „fue – desde nuestro punto de vista, fuera – desde el punto de vista de Suárez“. Дакле, као и у раније анализираним питањима, процентуално тачних одговора на питање (14) има доста (59,3%, 78,1%, 70,8% и 70%, редом према графиконима 44), али тај број се знатно смањује када погледамо разлоге из којих су неки испитаници обележили управо ту опцију.

Одговори експерименталних испитаника на питање (21) прилично су лоши, јер је у том примеру искључиво могуће употребити субјунктив, а за тај одговор одлучило се 48,1% (13/27) студента треће године који су раније учили шпански језик, 68,8% (22/32) студента треће године који нису учили тај језик пре уписа на факултет, 29,2% (7/24) студента четврте године који су раније учили шпански језик и 45% (18/40) оних који нису. Уочава се да најлошије резултате имају студенти четврте године који су имали предзнање пре уписа на факултет. Навели су занимљиве коментаре типа: „са субјунктивом не може да се сети да ли ју је видео у

¹⁴⁴ За тумачење овог одговора вид. б.5.

другачијој величини, а са индикативом је није видео сигурно“; „индикатив јер изјављује нешто са сигурношћу“, „индикатив јер никада до сада није видео мању“, „субјунктив јер прича уопштено, не односи се само на тај тренутак“.

6.5. Закључна разматрања о одговорима студената

У 6.4.1 анализирали смо одговоре студената на пет питања са *aunque*-клаузама у фактуалним контекстима – два са тематским значењем, (8) и (19), два са полемичким, (24) и (29), и једно са асертивним (48). Потом, у 6.4.2, анализирали смо *porque*-клаузе: два питања, (7) и (37), са фактуалним полемичким значењем и једно, (32), са проспективним полемичким значењем. Такође, у 6.4.3, у анализу смо укључили одговоре студената на питања са изричним реченицама уведеним облицима *creemos que* (15), *no creo que* (2), *no he dicho que* (5), *no veo que* (11) и (30), *no recuerdo que* (21), *no recuerda que* (14).

Истраживање показује да студенти базирају објашњења употребе индикатива и субјунктива на традиционалним антонимним појмовима чињеница, објективност, извесност, односно сумња и неизвесност или на степеновању вероватноће, а не на опозицији асертивност/неасертивност (што значи да се такав опис користи и на студијама). Врло је мало студената који препознају фактуалну употребу субјунктива: полазећи од основног правила употребе глаголских начина, углавном сматрају да је неопходно употребити индикатив ако се ради о реалном, чињеничном стању ствари, што бисмо издвојили као један од кључних проблема. Осим тога, студенти греше и у контекстима за које смо веровали да ће им бити лакши. Чак половина студената, уопштено говорећи, одлучује се за индикатив уз *no he dicho que*, *no veo que* и *no recuerdo que*. Очекивали смо да ће студенти већински умети да препознају негацију надређеног предиката као условљавајући фактор за избор субјунктива. Осим тога, изненађује број студента који се није определио за индикатив уз *creemos que*. То значи да се у изричним реченицама јавља велики број нетачних одговора на питања за која смо сматрали да ће им бити једноставна.

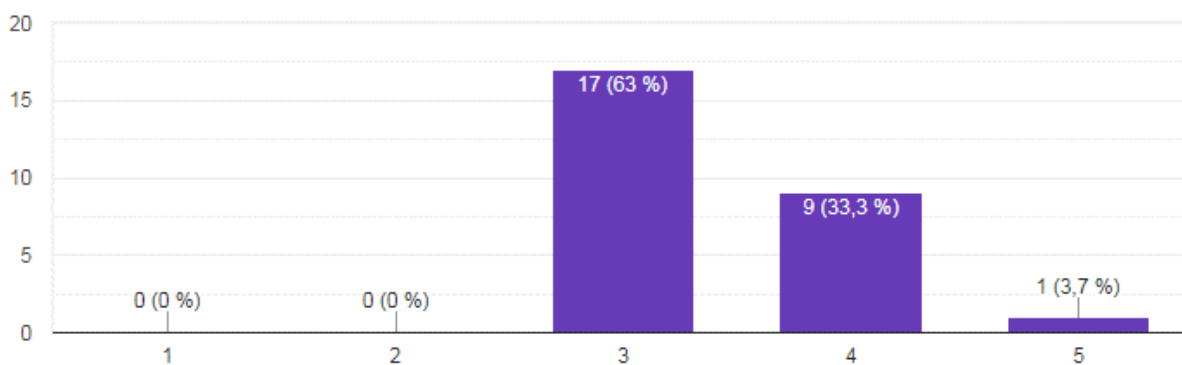
Важно је имати у виду да проценти често не дају праву слику о знању студента. У том смислу су њихови коментари драгоцени у анализи. Наиме, понекад студенти обележе тачну опцију, али се на основу њиховог образложења јасно уочава да заправо нису размишљали на прави начин, тј. да су одабрали прави одговор али водећи се неким другим (нетачним) критеријумима. На основу образложења одговора уочили смо да студенти понекад не разумеју правила довољно добро или их науче погрешно, па их самим тим и не могу правилно примењивати. На пример, поједини студенти наводе да у примеру *La sustituiré mañana en el trabajo, aunque, para decirte la verdad, no puedo/ pueda reprimir el disgusto*¹⁴⁵ треба употребити субјунктив због негације: употреба одређеног глаголског начина у зависној реченици може бити условљена негацијом главног предиката, а не самог зависног предиката. Такође, немали број студената у свом образложењу говори о „различитим субјектима“ или о „истим субјектима“ (не само у питањима која смо детаљно анализирали, већ и у другим питањима која овде нисмо укључили у анализу да бисмо избегли понављање). Можемо само да претпоставимо да је реч о мешању са правилом о употреби субјунктива, односно инфинитива, у реченицама типа *Quiero que salgas/ Quiero salir*. У таквим примерима ако се оба глаголска облика односе на истог вршиоца радње користи се инфинитив, а ако се вршиоци радње разликују користи се субјунктив, што апсолутно нема везе са контрастом

¹⁴⁵ Овај пример се у анкети налази под редним бројем (1). Одговори студената на ово питање овде нису детаљно анализирани.

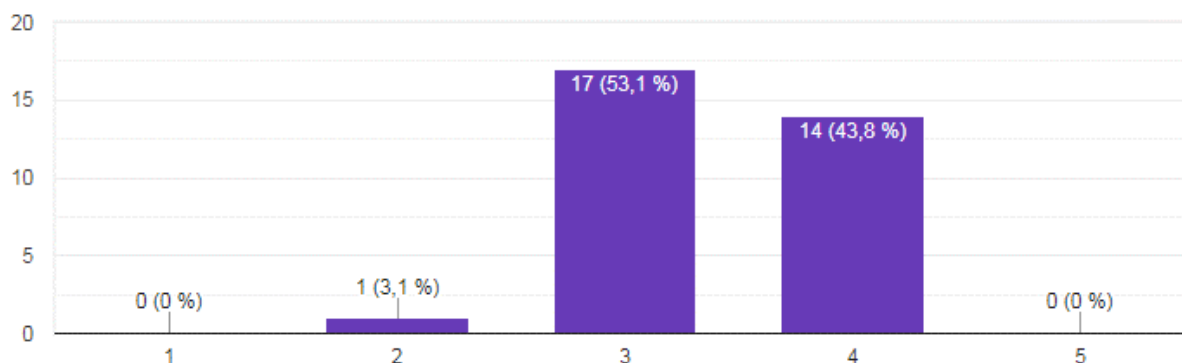
индикатив/субјунктив.¹⁴⁶ Даље, велики број студената се одређивао за одређену опцију зато што им једноставно тако „звучи“ прихватљивије, што значи да немају солидну теоријску основу.

Долазимо да закључка да нема разлике у успешности реализовања ове анкете између студената коју су имали предзнање из шпанског језика при доласку на факултет и оних који нису. Можда се разлика између тих студената уочава на пример у богатству вокабулара или флуентности говора, али не и у познавању употребе глаголских начина.¹⁴⁷ Међутим, графикони (45 – 48) показују да студенти који су раније учили шпански језик самоувереније оцењују своје познавање граматике, па, иако се углавном већина испитаника одлучује да себи додели средњу оцену (3), они ипак чешће себе оцењују четворком или чак петицом, за коју се студенти без предзнања нису ниједном определили. Нарочито је уочљиво да се студенти четврте године који су раније учили шпански језик одређују за тако добру оцену.

Графички приказ 45: Оцена сопственог знања граматике шпанског језика студената III године који су раније учили шпански језик

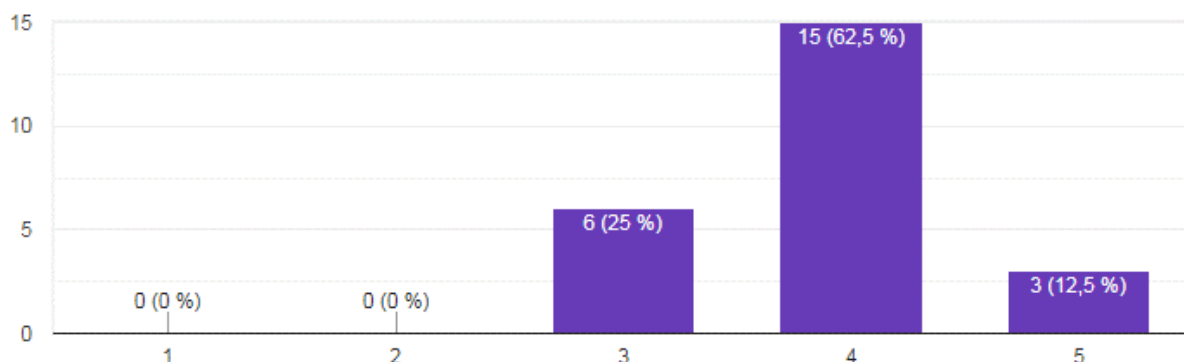
Графички приказ 46: Оцена сопственог знања граматике шпанског језика студената III године који нису раније учили шпански језик

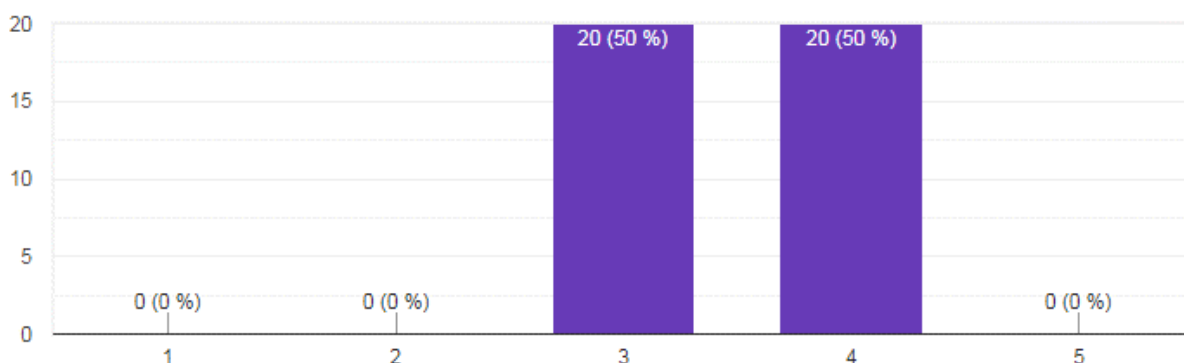
¹⁴⁶ О таквој употреби инфинитива вид. 3.3.

¹⁴⁷ Слично томе, док боравак на говорном подручју језика који се учи несумњиво представља драгоцену искуство у савладавању језика, оно не мора имати пресудан утицај на савладавање опозиције индикатив/субјунктив.

Графички приказ 47: Оцена сопственог знања граматике шпанског језика студената IV године који су раније учили шпански језик

Графички приказ 48: Оцена сопственог знања граматике шпанског језика студената IV године који нису раније учили шпански језик

Ми, међутим, на основу резултата овог теста, не само да не уочавамо да студенти који су учили језик пре уписа на факултет решавају задатке боље од оних који нису, већ не увиђамо ни да тачније одговоре дају студенти четврте године од студената треће године, тј. испоставило се да студенти четврте године немају боље знање у овај области у односу на студенте треће године. Штавише, у неколико наврата смо у анализираним питањима скренули пажњу на то да су студенти четврте године чешће давали погрешне одговоре од студената треће године. Забрињавајуће је то што су студенти четврте године који су учествовали у истраживању на самом крају студија, будући да је анкета спроведена крајем последњег семестра, у месецу мају. При томе, као што смо већ поменули, многи су давали погрешне одговоре чак и на питања о употреби глаголских начина уз изразе типа *(no) creo que* и *(no) veo que*.

Узрок настанка оваквих грешака код студената налазимо у разлици између глаголских система шпанског и српског језика и првенствено у томе што се та разлика у настави шпанског као страног језика углавном не узима у обзир.¹⁴⁸ Због саме конфигурације глаголског система у шпанском језику у преводу на српски језик одређене семантичко-прагматичке нијансе се могу изгубити. У обратном смеру, у преводу са српског на шпански језик треба знати како граматички формулисати оно значење које постоји и у српском језику али није граматички исказано. Све што може да се искаже на једном језику може и на другом, али не истим језичким средствима, те у преводу са српског на шпански треба граматички обогатити израз. Дакле, оно

¹⁴⁸ О статусу контрастивне анализе у настави страних језика и предлогу за примену једног интегралног наставног метода вид. 7.3.

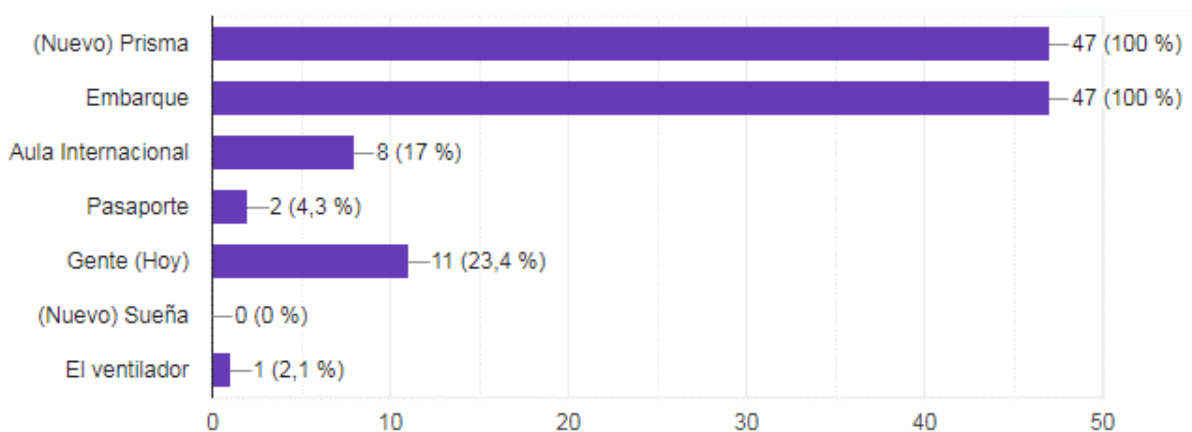
што је граматички присутно у шпанском исказу, у српском језику се углавном може установити на основу контекста. Овде говоримо о преводу, јер је превођење у поређењу два језичка система неминовно (и ученици то веома често чине, нарочито у почетним фазама учења, вид. 7.2), премда наведено важи и за професионално превођење. Сматрамо да је на те разлике у глаголским системима потребно посебно ставити нагласак у настави. Осим тога, чињеница да врло мало студената препознаје фактуалну употребу субјунктива намеће нам задатак да утврдимо како је она представљена у уџбеницима за странце (вид. наредно поглавље).

7. ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА НАСТАВУ ШПАНСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

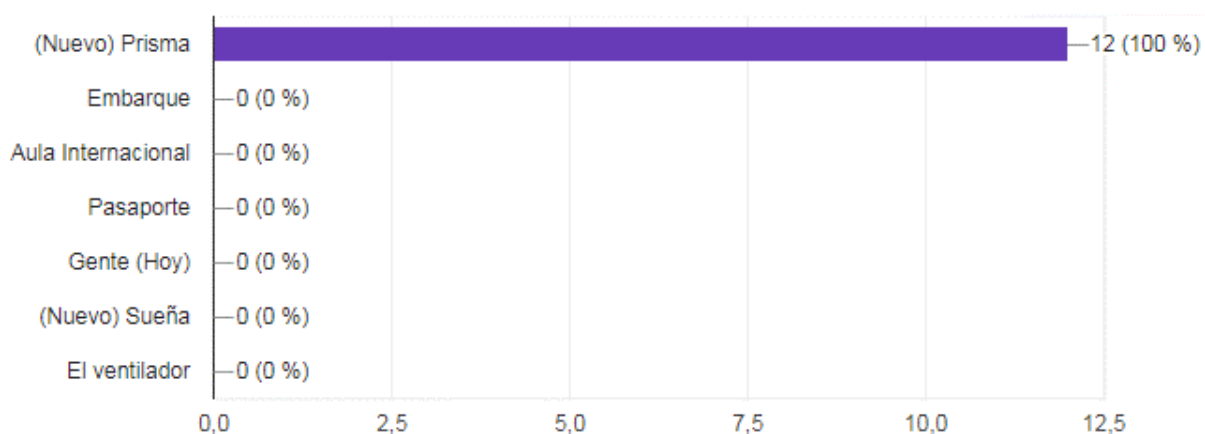
7.1. Фактуална употреба субјунктива у уџбеницима за шпански језик намењеним странцима

Као једно од најпроблематичнијих значења субјунктива изворним говорницима српског језика издваја се његова фактуална употреба. На то указују одговори студената у нашем истраживању, који се опредељују готово искључиво за индикатив ако се ради о чињеничним ситуацијама. Узрок вероватно лежи у томе што ученици приликом првог сусрета са опозицијом индикатив/субјунктив обично уче да индикативу одговарају чињеничне, реалне ситуације, а субјунктиву иреалне, хипотетичне. То значи да је на тај аспект употребе индикатива и субјунктива потребно посебно обратити пажњу у настави. Зато смо одлучили да анализирамо како је фактуална употреба субјунктива представљена у уџбеницима којим су се служили студенти укључени у наше истраживања. Определили смо се управо за оне уџбенике за које су сами студенти навели да су их користили на студијама (вид. графиконе 49 – 52).

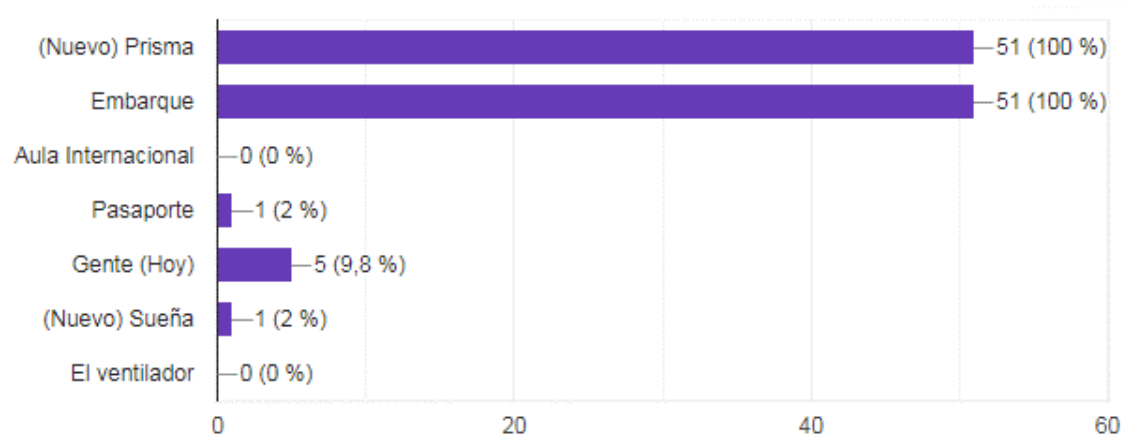
Графички приказ 49: Одговори студената III године Филолошког факултета у Београду

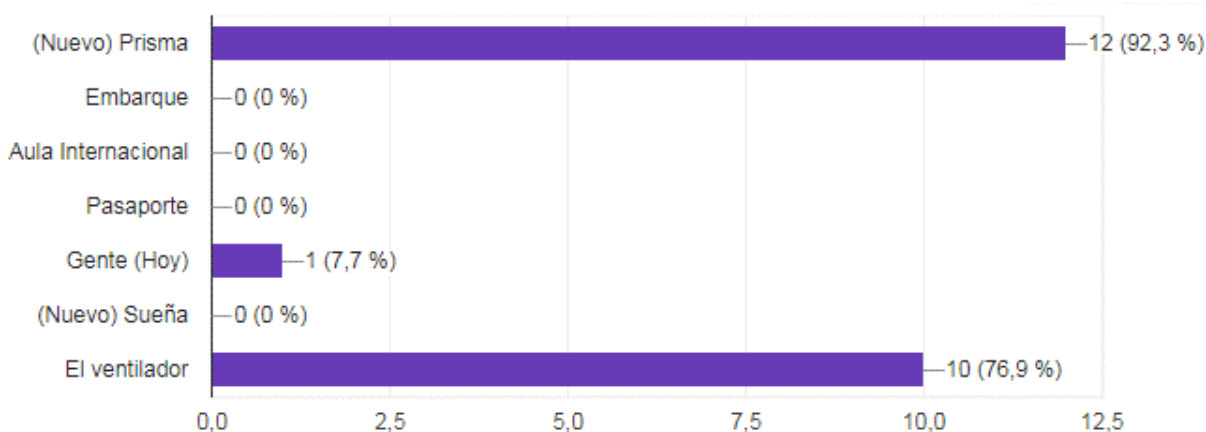
Графички приказ 50: Одговори студената III године Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу

Графички приказ 51: Одговори студената IV године Филолошког факултета у Београду

Графички приказ 52: Одговори студената IV године Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу

Понуђени одговори били су: *(Nuevo) Prisma*, *Embarque*, *Aula Internacional*, *Pasaporte*, *Gente (Hoy)*, *(Nuevo) Sueña*, *El Ventilador*, а имали су и могућност да наведу неки други уџбеник који се не налази на списку. Сви студенти Филолошког факултета Универзитета у Београду обележили су *(Nuevo) Prisma* и *Embarque*. Студенти треће године означили су и *Gente (Hoy)* (11/47), *Aula Internacional* (8/47), *Pasaporte* (2/47) и *El Ventilador* (1/47). Студенти четврте

године су навели да су учили и из *Gente (Hoy)* (5/51), *Pasaporte* (1/51) и *(Nuevo) Sueña* (1/51). Сви испитаници са Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу (изузев једног са четврте године) обележили су *(Nuevo) Prisma*. Студенти четврте године означили су и *El Ventilador* (10/13), а један испитаник обележио је и *Gente (Hoy)*.

Према томе, стиче се утисак да се на Катедри за иберијске студије у Београду користе *(Nuevo) Prisma* и *Embarque*, док се у Крагујевцу до четврте године користи *(Nuevo) Prisma*, а потом се укључује и *El Ventilador*. Остале наведене уџбенике, имајући у виду број испитаника који их је обележио, студенти су вероватно користили пре уписа на факултет или током студија самостално. Одлучили смо да анализирамо у анкети најчешће обележаване уџбенике, а то су *Nuevo Prisma* (обележило 122 испитаника од укупно 123), *Embarque* (98/123), *El Ventilador* (11/123, премда је то мало испитаника у односу на укупан број, морамо имати у виду да је овај уџбеник обележило 10/13 студента четврте године из Крагујевца, што значи да се користи у четвртој години на Филолошко-уметничком факултету, а то показује и програм предмета Комуникативне вештине шпанског језика¹⁴⁹) и *Gente Hoy* (17/123).¹⁵⁰ Остали уџбеници обележени су у незнатном броју: *Aula Internacional* (8/123), *Pasaporte* (3/123) и *(Nuevo) Sueña* (1/123).

7.1.1. Фактуална употреба субјунктива у *Nuevo Prisma*

У *Nuevo Prisma* фактуална употреба субјунктива јавља се на нивоима Б2 и Ц1. На нивоу Б2 објашњавају полемички субјунктив на следећи начин: „cuando queremos retomar lo que ha dicho nuestro interlocutor pero queremos restarle importancia a lo que dice, usamos también el subjuntivo en la concesiva“ (*Nuevo Prisma, fusión niveles B1 y B2*, стр. 169), што илуструју примером:

- *¡Qué móvil más antiguo! No tiene ni cámara de fotos.*
- *Pues aunque no tenga cámara, me va genial y no necesito comprar otro.*
- *Што ти је стар телефон! Чак нема ни камеру.*
- *Па шта ако нема камеру, одлично ме служи и не треба ми други.*¹⁵¹

Потом се наводи да је уз изразе *por más + sustantivo + que* и *a pesar de que* могуће употребити и индикатив и субјунктив, али се разлика у значењу не објашњава (вид. *Nuevo Prisma, fusión niveles B1 y B2*, стр. 169).

На нивоу Ц1 поново представљају полемички субјунктив и наводе да му могу одговорати два образложења: „no sabes si la información que te da tu interlocutor es verdad o no, pero no te importa nada o no te la crees, por lo que se presenta como un hecho inseguro“ или „compartes y aceptas la información que te da el interlocutor, pero le transmites que no es importante para ti“ (*Nuevo Prisma, nivel C1*, стр. 83). То појашњавају наредним примером:

- *¿Vas a ir a ver la última de James Bond? Pues no ha gustado nada a la crítica.*
- *Sí, ya lo sé, ¿y qué? Aunque no tenga buenas críticas, yo pienso ir a verla. Nunca se sabe.*

¹⁴⁹ Програм тог предмета може се наћи на линку:

http://www.filum.kg.ac.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=33&Itemid=110&lang=sr.

¹⁵⁰ Анализирамо нова издања *Nuevo Prisma* и *Gente Hoy*, уместо *Prisma* и *Gente*.

¹⁵¹ Предлоге које смо дали за превод оваквих реченица вид. у 5.8.

- *Hoћеш ли ићи да гледаш најновији филм са Џејмсом Бондом? Уопште се није допао критици.*
- *Да, знам, па шта? Јесте да нема добре критике, али планирам да идем. Никад се не зна.*

У наставку опет напомињу да се уз *por mucho/a/os/as + nombre + que, por más + (sustantivo) + que* и *a pesar de que* може користити и индикатив и субјунктив, али поново не разјашњавају разлику, тј. не наглашавају да и уз те изразе субјунктив може имати фактуално значење (вид. *Nuevo Prisma, nivel C1*, стр. 87).

У *Nuevo Prisma*, дакле, представљају употребу фактуалног субјунктива у дијалошком облику, тј. полемички субјунктив, али не помињу тематску употребу.

7.1.2. Фактуална употреба субјунктива у *Embarque*

У уџбенику *Embarque* на нивоима Б1 и Б2 аутори дају исто објашњење: везнички изрази *aunque* и *a pesar de que* (на Б2 укључују и *por más/ mucho que, por más/ mucho/a/s... que, por poco que, por poco/a/s... que, por muy... que*) користе се са индикативом када се уводи за саговорника нова информација, а са субјунктивом када му је она већ позната (вид. *Embarque 3*, стр. 93, односно *Embarque 4*, стр. 172). На тај начин објашњавају тематски субјунктив, али не дотичу се полемичког, тј. не разјашњавају да употребом субјунктива говорно лице може показати неслагање са саговорником и у први план ставити ирелевантност информације коју је он управо изнео.

Наводе, рецимо, следећи пример:

Aunque/ A pesar de que no la hayan explotado, todos conocemos su utilidad. (*Embarque 4*, стр. 172)

Јесте да није искоришћена / Очигледно није искоришћена [соларна енергија], али сви знамо колико је корисна.

7.1.3. Фактуална употреба субјунктива у *El Ventilador*

У уџбенику *El Ventilador*, који не прати све нивое учења језика према Заједничком европском референтном оквиру, већ покрива само ниво Ц1, објашњава се да се уз *aunque, a pesar de, pese a* и *porque* користи индикатив или субјунктив у зависности од нашег става према изнесеној информацији:

„Con algunas matrices que no tienen un significado modal en sí mismas (aunque..., a pesar de..., pese a..., porque...) seleccionamos Indicativo o Subjuntivo dependiendo de nuestra actitud modal ante la información que introducimos en cada caso, es decir, de la fase en que estamos considerando el argumento“ (*El Ventilador*, стр. 189).

При томе, индикатив се користи ако се исказ представља асертивно, а ако се радња доводи у питање или је говорник прихвата као истиниту, али је само спомиње, јер је секундарна у датом тренутку, користи се субјунктив. Ово последње одговора ономе што ми називамо фактуалном употребом субјунктива. То објашњење дато у *El Ventilador* јесте најприкладније и најсвеобухватније тумачење из прагматичке перспективе и у складу је са

теоријским поставкама од којих полазимо у овом раду. У уџбенику се та употреба илуструје следећим примерима:

- *No le pidas eso. Él no te quiere...*
- *Ya lo sé, pero aunque no esté enamorado de mí, todavía me tiene cariño.*
- *Немој му то тражити. Он те не воли...*
- *Знам, јесте да ме не воли, али још увек сам му драга.*
- *Oye, mira, porque tú seas más guapa y más alta que yo, no vas a ser mejor persona, ¿vale?*
- *Знаш шта, нека си ти лепиша и виша од мене, али ниси зато бољи човек, је ли то јасно?*

7.1.4. Фактуална употреба субјунктива у Gente Нои

У *Gente Нои* на нивоу Б2 наводе следеће: „cuando el hablante no quiere pronunciarse sobre si sucede o no la acción introducida por *aunque* o *a pesar de que*, el verbo va en subjuntivo“ (*Gente Нои* 3, стр. 171); дају наредне примере:

- *Yo creo que los platos precocinados son muy artificiales.*
- *Sí, pero, aunque sean de mala calidad, se consumen cada vez más.*
(el hablante no dice si son o no de mala calidad)

- *Мислим да су готова јела вештачка.*
- *Да, али и ако су лошег квалитета, све се више користе.*

Aunque este año haya una buena cosecha de oliva, los precios del aceite no bajarán.
(no me pronuncio, momento actual o futuro)

Јесте да су ове године маслине добро родиле / Очигледно су маслине ове године добро родиле, али цене уља неће падати. – познато је да су маслине већ добро родиле
И ако маслине добро роде ове године, цене уља неће падати. – односи се на будући тренутак

Ово објашњење је непотпуно, јер не разјашњава да се субјунктив може користити и када говорник заиста зна да је нешто тачно, као у врло илустративном примеру коришћеном у анкети: *aunque seas mi hija*, или у:

¿Qué pensará? Que somos españolas. Y lo somos, lo somos por mamá aunque tengamos pasaporte inglés. [CREA]

О чему ли мисли? О томе да смо Шпањолке. Па и јесмо, јесмо по мами, иако имамо енглески пасош.

7.1.5. Дискусија о анализираним уџбеницима

Овај летимични приказ наведених уџбеника показује да је објашњење субјунктива са фактуалним значењем, изузев у уџбенику *El Ventilador*, непотпуно и оскудно. Дакле, иако је то врло честа употреба, она се углавном само успутно помиње. И други аутори су дошли до истог закључка. Баљестеро де Селис (2015: 12) износи да се у уџбеницима за странце употреба глаголских начина углавном објашњава у складу са ставом говорника према остваривости ситуације: „si se considera el hecho como real, se enseña que debe utilizarse el indicativo, si se

considera simplemente posible debe utilizarse entonces el subjuntivo“ (Баљестеро де Селис, 2015: 12). Наставља:

„La diferencia entre una información nueva y una información presupuesta es en efecto esencialmente pragmática, pero no creemos que por esto no pueda ser integrada en el valor que el subjuntivo tiene en el sistema de la lengua. Integrarla permitiría dar cuenta de muchas construcciones que tantos manuales de español para extranjeros dejan sin explicar“ (Баљестеро де Селис, 2015: 14).

Грегори и Лан (2012: 333) наводе:

„Linguistic research has shown that Spanish speakers mark clauses with the subjunctive when they consider the information value of those clauses to be low. Despite widespread agreement among linguists, however, the information-value approach to the subjunctive is largely ignored in textbooks and workbooks“ (Грегори и Лан, 2012: 333).

И, даље, Алонсо Сарса (2017: 234 – 235) увиђа:

„Son particularmente confusas las oraciones concesivas factuales con subjuntivo [...], ya que los aprendientes de ELE tienden a asociar el uso del subjuntivo con la noción de hipótesis y el del indicativo con la de realidad o confirmación. En estas oraciones, los serbiohablantes seleccionarán casi siempre una forma verbal en indicativo, en lugar de en subjuntivo y, en comprensión, interpretarán la información como nueva“ (Алонсо Сарса, 2017: 234 – 235).

У *Nuevo Prisma*, што је, како смо видели према одговорима студената, најкоришћенији уџбеник, не покрива се тематски субјунктив, мада је вероватно и чешћи од полемичког. У *Embarque*, насупрот томе, спомиње се само тематски, не и полемички. Због тога се та два уџбеника добро допуњују и, подсетимо, управо њих су користили студенти Катедре за иберијске студије Универзитета у Београду који су учествовали у истраживању. Упркос томе, као што смо видели, веома мали број студената препознаје те употребе.

Тачно је да смо у раду споменули да ће изворни говорници у спонтаном разговору ретко (или неће никад) размишљати о суптилној разлици оствареној алтернацијом индикатива и субјунктива у одређеним контекстима, јер они те облике користе интуитивно. Ученицима су, међутим, у фази међујезика¹⁵² правила неопходна. Тек прошавши кроз ту фазу, можда ће у неком тренутку тако добро говорити језик да не морају у спонтаној продукцији да размишљају о употреби индикатива и субјунктива. У складу с тим је и коментар једног од контролних испитаника за питање (5):

5) – ¿Cómo me ves?

– *Pues, ese traje no me parece de moda.*

– *Así que no te gusta.*

– *Yo no he dicho que no me _____, simplemente he dicho que no me parece de moda.*

a) *gusta*

b) *guste*

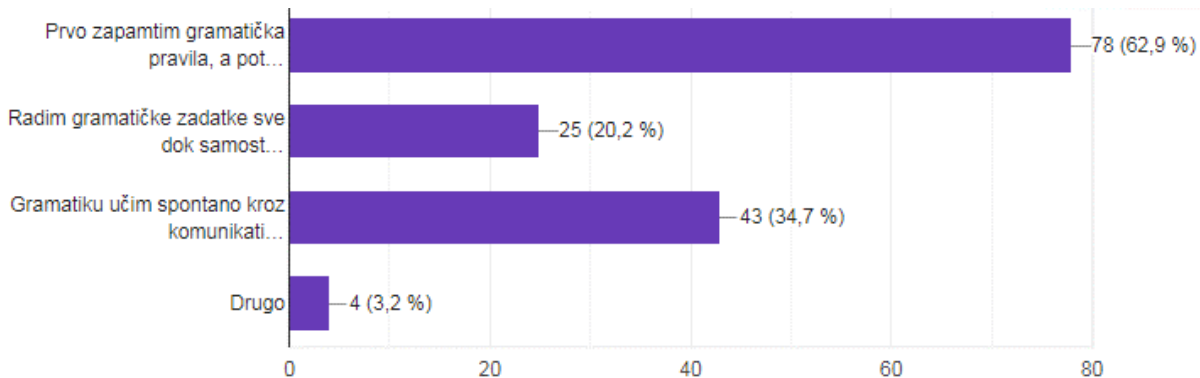
c) *se puede decir tanto gusta como guste*

¹⁵² Појам *међујезик* односи се на фазе када говорник још увек није у потпуности развио компетенцију на другом језику. Међујезик се може дефинисати као код између матерњег и страног језика. Тај код се такође означава Кордеровим (1973) термином *прелазни језик (transitional language)*, као и Немзеровим (1971) *апроксимативни систем (approximative system)* (вид. такође Тури, 1979).

Испитаник наводи да се вероватно у *yo no he dicho que no me gusta* стварно мишљење говорног лица скрива, док је у *yo no he dicho que no me gusta* оно очигледније. Даље додаје: „Para un nativo es difícil explicar cuándo se utiliza el subjuntivo porque lo tenemos interiorizado. Tendría que repasarme las reglas para entender mejor cada caso“. Управо о томе и јесте реч: док изворни говорници природно имају осећај за то да ли је нешто исправно речено или није и какав се прагматички ефекат остварује применом једне, односно друге опције, ученицима су потребна експлицитна правила која се морају укључити у наставне материјале за странце. За највећи број наших испитаника полазну тачку у учењу граматике чине сама правила: на питање који начин учења сматрају корисним за савладавање граматике 62,9% студента (78 одговора)¹⁵³ обележило је опцију *прво запамтим граматичка правила, а потом радим граматичке задатке*. Према броју одговора следе они који не уче граматiku посебно, већ је савладавају спонтано: означили су одговор *граматiku учим спонтано кроз комуникативне задатке на часу* (43 одговора или 34,7%). Мали, али не и незнатан, број студента учи граматiku индуктивно: *радим граматичке задатке све док самостално не изведем правила, те их тако спонтано усвајам* (25 одговора или 20,2%) (вид. графички приказ 53). Под опцијом *друго* навели су:

- „Сматрам да је потребно прво разумети одређено граматичко правило без учења напамет, а потом га вежбати и утврђивати кроз примере“;
- „Читам правила, али се никада не трудим да их тако запамтим, већ одмах тражим примере да бих схватила примену. Тако усвајам најбоље“;
- „Највише усвајам правила кроз гледање филмова, видеа, кроз интернет, видео-игре и остало“;
- „Самостално учење и фокусирање на проблематичне делове граматике“.

Графички приказ 53: Одговори студената на питање који начин учења сматрају корисним за савладавање граматике

Такође, треба имати у виду и то да су наши испитаници студенти, те не уче језик да би успели да се споразумеју на летњем одмору, већ њихов циљ мора бити свеобухватно и коренито савладавање језика, што значи да је битно да савладају и суптилне разлике у употреби индикатива и субјунктива. То је један од граматичких елемената који се не усваја спонтано: без обзира на то што се данас примењује комуникативни метод, не сме се заборавити да одређене граматичке теме захтевају формални облик наставе, где ће у фокусу бити и облик и значење (вид. Алонсо Сарса, 2015: 405). Треба, дакле, узети у обзир да глаголски начини у одговарајућој употреби поред информативног (референцијалног) значења дају и одређене

¹⁵³ Испитаници су у овом питању могли да обележе више опција, те зато укупан број одговора превазилази укупан број испитаника.

субјективне нијансе исказу, зависно од контекста. У граматикама и приручницима за странце и у настави од самог почетка обично се ученицима ставља до знања да је индикатив глаголски начин којим се описује реално стање ствари, док субјунктив одликује хипотетичност.¹⁵⁴ Потом се, на неком каснијем нивоу учења (видимо да је то у уџбеницима обично тек ниво Б2), успутно помене да се субјунктив јавља и у фактуалним контекстима. Ако се наставник не задржи више на тој теми, она очигледно остаје неразјашњена. Грегори и Лан (2012) такође су установиле да је апсурдно то што се у новим комуникативним уџбеницима индикатив и субјунктив и даље објашњавају на традиционалан начин. Постоји огромна разлика када се каже да се субјунктив користи за информације са малом информативном вредношћу (што обухвата и неизвесност, и иреалност и слично) и, с друге стране, када се каже да сам субјунктив поседује та значења:

„There is a crucial difference between saying that speakers use the subjunctive to mark low-value information (which may be uncertain, unreal, etc.), and saying that the subjunctive conveys these semantic notions in and of itself. When the latter argument is made, it leads to some perfectly logical but inaccurate conclusions“ (Грегори & Лан, 2012: 335).

Ако се ученицима објасни да субјунктив означава неизвесност, сумњу, жељу, осећања¹⁵⁵ (што и јесте случај у уџбеницима), Грегори и Лан (2012: 335) тврде да ће их то довести до логичног, али погрешног, закључка да се и уз, на пример, везник *si* користи субјунктив. Такво објашњење, као што је показало наше истраживање, доводи до тога да се такође реченице типа *aunque seas mi hija* тумаче као нешто неостварено, те ту клаузу студенти преводе *чак и да си ми ћерка*; зато су се такође врло често опредељивали за индикатив у примеру – *Tengo miedo de que no sobreviva la operación. – Yo también, pero aunque tenemos/tengamos miedo, debemos ser positivos.*

Дакле, граматичка објашњења (барем глаголских начина) у уџбеницима не иду укорак са савременим лингвистичким истраживањима. Премда је нормално тежити да се у учионици поједностави метајезик, то ипак не значи да резултати до којих лингвисти долазе треба да остану на пољу теорије. То напомињу и Памијес Бертран и Валеш (2015: 11):

„Aunque la práctica pedagógica recomiende simplificar al máximo el metalenguaje y evitar mezclar los debates teóricos entre especialistas con las explicaciones destinadas al usuario, tampoco puede permitirse el lujo de la contradicción permanente entre ambos planos“ (Памијес Бертран & Валеш, 2015: 11).

Зашто се сматра да ученици неће бити збуњени ако им дамо листе израза груписаних према томе да ли исказују сумњу, осећања, стремљења итд., а да хоће ако им кажемо да се контраст индикатив / субјунктив заснива на опозицији асертивност / неасертивност? Наше истраживање је показало да заправо прва опција доводи до конфузије у оном тренутку када се ученици сусретну са фактуалном употребом субјунктива. Адекватно описан појам *(не)асертивност* дао би ученицима могућност да исправно сагледају све употребе индикатива и субјунктива и напослетку би довео до тога да њихова продукција више наликује продукцији изворних говорника.

Спроведена анализа уџбеника наводи нас на закључак да, када је конкретно у питању фактуална употреба субјунктива, наставници не треба да се држе искључиво наставног материјала, већ треба да одступе с времена на време од уџбеника и приручника и да посебно истакну и прошире оне теме које су проблематичне изворним говорницима одређеног језика.

¹⁵⁴ На пример, у *Nuevo Prisma* први пут се сусрећу са субјунктивом на нивоу А2 и прво што науче јесте да се субјунктив користи за исказивање жеље, дакле за нешто неостварено.

¹⁵⁵ То су заправо значења надређеног предиката, а не самог субјунктива.

Дакле, сматрамо да треба узети у обзир и матерњи језик ученика, премда се контрастивна анализа данас донекле сматра превазиђеном (детаљније вид. 7.2 и 7.3). Маркос Бланко (2017: 12) такође наводи да ће професор, ако упореди матерњи језик својих ученика са страним језиком који они уче, боље разумети какви ће се проблеми у учењу потенцијално јавити и знаће како да их предупреди:

„Lógicamente, el profesor que haya hecho una comparación de la lengua nativa de los estudiantes y de la lengua extranjera sabrá mejor cuáles son los problemas de aprendizaje reales y podrá prepararse mejor para enseñar a superarlos“ (Маркос Бланко, 2017: 12).

До истог закључка долази и Алонсо Сарса (2015: 516):

„El conocimiento de la lengua materna de los estudiantes por parte del profesor o la utilización de materiales dirigidos a estudiantes de una determinada lengua puede ser de gran utilidad para fomentar la reflexión sobre las lenguas y las diferentes formas de expresión y para entender algunas cuestiones, así como para evitar explicaciones innecesarias“ (Алонсо Сарса, 2015: 516).

То отвара и питање употребе матерњег језика у настави страног језика, као веома осетљиве теме у савременој глотодидактици (вид. одељке 7.2 и 7.3). С друге стране, у складу са већ наведеним, аутори уџбеника би требало детаљније да обраде тему индикатива и субјунктива уопште, као и конкретно субјунктива у фактуалним контекстима, јер не треба заборавити да се неки наставници, пре свега млади, без много искуства, превише ослањају на наставни материјал с којим раде.¹⁵⁶ У уџбеницима и приручницима потребна су подробнија објашњења са више контекстуализованих примера, јер то што је, рецимо, у *Nuevo Prisma* наведено „a pesar de que + indicativo/ subjuntivo“ (вид. 7.1.1) не објашњава суштину, већ своди учење на усвајање обрасца. Једноставно је назначено да се уз тај израз могу користити и индикатив и субјунктив, што код ученика може створити двојак утисак: да је уз *a pesar de que* употреба индикатива, односно субјунктива, у потпуности произвољна, тј. да нема разлике у значењу, или, како то ученици обично протумаче, да се индикатив користи за чињеничне ситуације, а субјунктив за хипотетичне. Осим тога, анализирани уџбеници су комуникативно оријентисани, те углавном нема граматичких задатака који би ученицима омогућили да кроз вежбање усвоје овај вид употребе глаголских начина.

7.2. Граматичко-преводни и комуникативни метод као две крајности и статус матерњег језика у настави страног језика

У традиционалној настави страног језика доминира превођење, што значи да матерњи језик игра веома значајну улогу у процесу учења. Граматичко-преводни метод своди интеракцију на минимум. То је типично фронтални облик наставе, где се чује само глас наставника, он даје правила, углавном на матерњем језику ученика, а потом од њих обично захтева да преведу низове изолованих реченица. Главни циљ таквог метода је репродукција лексичко-граматичког садржаја одговарајућим средствима матерњег језика или обрнуто. Може се чак рећи да је савладавање граматике и разумевање основног значења речи и

¹⁵⁶ То уочавају и Грегори и Лан (2012: 336):

„Novice teachers depend on textbook explanations; thus, it is imperative that adequate explanations of the mood contrast, among other concepts, be incorporated into teaching materials. The fact that grammar is no longer the focus of language classes does not mean that grammar is not taught or that students no longer ask questions about it“ (Грегори & Лан, 2012: 336).

реченица циљ само по себи.

Последњих деценија граматичко-преводни метод уступио је место комуникативном приступу,¹⁵⁷ чији је циљ да оспособи ученике да разумеју и произведу одговарајуће говорне чинове у одређеној ситуацији, тј. да размишљају на страном језику (Беренгер, 1996: 11) или, тачније, у духу страног језика. Поменути метод полази од претпоставке да се језик остварује у дискурсу, да се учи у интеракцији са другим учесницима комуникационог чина, због чега се матерњи језик у потпуности искључује из учионице и чак се сматра да омета учење страног језика.¹⁵⁸ Основни задатак оваквог приступа је развијање прагматичке компетенције говорника, његове способности да разуме и интерпретира добијену информацију, као и да формулише околностима примерен исказ. Сходно томе, савладавање граматике није сврха сама по себи, већ вид активности у функцији конкретне језичке употребе.

Царвис и Павленкова (2008: 217), међутим, указују на то да се идеја да матерњи језик омета учење или усвајање страног језика релативно лако може оповргнути. Не само да се матерњи језик не може једноставно „искључити“ током часа, већ је, по њиховом мишљењу, активан чак и ако се не користи (Царвис & Павленко, 2008: 217). Куељар Ласаро (2004) заступа исти став када тврди да матерњи језик може подсвесно да утиче на усвајање других језика, што значи да превођење никада није напустило учиниоцу, јер ученици, чак и ако се од њих захтева да то не чине, у првим фазама учења неизоставно преводе, барем за себе. Маркос Бланко (2017: 10) такође истиче да свако ко је учио други језик зна да се матерњи језик не може једноставно одвојити; штавише, функционише као филтер, као инструмент којим се организује знање другог језика:

„Cualquiera que haya aprendido una segunda lengua sabe que no existe ruptura con la lengua materna en el proceso de aprendizaje: la lengua materna actúa como filtro de la lengua meta (al igual que de cualquier otro aprendizaje), como instrumento a través del cual el estudiante reestructura y organiza su conocimiento de la L2. El aprendizaje de la L2 necesita la lengua que ha estructurado el estado cognitivo del aprendiz, es decir, su lengua materna para interiorizar las nuevas destrezas“ (Маркос Бланко, 2017: 10).

Исто тако, Њумарк (1982) тврди да педагошко превођење није лоше само по себи, већ да је једноставно неприкладно примењивано. Бројни су, дакле, радови где се разматра да ли је школско превођење оправдано занемарено (нпр. Валдеон Гарсија, 1995; Ернандес, 1996; Куељар Ласаро, 2004; Д'Аморе, 2014). У складу с тим, Валдеон Гарсија још 1995. године објашњава да све већи број наставника увиђа потребу да се комуникативни метод и традиционални приступ настави страних језика обједине.

7.3. Статус граматике и контрастивне анализе у комуникативној настави: могућност примене интегралног метода

Многи наставници се, и ако примењују комуникативни метод, и данас држе формалног/синтаксичког приступа када је у питању тема индикатив/субјунктив, из навике,

¹⁵⁷ Између граматичко-преводног и комуникативног метода у наставни страних језика примењиване су разни други методи, којима се овде нећемо бавити. На пример, аудио-лингвални метод се темељио на бескрајном понављању реченица док се њихова структура не запамти.

¹⁵⁸ „El mero hecho de mencionar la palabra traducción entre los profesores de lenguas provoca, generalmente, una reacción negativa“ (Ернандес, 1996: 249).

зато што им је тако лакше или зато што не умеју другачије да приступе теми, јер су и сами тако учили. Практично „сервирају“ ученицима спискове израза који се користе са индикативом, односно са субјунктивом, и траже од њих да их меморишу. Типичан пример приручника са формалним приступом намењеног ученицима шпанског као страног језика јесте Фенте Гомес и др. (1972), где се излажу, на пример, листе предиката који у изричној реченици захтевају индикатив, односно субјунктив. Темџ се приступа на веома поједностављен начин, а циљ аутора је да олакшају савладавање задатка, како ученицима, тако и професорима: „*facilitar la tarea tanto del que enseña, sea nativo o extranjero, como del que aprende nuestra lengua*“ (Фенте Гомес и др., 1972: 6). Такав приступ је (барем у теорији) давно превазиђен (скренимо пажњу на то да је уџбеник објављен 1972. године) и ми не сматрамо да је такав начин рада пожељан. Међутим, већ смо назначили у 7.1.5 да нисмо ни мишљења да се у данас популарним комуникативно оријентисаним уџбеницима, и уопште у настави, граматика излаже на прави начин. Аутори уџбеника дотичу се граматике оскудно и врло је мало граматичких задатака (чак су и у радним свескама задаци често комуникативног типа), што значи да, ако се наставник држи искључиво уџбеника, ученици немају много прилике да вежбају граматику. При томе, као што смо скренули пажњу у 7.1.5, када се ради конкретно о индикативу и субјунктиву, у уџбеницима се и даље поштује традиционално објашњење индикатива и субјунктива према значењу надређеног реченичног елемента: жеља, сумња, осећање итд. То нас доводи до одређене контрадикторности, јер се заправо у основи комуникативног метода налази идеја да ће ученик боље савладати градиво изводећи закључке самостално. Све то често ствара утисак да је комуникативни наставни метод несистематичан, чак и недоследан у објашњењима, што код ученика изазива конфузију.

У комуникативном наставном методу, дакле, граматика је у другом плану. Наравно, то не значи да се она не учи, али се објашњава као да је градиво секундарног значаја. Тачно је да ученик може беспрекорно знати граматичка правила, а да притом није у стању да их примени у одређеној комуникативној ситуацији, док се с друге стране неко ко и не влада добро граматиком може снаћи када му је то потребно. Међутим, ако говоримо о студентима, који се школују за професоре или преводиоце, улога граматике се не сме занемарити. Заправо, разликују се циљеви и потребе студената, с једне стране, и оних који не уче језик из професионалних разлога, с друге, па управо будућа намена језика треба да буде одлучујући параметар у организовању наставе.

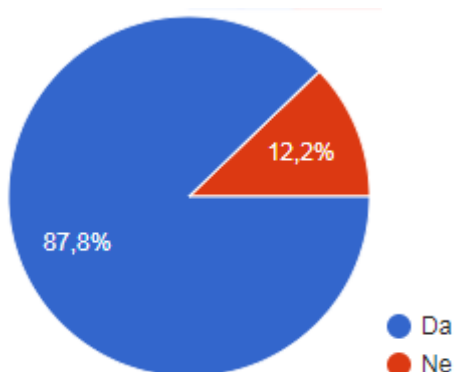
Једна од наставних техника којом се може ставити већи нагласак на граматику, а да то нису традиционални граматички задаци, јесте константно подстицање ученика да размисле и објасне употребу индикатива и субјунктива у текстовима (писаним или усменим) са којима се сусрећу. Грегори и Лан (2012: 338 – 341) дају исти предлог.¹⁵⁹ Ученици на нижим нивоима могу добити задатак да уоче све употребе субјунктива, док се од оних са напреднијим знањем може тражити да се усредсреде само на одређене употребе глаголских начина. Даље, од ученика се може захтевати и да то ураде за домаћи задатак тако што ће снимити своја објашњења. То могу учинити и на матерњем језику, јер циљ такве активности треба да буде промишљање о дихотомији асертивност/неасеривност, а не вежбање комуникативних вештина (Грегори & Лан, 2012: 341). Дакле, њихова објашњења не треба да буду нпр. „исказивање жеље“, „исказивање сумње“ и слично, већ приступ глаголским начинима треба да се заснива на најновијим лингвистичким истраживањима у тој области.

Даље, у 7.1.5 већ смо поменули да би наставници страних језика требало да узму у обзир матерњи језик својих ученика. То међутим није лако ако наставу држе страни лектори. Погледајмо како су испитаници одговорили на питања: а) да ли је важно да страни језик учите од изворног говорника тог језика (графикон 54); б) да ли сматрате да је корисно да наставник

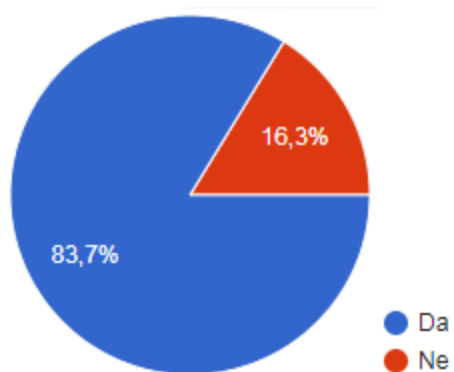
¹⁵⁹ О корисности таквог задатка говори и Зечевић Крнета (2016: 297) у контексту чланова.

страног језика зна ваш матерњи језик (графикон 55); в) да ли вам помаже поређење граматике шпанског и српског језика (или шпанског и неког другог страног језика) (графикон 56).

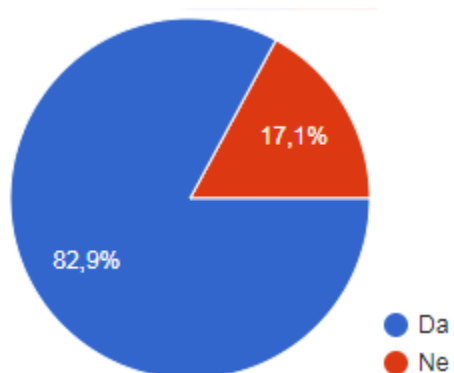
Графички приказ 54: Одговори студената на питање да ли је важно да страни језик уче од изворног говорника тог језика

Графички приказ 55: Одговори студената на питање да ли сматрају да је корисно да наставник страног језика зна њихов матерњи језик

Графички приказ 56: Одговори студената на питање да ли им помаже поређење граматике шпанског и српског језика (или шпанског и неког другог страног језика)

Одговори на сва три питања су готово исти. За 87,8% (108/123) испитаника важно је да уче језик од изворног говорника. Али при томе, готово истом проценту испитаника (83,7% или 103/123) битно је да наставник зна и њихов матерњи језик. Вероватно је разлог томе то што скоро идентичном броју студената (82,9% или 102/123) у учењу значи поређење страног језика са матерњим. Према томе, у идеалној ситуацији учили бисмо од страног лектора који зна наш језик, а то је у пракси врло ретка појава, барем када се ради о српском (или неком другом језику који има тако мали укупан број говорника) као матерњем језику ученика. Од страних лектора

се наравно не може очекивати да савладају српски језик пре него што се упусте у рад са студентима, али би требало да се упознају са аспектима језика који би евентуално могли представљати проблем. На пример, Алонсо Сарса (2017: 240) предлаже страним лекторима да користе материјале намењене ученицима одређеног матерњег језика.

Премда се не слажемо са идејом, заступљеном у контрастивној лингвистици, да учење другог језика подразумева савладавање разлика између матерњег и страног језика, те да ће се лакше усвојити сличности, док је за разлике потребно више времена, верујемо да контрастирање језика може у знатној мери допринети учењу страног језика. Идеји да активности које укључују матерњи језик могу помоћи развоју компетенције на страном језику иде у прилог тврдња да се учење другог језика не може у потпуности поистоветити са усвајањем првог. Наиме, Кук (2001: 406) објашњава да деца када уче матерњи језик немају друго језичко знање на које би се ослонила. Ученици другог језика су, с друге стране, зрелији, другачије размишљају и остварују другачију интеракцију са околином, те њихов начин учења не може бити исти као усвајање првог језика. Кук (2001: 407) наводи да наставници, у покушају да код ученика изграде засебан језички систем, избегавају, на пример, превођење речи, те значење објашњавају на друге начине. Међутим, потпуно и успешно раздвајање језика се, тврди Кук (2001: 407), никада не може постићи, јер се матерњи и други језици увек преплићу, и то на свим пољима: у области лексике, синтаксе, фонологије, прагматике... Због тога су Рид и др. (1948) још половином XX века сматрали неопходним да наставник страног језика влада матерњим језиком својих ученика. Претпоставку да је уз контрастирање језика учење ефикасније износе такође Кордер (1993) и Домингес Васкес (2001).

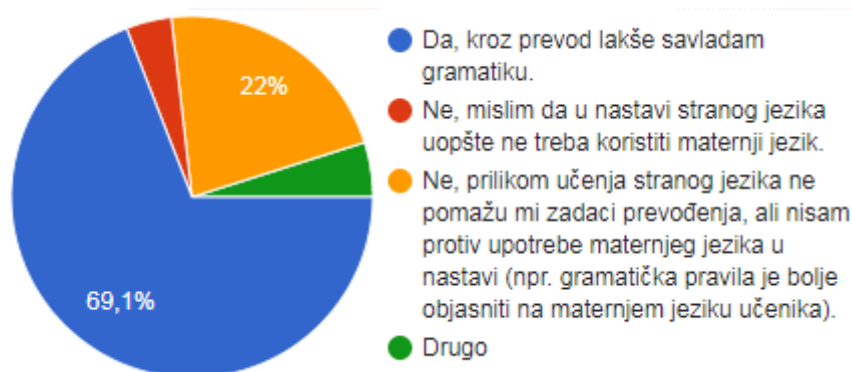
Мишљења смо да се захваљујући контрастивној анализи може спречити или барем умањити негативни трансфер¹⁶⁰ из матерњег језика, те циљ првог језика у учионици треба да буде олакшавање позитивног трансфера и развијање свести ученика о негативном трансферу.¹⁶¹ Кроз посебно прилагођене активности, што, на пример, према Маркосу Бланку (2017) може бити повратни превод (шп. *traducción inversa*), ученицима ће се скренути пажња на елементе подложне интерференцији у датој језичкој комбинацији.

Видели смо да учесници у истраживању у веома великом проценту тврде да им значи поређење шпанског језика са матерњим, а графикон (57) показује да такође велики проценат (69,1% или 85/123) верује да се граматика лакше савладава кроз превод. Само је пет испитаника (4,1%) мишљења да у учионици не треба никако користити матерњи језик.

¹⁶⁰ *Трансфер* представља један од облика међујезичког утицаја, који настаје због сличности и разлика између циљног језика и било ког другог претходно наученог језика, делимично или у потпуности (Одлин, 2003: 436). Поред матерњег, дакле, на учење страног језика могу утицати и други страни језици које ученик познаје од раније. Трансфер може бити позитиван, када олакшава учење или усвајање циљног језика, али и негативан. У том случају се поистовећује с термином *интерференција*.

¹⁶¹ Током 50-их и 60-их година XX века трансфер је изучаван у тесној вези са контрастивном анализом (Скиан, 2008: 412).

Графички приказ 57: Одговори студената на питање да ли сматрају да је превођење приликом учења страног језика корисно за савладавање граматике

Важно је нагласити да овде говоримо о педагошком превођењу усмереном на одређени граматички аспект, а не о превођењу које има за циљ стицање преводилачке компетенције. Сврха таквог превођења није обука професионалних преводилаца, те се преводилачки задаци примењују ради лакшег усвајања одређених аспеката језика тако што ученик увиђа сличности и разлике између та два језичка система:

„[N]o se trata, ciertamente de enseñar a traducir, sino de que el aprendiz mejore su dominio del sistema verbal del castellano tomando una mayor conciencia de lo en que dicho sistema se parece y se diferencia del suyo, particularmente de lo que comparten y aquello que los distingue“ (Маркос Бланко, 2017: 9).

Данас превладава став да су граматичко-преводни задаци, некада сматрани неприкосновеним у учењу страних језика, заправо препрека у стицању језичке компетенције. Ипак, показали смо (у овом одељку, као и у 7.2) да постоје и оне студије где се истиче да пажљиво одабрани преводилачки задаци могу допринети бржем напредовању. Далеко од тога да подржавамо граматичко-преводни наставни метод у традиционалном облику, али сматрамо да један његов аспект, поређење страног и матерњег језика, интегрисан у комуникативну наставу, може бити врло користан, а нарочито када се ради о нултој еквиваленцији. Дакле, не залажемо се искључиво за превођење у настави страног језика, већ за контрастивну анализу, кроз превод или на неки други начин. Примера ради, Џарвис и Павленкова (2008: 217 – 218) предлажу примену вежбања која укључују сортирање или категоризацију слика у односу на одговарајуће парцијалне преводне еквиваленте. Дакле, осим кроз преводилачке задатке, матерњи језик се може укључити у наставу и на друге начине, а такве активности ће допринети и развоју интеркултурне компетенције (Џарвис & Павленко, 2008: 217).

Верујемо да би еkleктички приступ у настави страних језика био најприкладнији. Сматрамо да се садејством принципа комуникативног метода и контрастивне анализе, тј. применом једног интегралног метода, могу постићи најбољи резултати. Не треба занемарити матерњи језик ученика, јер он може допринети олакшавању позитивног и смањивању негативног трансфера. Један од начина реализовања контрастивне анализе може бити превођење контекстуализованих примера, пажљиво одабраних и усмерених на одређену граматичку тему. У прилог тој нашој тврдњи иде запажање Маркоса Бланка (2017: 6) да се у области глаголских облика највећи број грешака, али и тачних решења, српских студената своди на трансфер: „la mayor parte de los errores y aciertos de los estudiantes serbios, en el uso de las formas verbales del castellano, se deben a efectos de transferencia“ (Маркос Бланко, 2017: 6). Поред контрастивне анализе, као што смо скренули пажњу, при учењу страног језика граматици треба посветити већу пажњу него што је то случај у савременој настави. На пример, од ученика се може тражити да сами дођу до закључка зашто је у одређеном контексту употребљен индикатив или субјунктив, а да се при томе њихово објашњење не своди, рецимо,

на семантички опис надређеног предиката. Циљ заправо треба да буде објаснити контраст индикатив/субјунктив тако да се не уче „напамет“ изрази који иду уз један, односно други, начински облик.

8. ЗАКЉУЧАК

На почетку рада ставили смо себи у задатак да на детаљан и свеобухватан начин сагледамо значења глаголских начина индикатива и субјунктива у шпанском и утврдимо сличности и разлике у односу на одговарајуће језичке механизме у српском. Изведена анализа је довела до два значајна закључка: еквивалентност није дословна већ функционална подударност, што значи да су облици идентични само уколико кореспондирају у одређеном семантичко-синтаксичком контексту. Осим тога, истраживање је показало да боље резултате даје анализа индикатива и субјунктива у светлу бинарне опозиције асертивност/неасертивност него када се посматра из угла модалности реалности и иреалности, иако је изучавање глаголског начина у нераскидивој вези са категоријом модалности. Оно што је реално не мора бити и асертивно и, исто тако, неасертивност је знатно шири појам од иреалности, јер обухвата и иреалне ситуације и фактуалне информације које у датом контексту нису довољно релевантне да би се сврстале у домен асертивности. Дакле, одсуство асертивности не треба строго разумети као хипотетичност, што смо видели у анализираним примерима *me alegre de que estemos juntos*, *aunque seas mi hija* или *el libro que quieras*, где субјунктив не алудира на неку имагинарну, неостварену ситуацију или догађај, већ, у првој реченици означава реализовану, очигледну ситуацију (дељену информацију) (одељак 3.2); у другој, такође је реч о реалној ситуацији (дељеној информацији), а субјунктивом се указује на њену ирелевантност (одељак 5.8); и, коначно, у трећој, не доводи се у питање постојање такве књиге, већ се само указује на њену неодређеност (одељак 4.1).

Такође, неоправдано је доводити субјунктив у везу са исказивањем субјективности (осећања, на пример), јер језичка пракса појединих хиспаноамеричких подручја показује да се уз фактивне предикате може употребити индикатив (као у поменутом примеру *me alegre de que estamos juntos*, вид. одељак 3.2). Заправо, значење осећања одговара надређеном предикату, а не самом субјунктиву, иако се често, због очигледне повезаности, значења надређеног предиката и субјунктива мешају (вид. 3.1, 3.2, 3.4 и 7.1.5). Зато и такве примере треба објашњавати појмом (не)асертивност.

Тим појмом могу се дефинисати и алтернације глаголских начина. Наиме, ако пођемо од претпоставке да је дистрибуција индикатива и субјунктива предвидива и условљена одређеним елементом у реченици, поставља се питање како објаснити алтернације индикатива и субјунктива, тј. контексте у којима је граматички исправна употреба оба начина, али са одређеним разликама у значењу. Одговор можемо потражити у чињеници да заправо глаголске морфеме начина (и граматичке ознаке уопште) имају тзв. процедурално значење, што, према ауторима теорије релеванције, значи да су обликоване тако да дају упутства (инструкције) говорнику како да их употреби и повеже са другим елементима контекста, а то значење доводимо у везу са својством (не)асертивности. Могућност алтернирања облика произилази управо из односа језичких јединица и целокупне структуре дискурса и пружа основ за различито тумачење прагматичких својстава реченице. Наиме, употреба једног или другог глаголског начина омогућава да се на основу истог референцијалног садржаја изведу другачије импликатуре, што опет наводи на закључак да употреба алтернативних облика зависи од поруке коју говорник жели да пренесе. Зато смо у раду указали на значај

прагматичке анализе (или, према Новикову, 2015: 80, прагматичко-информативно-текстуалне) и настојали да помиримо две концепције: семантичко-синтаксичку (традиционални приступ) и дискурсно-прагматичку, чији је основни параметар у тумачењу језичких појава комуникациона намера, док су кључни појмови који објашњавају њихово функционисање у дискурсу импликатура, пресупозиција, релевантност информације и, посебно у вези са нашом темом, асерција и дељена/активирана информација.

Полазећи од теоријско-методолошког оквира истраживања, показали смо да теорија полифоније и, нарочито, теорија релеванције, упркос критикама упућеним на њихов рачун (вид. одељке 2.7.1 и 2.7.2), пружају врло добру основу за опис одређених употреба индикатива и субјунктива. Наравно, свесни смо да се, ако за основ узмемо теорију релеванције, јавља очигледна опасност да се упадне у зачарани круг тако што ће се све оно за шта не може да се нађе објашњење дефинисати као (и)релевантно у датом контексту (као што се раније сматрало да домену прагматике припада све оно што не могу да објасне друге лингвистичке дисциплине, због чега је називана „корпом за отпатке“, Рејес, 2011: 23). Међутим, с друге стране, обазриво укључивање појма *релевантност* у опис употребе индикатива и субјунктива знатно обогаћује њихову анализу¹⁶² и, по нашем мишљењу, омогућава ученицима шпанског као страног језика да сагледају њихову разлику онако како то чини изворни говорник, приближавајући се на тај начин изворној продукцији. Осим тога, пошто је шпанско говорно подручје велико и разуђено, Лан (1989а) указује на то да се захваљујући појму *релевантност* могу разматрати културолошке норме, тј. начини на које се индикатив и субјунктив користе на различитим географским просторима:

„Speakers structure discourse in culturally-determined ways, and they use mood choice – among other things – to achieve this structure. D. Tannen (1979) has shown that different cultures have different conventions for identifying what is relevant to a narrative. Since Spanish is a language spoken by people from a wide variety of cultural backgrounds, it would be very strange indeed if there were only one set of conventions defining relevance in the Spanish-speaking world. Investigating the relationship between cultural conventions of relevance and dialect usage of the subjunctive is a promising area for further research“ (Лан, 1989а: 258).

Субјунктив у фактуалним контекстима доводи се у везу са познатом или претходно активираним информацијом, коју, будући да има пресупозитивни статус, није потребно посебно истицати, већ се само успутно помиње, тј. чини тему. Таква употреба субјунктива обавезна је, на пример, уз фактивне предикате (као што су *alegrarse*, *lamentar*, *sentir*) у изричним реченицама (имплицитни цитат) (вид. одељак 3.2). Међутим, тамо где постоји могућност алтернације која доводи до промене одређене прагматичке нијансе (као уз *aunque*), употреба тематског (имплицитни цитат) или полемичког субјунктива (експлицитни цитат), односно индикатива, представља праву језичку стратегију која би могла да открије начин на који говорник размишља. Клаузама са релативно високом информативном вредношћу, тј. асертивном контексту, одговара индикатив, док је клаузама са ниском информативном вредношћу или неасертивном контексту својствен субјунктив. То значи да систем глаголских начина у шпанском језику служи за вредновање садржаја исказа и, како су приметили Лан (1989а, 1995) и Силва-Корвалан и Енрике-Аријас (2017: 162), представља снажно, софистицирано реторичко средство, које говорници користе у зависности од своје језичке интуиције. Заправо, наше истраживање је показало да употреба индикатива/субјунктива у таквим примерима зависи од субјективне процене, перцепције и става говорног лица, па се

¹⁶² „There are, of course, dangers inherent in using a concept as rich as that of relevance to explain the Spanish subjunctive. However, there are also inherent advantages“ (Лан, 1989а: 258).

зато може учинити да говорници користе начине у таквим контекстима без јасно дефинисаног критеријума.

Имајући у виду дескриптивно-компаративни аспект рада, желели смо да установимо којим језичким средствима се служи српски у исказивању значења која се у шпанском добијају употребом индикатива и субјунктива, при чему смо посебну пажњу посветили алтернацијама. Премда се и у контекстима где нема алтернација индикатив може објаснити асертивношћу, а субјунктив неасертивношћу, та њихова значења су већ саопштена неким другим реченичним елементом (у *Quiero que comas* неасертивношћу субјунктива већ је пренета глаголом *querer*). Зато је значење глаголске морфеме за начин у таквим контекстима редувантно (вид. Перес Салдања, 1999: 3286), па се чак ни у преводу на језик који не поседује субјунктив ништа не губи.

То значење је, међутим, итекако релевантно у алтернацијама, јер у циљном језику треба пронаћи одговарајуће еквиваленте. Ако је субјунктив маркирани члан опозиције индикатив/субјунктив, утврдили смо да се као његови еквиваленти у српском језику јављају несвршени глаголски вид, футур други или презент усмерен ка будућности, као и потенцијал. Међутим, несвршени глаголски вид се подудара са употребом субјунктива у шпанском језику само када надређени предикат има значење наредбе; футур други,¹⁶³ и презент када алтернира са њим, могу бити еквиваленти и индикативу,¹⁶⁴ а потенцијал, поред тога што може одговарати субјунктиву плусквамперфекта у *si*-клаузама (вид. одељак 2.3.1) и што се може користити у финалним и односним реченицама са неодређеним антецедентом, у српском језику такође има и друге употребе које се не подударају са шпанским субјунктивом (нпр. када се користи за реализоване радње у прошлости у наративним текстовима). Дакле, сва та три граматичка средства не само да не одговарају свим употребама субјунктива, већ се у српском језику јављају и са другим значењима, па могу одговарати и другим глаголским облицима у шпанском језику, из чега је јасно да нису апсолутни еквиваленти субјунктиву. Постоје и одређена лексичка решења за превод алтернација индикатива и субјунктива, те се оне преносе у српски језик и употребом различитих предиката (када у шпанском језику имамо вишезначне/хомонимне глаголе у функцији надређеног предиката), односно различитих везничких израза у адвербијалним реченицама (нпр. *пошто* и *(не) будеш ли* за *сото*), додавањем одређених лексичких јединица попут партикула *на шта*, *па/ма/та/ама*, *е вала нека* у допусним реченицама са полемичким субјунктивом, односно *очигледно/наравно/јесте да* у случају тематског субјунктива, као и додавањем речце *год* или једноставном променом реда речи у односним реченицама. На српски језик се не може пренети употреба субјунктива са фактуалним значењем у експликативним односним реченицама, али она се и на шпанском језику релативно ретко среће, и то ограничена је на новинско-публицистички стил. Све наведене преводне могућности еквиваленти су субјунктиву у конкретно одређеном контексту, те у српском језику нема језичке категорије са којом се тај начин апсолутно подудара.

У примерима са двоструким тврђењем и ехоичном употребом индикатива, управо је индикатив маркирани члан опозиције индикатив/субјунктив и тада је знатно теже установити еквиваленте на српском језику. Одсуство двоструког тврђења са глаголима *no saber* и *no decir*, тј. употреба субјунктива, може се, барем на први поглед, исказати речцом *ли* (за разлику од потврдног везника *да* који би одговарао индикативу), али до које мере та речца заиста може имати дистинктивну функцију остаје да се утврди. До губљења дела информације долази у

¹⁶³ Поред тога што се користи да означи будућност, па одговора субјунктиву у смислу да су оба облика проспективног карактера, Маркос Бланко (2017: 242) такође је забележио да се футур други употребљава уз неодређене антецеденте у односним реченицама (за разлику од футура првог, чији антецедент је одређен, те му одговара индикатив): *Моја сестра која вас сутра буде посетила, донеће вам писмо* наспрам *Моја сестра Милица, која ће вас сутра посетити, донеће вам писмо* (примери преузети из Маркос Бланко, 2017: 242).

¹⁶⁴ На пример, и *cuando llegemos* и *si llegamos* преводе се обликом *будемо дошли* или *дођемо*.

примерима двоструког тврђења са глаголом *no creer* и код ехоичне употребе индикатива, која се у српском језику може сигнализирати једино променом интонације. Међутим, такви контексти свакако нису нарочито чести ни у шпанском језику: наше истраживање је показало да је ехоична употреба индикатива, иако присутна у лингвистичким чланцима и приручницима, у практичној примени врло ретка (барем на просторима одакле потичу наши испитаници).

Полазећи од чињенице да нема апсолутне подударности у системима глаголских начина у шпанском и српском језику, спровели смо истраживање међу студентима шпанског језика треће и четврте године са Катедре за иберијске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду и са Катедре за хиспанистику Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу. Циљ нам је био да утврдимо који су аспекти употребе индикатива и субјунктива највећи проблем изворним говорницима српског језика. Контролну групу чинили су изворни говорници из Шпаније. Они, међутим, нису укључени у истраживање само у својству контролних испитаника, већ су њихови одговори, као и одговори изворних говорника са Кубе и из Мексика, анализирани с намером да проверимо да ли су, и у којој мери, у пракси заступљени примери ехоичне употребе индикатива и двоструког тврђења. Испоставило се да се такве употребе јављају врло ретко, нарочито зато што говорници теже да ублаже свој исказ или да покажу учтивост, што се постиже субјунктивом,¹⁶⁵ па тако употреба глаголских начина добија одређени културолошки аспект.

Одговори студената на граматичка питања потврдили су обе почетне хипотезе: веома мало студента препознаје фактуалну употребу субјунктива, што значи да она изворним говорницима српског језика заиста представља највећи проблем, а осим у том домену, грешке се јављају и у примерима за које смо сматрали да ће им бити једноставни (нпр. изненађује колико је студената одабрало субјунктив уз *creemos que*), из чега закључујемо да савладавање глаголских начина у шпанском језику, уопште узев, јесте проблем ученицима у чијем матерњем језику нема субјунктива. Посебно је забрињавајуће то што студенти четврте године, пред сам крај студија, праве, у неким примерима, и више грешака од студената треће године. Утврдили смо дакле да у знању из ове области нема напретка код студената четврте године у односу на студенте треће године. Поредили смо такође одговоре студената који су имали предзнање из шпанског језика када су се уписали на факултет и оних који нису. Показало се да је за ову граматичку област знање стечено пре уписа на универзитетске студије ирелевантно, што је и логично, јер се контраст индикатив/субјунктив (а нарочито фактуална употреба субјунктива) уводи тек на каснијим нивоима.

По нашем мишљењу, три су главна узрока за настанак грешака у одговорима експерименталних испитаника. Први је у разлици између глаголских система матерњег и страног језика; други је у неадекватном приступу теми индикатива и субјунктива у уџбеницима, за које верујемо да би требало да иду укорак са достигнућима у лингвистичкој литератури;¹⁶⁶ а трећи у недостатку контрастивне анализе у настави, тј. верујемо да би наставници требало да прошире садржаје из уџбеника тако што ће узети у обзир и матерњи језик ученика.

Када су у питању фактуални контексти, резултати анкете спроведене међу изворним говорницима (Шпанцима, Мексиканцима и Кубанцима) показали су да употреба субјунктива,

¹⁶⁵ Подсетимо да би један шпански испитаник из учтивости употребио индикатив, јер би, према њему, са субјунктивом исказ садржао дозу сумње (вид. 6.2.1).

¹⁶⁶ Тачно је да метајезик у учионици треба поједноставити, али то не значи да лингвистичка истраживања треба у потпуности занемарити.

односно индикатива, почива на субјективној процени, перцепцији и ставу говорника.¹⁶⁷ Међутим, то не значи да ученици шпанског као страног језика могу да користе индикатив и субјунктив у фактуалним контекстима произвољно, без јасног критеријума. Сматрамо да су њима неопходна јасно дефинисана правила како би временом потенцијално развили интуицију изворних говорника (из нашег истраживања очигледно је да изворни говорници често не умеју да објасне своје опредељење за одређени глаголски начин, што је и природно, јер користе језик несвесно). Управо из те идеје (као и из податка да је фактуална употреба посебан проблем нашим испитаницима) неминовно је проистекла потреба да се анализира како је фактуална употреба субјунктива представљена у уџбеницима које су наши експериментални испитаници највише користили, а то су *Nuevo Prisma*, *Embarque*, *El Ventilador* и *Gente Hoy*.

Испоставило се да се аутори наведених уџбеника слабо дотичу те врло честе употребе субјунктива, вероватно несвесни да је управо та појава необична ученицима чији матерњи језик не разликује индикатив и субјунктив, као и да су њихова објашњења непотпуна. Једино је образложење понуђено у уџбенику *El ventilador* прагматички свеобухватно. Тај уџбеник, међутим, покрива само ниво Ц1, те то објашњење врло касно допире до ученика, а осим тога, користи се само на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. А зашто је таква употреба субјунктива необична ученицима у чијем матерњем језику нема опозиције индикатив/субјунктив у оном облику какав се јавља у шпанском језику? Узрок томе је опет у самим уџбеницима и приручницима намењеним странцима, као и у начину на који наставници прилазе теми глаголских начина (а они се обично ослањају на наставни материјал за нехиспанске говорнике). Наиме, упркос тежњи да се настава осавремени (нпр. примена комуникативног метода), на том пољу се каска, тј. и даље се значења индикатива и субјунктива поистовећују са реалношћу и објективношћу, односно иреалношћу и субјективношћу. Ако ученик научи то правило од првог сусрета са субјунктивом, теже му је касније да појми његову фактуалну употребу (а нарочито зато што се она у уџбенику спомене у две реченице са једва покојим примером) и сматра је непотребном, па следствено томе у фактуалним контекстима радије увек посеже за индикативом. Зато би дидактичке материјале требало ускладити са достигнућима у лингвистичкој литератури, где је већ одавно присутан приступ утемељен на контрасту асертивност/неасертивност.¹⁶⁸

Осим кориговања уџбеника, за шта је потребно време, како би се грешке у овој области предупредиле или исправиле и спречила евентуална фосилизација (јер као што смо видели и после вишегодишњег учења те грешке се праве), предлажемо примену интегралног наставног метода, који би обухватао контрастивну анализу интегрисану у комуникативни тип наставе. Сматрамо да наставник мора узети у обзир и матерњи језик својих ученика, те да страни лектори треба да се упознају са граматичким областима које би потенцијално могле бити проблем изворним говорницима одређеног језика. Међутим, чак и наставници који имају исти матерњи језик као ученици често занемарују и потцењују контрастивну анализу. Данас популарно заступљен комуникативни наставни метод експлицитно одбацује употребу првог језика у настави, сматрајући је чак и штетном. Међутим, бројни аутори пишу о немогућности „искључивања“ првог језика при учењу другог (Кордер, 1993; Валдеон Гарсија, 1995; Ернандес, 1996; Кук, 2001; Домингес Васкес, 2001; Куелџар Ласаро, 2004; Џарвис & Павленко,

¹⁶⁷ Слично томе, говорећи о алтернацији глаголских начина уз прилоге *posiblemente*, *probablemente*, *tal vez*, *acaso*, *quizá(s)*, Хаверкат (2002: 35) наводи да је ретко ко у спонтаном говору свестан суптилних разлика насталих алтернацијом, те да је употреба индикатива/субјунктива мање-више произвољна (вид. 2.3.2).

¹⁶⁸ Није субјунктив оно што треба научити ученике, већ контраст индикатив/субјунктив:

„Most textbooks approach the matter of mood as though it were the subjunctive that must be learned. This approach gives students the impression that the subjunctive is something odd or unusual. This approach also assumes that the indicative will take care of itself, and need not be taught“ (Терел & Хупер, 1974: 493).

Овај цитат је из 1974. године, али усудили бисмо се да кажемо да важи и даље.

2008; Д'Аморе, 2014; Маркос Бланко, 2017; Алонсо Сарса, 2017), јер се усвајање матерњег језика, када дете нема претходна знања, не може поистоветити са учењем страног. Укључивањем контрастивне анализе (која се може заснивати на преводу, а и не мора – ту се наставнику оставља простор за креативност), по нашем мишљењу, може се смањити негативни трансфер и олакшати позитивни. При томе, наравно, не треба занемарити ниједну од активности које чине саставни део комуникативног приступа. Напротив, садејством контрастивне анализе, конверзацијских, интеркултурних, социолингвистичких, прагматичких садржаја и свих осталих чиниоца савремене глотодидактике постићи ће се најбољи резултати, те ће ученици потенцијално развити језичку продукцију налик оној код изворних говорника. И не заборавимо, глаголски начини су у шпанском језику комплексна тема, па су чак и најбољим ученицима потребне године да их савладају: „a los buenos estudiantes se les enseña el uso del modo indicativo y subjuntivo durante muchos años“ (Бајби & Терел, 1990: 161).

Резултати до којих смо дошли у истраживању могу имати ширу примену у смислу да су релевантни за све ученике и наставнике шпанског као страног језика чији матерњи језик, као и српски, не поседује глаголски начин субјунктив. Будућа истраживања на ову тему могла би, осим на наставу шпанског као страног језика, да се усмере и на професионално превођење и наставу превођења. Било би корисно истражити како преводиоци на српском језику задржавају суптилне нијансе проистекле из употребе индикатива и субјунктива у прагматички условљеним контекстима, и обратно како се одређена значења, формулисана на српском лексички и дискурсно (или једноставно контекстуално подразумевана), испољавају граматички (употребом одређеног глаголског начина) у преводима на шпански језик, и то првенствено у књижевним преводима, јер стилске нијансе ту посебно долазе до изражаја.

ЛИТЕРАТУРА

- Ајхенвалд, 2004: Aikhenvald, A. Y. (2004). *Evidentiality*. Oxford University Press.
- Аларкос Љорак, 2000: Alarcos Llorach, E. (2000). *Gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa.
- Алексић, 2016: Алексић, М. (2016). Контрастивна анализа реализација слободног неуправног говора у шпанском и српском језику. *Филолог*, VII (14), 243 – 256.
- Алексић, 2019: Алексић, М. (2019). Језичко кодирање евиденцијалности у српском и шпанском новинском дискурсу. *Филолог*, X (19), 371 – 392.
- Алонсо-Кортес, 1981: Alonso-Cortés, Á. M. (1981). *Gramática del subjuntivo*. Madrid: Ediciones Cátedra, S. A.
- Алонсо Сарса, 2015: Alonso Zarza, M. Á. (2015). *Análisis de errores en oraciones condicionales y concesivas en aprendientes de ELE serbohablantes* [Tesis doctoral no publicada]. Universidad Autónoma de Madrid, Facultad de Filosofía y Letras.
- Алонсо Сарса, 2017: Alonso Zarza, M. Á. (2017). Previsión de errores de serbiohablantes en oraciones condicionales y concesivas en ELE: un enfoque contrastivo. У *Идентитет, мобилност и перспективе у студијама језика, књижевности и културе* (стр. 211 – 246). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Универзитет „Габријеле Д’Анунцио“ у Кјетију – Пескари, Одељење за пословну администрацију.
- Анскомбр, 2008: Anscombe, J. C. (2008). La polifonía: nociones y problemas. *Archivum*, 58 – 59, 21 – 51.
- Аурова, 2013: Aurov, M. (2013). Diversidad lingüística: *después de que* y el modo verbal. En M. Valeš, & S. Mía (Eds.), *Diversidad lingüística del español* (pp. 113 – 130). Universidad Técnica de Liberec.
- Ахерн, 2006: Ahern, A. (2006). Mood, propositional attitude and metarepresentation in Spanish. En von Heusinger, K., & Turner, K. (Eds.), *Where Semantics meets pragmatics* (pp. 445 – 470). Elsevier.
- Ахерн, 2008: Ahern, A. (2008). *El subjuntivo: contextos y efectos*. Madrid: Arco/Libros, S.L.
- Ахерн & Леонети, 2004: Ahern, A., & Leonetti, M. (2004). The Spanish Subjunctive: Procedural Semantics and Pragmatic Interference. In R. Márquez Reiter, & M. E. Placencia (Eds.), *Current Trends in the Pragmatics of Spanish* (pp. 35 – 56). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Бажби, 1985: Bybee, J. (1985). *Morphology. A Study of the Relation between Meaning and Form*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Бајби и др., 1994: Bybee, J., Perkins, R., & Pagliuca, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Бајби & Терел, 1990: Bybee, J., & Terrell, T. D. (1990). Análisis semántico del modo en español. En I. Bosque (Ed.), *Indicativo y subjuntivo* (pp. 145 – 163). Madrid: Altea, Taurus, Alfaguara, S.A.
- Баји, 1942: Bally, Ch. (1942). Syntaxe de la modalité explicite. *Cahiers de Ferdinand de Saussure*, 2, 3 – 13.
- Баји, 1950 [1932]: Bally, Ch. (1950). *Linguistique générale et linguistique française* (3rd ed.). Berne: A. Francke. [1932]
- Бајић, 2006: Vajić, D. (2006). Algunas consecuencias gramaticales del aspecto verbal abierto en las lenguas eslavas. *Eslavística Complutense*, 6, 147 – 157.
- Бајић, 2015: Бајић, Д. (2015). Модалност дискурса у дискурсу. У Б. Мишић Илић, & В. Лопичић (ур.), *Језик, књижевност, дискурс: језичка истраживања* (стр. 449 – 462). Филозофски факултет, Универзитет у Нишу.
- Бајић, 2016: Vajić, D. (2016). *Marcadores discursivos de reformulación en el español y el serbio actuales* [Tesis doctoral no publicada]. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Бајић, 2017: Vajić, D. (2017). El marcador discursivo *o sea* y sus equivalentes en serbio. У *Идентитет, мобилност и перспективе у студијама језика, књижевности и културе* (стр. 129 – 158). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Универзитет „Габријеле Д’Анунцио“ у Кјетију – Пескари, Одељење за пословну администрацију.
- Бајић-Николић, 2007: Vajić-Nikolić, D. (2007). Aproximación al discurso comparativo desde la perspectiva de la deixis temporal. En L. Cortés Rodríguez et al. (coords.), *Discurso y Oralidad* (vol. 2, pp. 471 – 480). Madrid: Arco Libros.
- Бајић-Николић & Алонсо Сарса, 2006: Vajić-Nikolić, D., & Alonso Zarza, M. A. (2006). Acerca de los problemas de la traducción de los sistemas temporo-aspectuales en serbocroata y en español. En M. P. Blanco García, & P. Martino Alba (Eds.), *Traducción y Multiculturalidad* (pp. 281 – 290). Instituto Universitario de las Lenguas Modernas y Traductores de UCM.
- Баљестеро де Селис, 2015: Ballester de Celis, C. (2015). Sobre el llamado “subjuntivo polémico” de las proposiciones concesivas. *Mosaico*, 33, 12 – 16.
- Бахтин, 1963: Бахтин, М. М. (1963). *Проблеми поезики Достоевског*. Москва: Советский писатель.
- Белић, 1998 [1941]: Белић, А. (1998). О језичкој природи и језичком развоју (књига I). У *Изабрана дела I, Општа лингвистика: О језичкој природи и језичком развоју (књига I и II)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. [1941]
- Бело, 1995 [1847]: Bello, A. (1995). *Gramática de la lengua castellana destinada al uso de los americanos* (3^a ed.). Caracas: La Casa de Bello. [1847]
- Беренгер, 1996: Berenguer, L. (1996). Didáctica de segundas lenguas en los estudios de traducción. En A. Hurtado Albir (coord.), *La enseñanza de la traducción* (pp. 9 – 30). Universitat Jaume I, Servicio de Publicaciones.

- Билер, 1990 [1934]: Bühler, K. (1990). *Theory of Language: The Representational function of language* (D. F. Goodwin, Trans.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. [1934]
- Блејкмор, 1987: Blakemore, D. (1987). *Relevance and linguistic meaning. The semantics of discourse markers*. Cambridge University Press.
- Блекбурн, 2013: Блекбурн, С. (2013). Пресупозиција. У *Филозофски речник* (група преводаца, стр. 323). Нови Сад: АДРЕСА.
- Богранд & Дреслер, 1981: De Beaugrande, R., & Wolfgang, D. (1981). *Introduction to Text Linguistics*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Борего и др., 2003 [1986]: Borrego, J., Asencio, J. G., & Prieto, E. (2003). *El subjuntivo. Valores y usos* (9^a ed.). SGEL-Educación. [1986]
- Боске, 1990: Bosque, I. (1990). Las bases gramaticales de la alternancia modal. Repaso y balance. En I. Bosque (Ed.), *Indicativo y subjuntivo* (pp. 13 – 65). Madrid: Altea, Taurus, Alfaguara, S.A.
- Боске & Гутјерес-Решак, 2009: Bosque, I., & Gutiérrez-Rexach, J. (2009). *Fundamentos de sintaxis formal*. Madrid: Ediciones Akal, S. A.
- Бустос, 1986: Bustos, E. (1986). *Pragmática del español: negación, cuantificación y modo*. Madrid: U.N.E.D.
- Валдеон Гарсија, 1995: Valdeón García, R. A. (1995). A New Approach to the Use of Translation in the Teaching of L2. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 8, 239 – 252.
- Ваљехо, 1922: Vallejo, J. (1922). Notas sobre la expresión concesiva. *Revista de Filología Española*, 9, 40 – 51.
- Ван Даж, 1992: Van Dijk, T. A. (1992). *La ciencia del texto* (3^a ed.). Barcelona, Buenos Aires, México: Ediciones Paidós.
- Веига Родригес & Рохо Санџес, 1999: Veiga Rodríguez, A., & Rojo Sánchez, G. (1999). El tiempo verbal: los tiempos simples. En V. Demonte & I. Bosque (Eds.), *Gramática descriptiva de la lengua española* (vol. 2, pp. 2867 – 2934). Madrid: Espasa Calpe.
- Вељковић, 2001: Veljković, D. (2001). El campo funcional-semántico de la aspectualidad en las lenguas serbia y española. *Facta universitatis, Linguistics and Literature*, 2 (8), 221 – 230.
- Вилсон & Спербер, 1993: Wilson, D., & Sperber, D. (1993). Linguistic form and relevance. *Lingua*, 90, 1 – 25.
- Вилсон & Спербер, 2006: Wilson, D., & Sperber, D. (2006). Relevance Theory. In L. R. Horn, & G. Ward (Eds.), *The Handbook of Pragmatics* (pp. 607 – 632). Oxford: Blackwell.
- Гарсија Негрони & Тордесиљас Коладо, 2001: García Negroni, M. M., & Tordesillas Colado, M. (2001). *La enunciación en la lengua*. Madrid: Gredos.
- Георгијев, 2014: Георгијев, И. (2014). Темпоралност и аспектуалност у српском и шпанском језику. *Речи*, VI (7), 56 – 67.
- Гитарт, 1990: Guitart, J. M. (1990). Aspectos pragmáticos del modo en los complementos de predicados de conocimiento y de adquisición de conocimiento en español. En I. Bosque (Ed.), *Indicativo y subjuntivo* (pp. 315 – 329). Madrid: Altea, Taurus, Alfaguara, S.A.

- Гонсалес Васкес, 2006: González Vázquez, M. (2006). *Las fuentes de la información: tipología, semántica y pragmática de la evidencialidad*. Universidad de Vigo, Servizo de Publicacións.
- Гонсало, 1990: Gonzalo, C. R. (1990). La alternancia modal en las relativas y los tipos de mención del SN complejo. En I. Bosque (Ed.), *Indicativo y subjuntivo* (pp. 280 – 300). Madrid: Altea, Taurus, Alfaguara, S.A.
- ГРАЕ, 1931: Real Academia Española (1931). *Gramática de la lengua española*. Madrid, Barcelona: Espasa-Calpe.
- ГРАЕ, 1973: Real Academia Española (1973). *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Грајс, 1968: Grice, H. P. (1968). Utterer's Meaning, Sentence Meaning and Word Meaning. *Foundations of Language*, 4, 117 – 137.
- Грајс, 1975: Grice, H. P. (1975). Logic and Conversation. In P. Cole, & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* (pp. 41 – 58). New York: Academic Press.
- Грегори, 2007: Gregory, A. E. (2007). The Spanish mood/ subordination/ reference interface. *International Journal of English Studies*, 7 (1), 47 – 64.
- Грегори & Лан, 2012: Gregory, A. E., & Lunn, P. (2012). A Concept-based Approach to the Subjunctive. *Hispania*, 95 (2), 333 – 343.
- Грицкат, 1952: Грицкат, И. (1952). О једном случају мешања свега да и што. *Наш језик*, III (5 – 6), 196 – 207.
- Д'Аморе, 2014: D'Amore, A. M. (2014). Traducción y comprensión lectora en la enseñanza de una lengua extranjera. En E. Galván Cabral, A. García, & M. Muñoz Muñoz (Eds.), *Competencia lectora y disponibilidad léxica* (pp. 13 – 34). México: Universidad Autónoma de Zacatecas.
- ДеМељо, 1995: DeMello, G. (1995). Alternancia modal indicativo/subjuntivo con expresiones de posibilidad y probabilidad. *Verba*, 22, 339 – 361.
- Де Хан, 1999: De Haan, F. (1999). Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries. *Southwest Journal of Linguistics*, 18 (1), 83–101.
- Де Хан, 2005: De Haan, F. (2005). Encoding Speaker Perspective: Evidentials. In Z. Frajzyngier, A. Hodges, & D. S. Rood (Eds.), *Linguistic Diversity and Language Theories* (pp. 379–397). John Benjamins Publishing Company.
- Дикро, 1984а: Ducrot, O. (1984). *Le dire et le dit*. Les éditions de Minut.
- Дикро, 1984б: Ducrot, O. (1984). *El decir y lo dicho* (S. Vassallo, versión castellana). Buenos Aires: Librería Hachette S.A.
- Дикро, 1986: Ducrot, O. (1986). *El decir y lo dicho: Polifonía de la enunciación* (I. Agoff, Trad.). Barcelona: Ediciones Paidós.
- Домингес Васкес, 2001: Domínguez Vázquez, M. J. (2001). En torno al concepto de interferencia. *Círculo de lingüística aplicada a la comunicación*, 5.
- Донаире, 1994: Donaire, M. L. (1994). Los modos verbales en una teoría polifónica de la lengua. En J. F. Corcuera, M. Djian, & A. Gaspar (coord.), *La lingüística francesa. Situación y perspectivas a finales del siglo XX* (vol. 2, pp. 137 – 147). Universidad de Zaragoza.

- Донаире, 2001: Donaire, M. L. (2001). *Subjuntivo y polifonía*. Madrid: Arrecife.
- Драјер, 1996: Dryer, M. S. (1996). Focus, pragmatic presupposition, and activated propositions. *Journal of Pragmatics*, 26, 475 – 523.
- Ђорђевић, 2004: Ђорђевић, Р. (2004). *Увод у контрастирање језика*. Београд: Филолошки факултет.
- Ернандес, 1996: Hernández, R. M. (1996). La traducción pedagógica en la clase de E/LE. *ASELE Actas*, VII, 249 – 255.
- Есканделъ Видал & Леонети, 2006: Escandell Vidal, V., & Leonetti, M. (2006). Polifonía y flexión verbal. En *Filología y lingüística (Estudios ofrecidos a Antonio Quilis)* (vol. I, pp. 425 – 444). Madrid: CSIC.
- Завадил, 1968: Zavadil, B. (1968). Medios expresivos de la categoría de modalidad en español. *Ibero-americana Pragensia*, 11, 57 – 86.
- Завадил, 1979: Zavadil, B. (1979). La delimitación de la categoría de modalidad. *Ibero-americana Pragensia*, XIII, 51 – 88.
- Звекић-Душановић, 2011: Звекић-Душановић, Д. (2011). *Модалност: Мотивациона модалност у српском и мађарском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Зејниловић, 2017: Zejnilović, L. (2017). *Leksikalizovani i gramatikalizovani eksponenti modalnosti u pravnom diskursu engleskog i srpskog jezika* [Необјављена докторска дисертација]. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Зечевић Крнета, 2010: Зечевић Крнета, Г. (2010). Датив и(ли) акузатив као падежи директног објекта: глаголи са двојаком реакцијом у српском и шпанском језику. *Наслеђе*, 15 (2), 55 – 75.
- Зечевић Крнета, 2016: Зечевић Крнета, Г. (2016). *Употреба одређеног члана у шпанском као страном језику на основу анализе грешака код говорника српског језика* [Необјављена докторска дисертација]. Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу.
- Ивић, 1953: Ивић, М. (1953). Енклитички облик личне заменице као знак модалности. *Наш језик*, V (1 – 2), 61 – 64.
- Ивић, 1973: Ivić, M. (1973). Problematika modalnih rečenica. In *Otázky slovanské syntaxe III, Sborník symposia Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích* (pp. 85 – 91). Brno, 27 – 30. září 1971.
- Ивић, 1977: Ивић, М. (1977). Теоријско-методолошки проблеми словенске синтаксе везани за концепт „фактивности“. *Јужнословенски филолог*, 33, 1 – 16.
- Ивић, 1980: Ivić, M. (1980). O faktivnosti rečenice čiji je glavni predikat glagol sa značenjem „znati“. In M. Grepl (Ed.), *Otázky slovanské syntaxe, IV/2, Sborník symposia Aktualizační (pragmatické) složky výpovědi v slovanských jazycích, 1* (pp. 45– 48). Brno: Univerzita J.E. Purkyně.
- Ивић, 2005: Ивић, М. (2005). О српским партикулама *na* и *ma* (из перспективе „фативне“ и „реактивне“ функције језика). У *О речима: когнитивни, граматички и културолошки аспекти српске лексике, Лингвистички огледи 5* (стр. 83 – 93). Београд: Библиотека XX век.

- Јакобсон, 1966: Jakobson, R. (1966). *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.
- Јохансон & Суомела-Салми, 2011: Johansson, M., & Suomela-Salmi, E. (2011). Énunciation: French pragmatic approach(es). In J. Zienkowski, J. O. Östman, & J. Verschueren (Eds.), *Discursive Pragmatics* (pp. 71 – 101). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Кастроново, 1990: Castronovo, B. J. (1990). La categoría verbal de modo en la tradición gramatical española. En I. Bosque (Ed.), *Indicativo y subjuntivo* (pp. 66 – 88). Madrid: Altea, Taurus, Alfaguara, S. A.
- Катајн, 1980: Kattein, R. (1980). Приступ модалитету у српскохрватском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 9, 91 – 99.
- Катфорд, 1978: Catford, J. C. (1978). *A Linguistic Theory of Translation. An Essay in Applied Linguistics*. Oxford University Press.
- Кеп, 2011: Cap, P. (2011). Micropragmatics and macropragmatics. In W. Bublitz, & N. R. Norrick (Eds.), *Foundations of Pragmatics* (pp. 51 – 75). Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.
- Кипарски & Кипарски, 1970: Kiparsky, P., & Kiparsky, C. (1970). Fact. In M. Bierwisch, & K. E. Heidolph (Eds.), *Progress in Linguistics* (pp. 143 – 173). The Hague/Paris: Mouton.
- Ковачевић, 1998: Ковачевић, М. (1998). *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд: Рашка школа; Србиње: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета.
- Ковачевић, 2012а: Ковачевић, М. (2012). О типовима туђег говора у роману *Сара* Петра Сарића. У *Лингвостилистика књижевног текста* (стр. 310 – 329). Београд: Српска књижевна задруга.
- Ковачевић, 2012б: Ковачевић, М. (2012). Синтаксичко-стилистичке особине слободног неуправног говора у романима Меше Селимовића и Скендера Куленовића. У *Лингвостилистика књижевног текста* (стр. 330 – 350). Београд: Српска књижевна задруга.
- Кордер, 1973: Corder, P. (1973). *Introducing Applied Linguistics*. Penguin Books.
- Кордер, 1993: Corder, P. (1993). A role for the mother tongue. In S. M. Gass, & L. Selinker (Eds.), *Language Transfer in Language Learning* (pp. 18 – 31). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Корнилије & Пјетрандреа, 2012: Cornillie, B., & Pietrandrea, P. (2012). Modality at work. Cognitive, interactional and textual functions of modal markers. *Journal of Pragmatics*, 44 (15), 2109 – 2115.
- Коутс, 1983: Coates, J. (1983). *The Semantics of the Modal Auxiliaries*. London: Croom Helm.
- Кристал, 1985: Кристал, Д. (1985). Пресупозиција. У *Енциклопедијски речник модерне лингвистике* (И. Клајн, & Б. Хлебџ, превод, стр. 201 – 202). Београд: Нолит.
- Крифка, 2006: Krifka, M. (2006). Basic Notions of Information Structure. *Interdisciplinary Studies on Information Structure*, 6.
- Куељар Ласаро, 2004: Cuéllar Lázaro, C. (2004). Un Nuevo Enfoque de la Traducción en la Enseñanza Comunicativa de las Lenguas. *Hermeneus*, 6.

- Кузмановић-Јовановић, 2012: Јовановић-Кузмановић, А. (2012). Безвучни фрикатив /х/ у шпанском и српском језику – у прилог универзалној теорији језичке промене. *Анали Филолошког факултета*, 24 (1), 155 – 165.
- Кук, 2001: Cook, V. (2001). Using the first language in the classroom. *Canadian Modern Language Review*, 57, 402 – 423.
- Лажонс, 1977: Lyons, J. (1977). *Semantics* (vol. 2). Cambridge University Press.
- Ламбрехт, 1994: Lambrecht, K. (1994). *Information Structure and Sentence Form: Topic, focus, and the mental representations of discourse referents*. Cambridge University Press.
- Лан, 1989а: Lunn, P. V. (1989). The Spanish subjunctive and 'relevance'. In C. Kirschner, & J. DeCesaris (Eds.), *Studies in Romance Languages* (pp. 249 – 260). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Лан, 1989б: Lunn, P. V. (1989). Spanish mood and the prototype of assertability. *Linguistics*, 27, 687 – 702.
- Лан, 1995: Lunn, P. V. (1995). The Evaluative Function of the Spanish Subjunctive. In J. Bybee, & S. Fleischman (Eds.), *Modality in Grammar and Discourse* (pp. 429 – 449). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Левинсон, 1989: Levinson, S. C. (1989). A review of Relevance [Review of the book *Relevance: communication and cognition*, by D. Sperber & D. Willson]. *Journal of Linguistics*, 25, 455 – 472.
- Ленц, 1925: Lenz, R. (1925). *La oración y sus partes: estudios de gramática general y castellana* (2nd ed.). Madrid: Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, Centro de Estudios Históricos.
- Луис, 1969: Lewis, D. (1969). *Convention*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Маркос Бланко, 2017: Marcos Blanco, H. (2017). *La traducción inversa como método de enseñanza-aprendizaje del sistema verbal del español para estudiantes serbios* [Tesis doctoral no publicada]. Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Filología.
- Мехијас-Биканди, 1994: Mejías-Bikandi, E. (1994). Assertion and Speaker's Intention: A Pragmatically Based Account of Mood in Spanish. *Hispania*, 77 (4).
- Мехијас-Биканди, 1998: Mejías-Bikandi, E. (1998). Pragmatic Presupposition and Old Information in the Use of the Subjunctive Mood in Spanish. *Hispania*, 81 (4), 941 – 948.
- Мехијас-Биканди, 2009: Mejías-Bikandi, E. (2009). Conditional sentences and mood in Spanish. *Journal of Pragmatics*, 41, 163 – 172.
- Милошевић, 1970: Milošević, K. (1970). *Futur II i sinonimski oblici u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Митун, 1999: Mithun, M. (1999). *The Languages of Native North America*. Cambridge University Press.
- Мишковић-Луковић, 2015: Мишковић-Луковић, М. (2015). *Прагматика*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

- Морено Кабрера, 2002: Moreno Cabrera, J. C. (2002). *Curso universitario de lingüística general. Teoría de la gramática y sintaxis general* (tomo I). Madrid: Editorial Síntesis.
- Мразовић & Вукадиновић, 2009: Mrazović, P., & Vukadinović, Z. (2009). *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Најда, 2012: Nida, E. (2012). *Sobre la traducción*. Madrid: Cátedra.
- Најда & Тејбер, 1982: Nida, E., & Taber, Ch. (1982). *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E. J. Brill.
- Најтс, 2005: Nuyts, J. (2005). Modality: Overview and linguistic issues. In W. Frawley (Ed.), *The Expression of Modality* (pp. 1 – 26). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- НГЛЕ: Real Academia Española (2009). *Nueva gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Нелке, 2006: Nølke, H. (2006). The semantics of polyphony (and the pragmatics of realization). *Acta Linguistica Hafniensia*, 38 (1), 137 – 160.
- Немзер, 1971: Nemser, W. (1971). Approximative Systems of Foreign Language Learners. *IRAL*, 9, 115 – 123.
- Новиков, 2015: Nowikow, W. (2015). Sobre el modo y los modos. *Itinerarios*, 22, 75 – 88.
- Њумарк, 1982: Newmark, P. (1982). *Approaches to Translation*. Oxford: Pergamon Press.
- Њумарк, 1988: Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall.
- Одлин, 2003: Odlin, T. (2003). Cross-linguistic Influence. In C. Doughty, & M. Long (Eds.), *Handbook of Second Language Acquisition* (pp. 436 – 486). Oxford: Blackwell.
- Отаола Олано, 1988: Otaola Olano, C. (1988). La modalidad (con especial referencia a la lengua española). *Revista de Filología Española*, LXVIII (1/2), 97 – 117.
- Палмер, 2001: Palmer, F. R. (2001). *Mood and modality*. Cambridge University Press.
- Памијес Бертран, 1990: Pamies Bertrán, A. (1990). Los misterios del modo verbal. En F. Garrudo, & J. Comesaña (Eds.), *Actas del VII Congreso Nacional de Lingüística Aplicada* (pp. 439 – 444). Universidad de Sevilla.
- Памијес Бертран & Валеш, 2015: Pamies Bertrán, A., & Valeš, M. (2015). *El subjuntivo español y su equivalencia en checo*. Granada Lingvistica.
- Папафрагу, 2000: Papafragou, A. (2000). On speech-act modality. *Journal of Pragmatics*, 32, 519 – 538.
- Пејовић, 2005: Pejović, A. (2005). Las colocaciones léxicas y la traducción (español-serbio). *Nasleđe*, 2 (3), 67 – 80.
- Пејовић, 2007: Pejović, A. (2007). Los tiempos del pasado en serbio y en español: contrastes. En *Actas del congreso internacional – La lengua y la literatura rusas en el espacio educativo internacional: estado actual y perspectivas* (pp. 731 – 736). Granada, 7 – 9 mayo 2007. MIRS, Sankt Peterburg – Granada.
- Пејовић, 2010: Pejović, A. (2010). *La colocabilidad de los verbos en español: con ejemplos contrastivos en serbio*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.

- Пејовић, 2011а: Pejović, A. (2011). La traducción serbia de las locuciones verbales en dos novelas de Miguel Delibes. *Paremia*, 20, 29 – 40.
- Пејовић, 2011б: Pejović, A. (2011). Las comparaciones estereotipadas en la fraseología española y serbia: análisis contrastivo. En A. Pamies, L. Luque-Nadal, & J. M. Pazos Bretaña (Eds.), *Multi-lingual phraseography: Second Language Learning and Translation Applications* (pp. 157 – 166). Baltmannsweiler: Schneider Verlag.
- Пејовић, 2011в: Пејовић, А. (2011). Додатна запажања о поредбеним фразеологизмима у српском и шпанском језику. У М. Ковачевић (ур.), *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности* (стр. 185 – 191). Крагујевац: ФИЛУМ.
- Пејовић, 2012: Pejović, A. (2012). Locuciones con el componente gastronómico en español y en serbio. En A. Pejović, M. Sekulić, & V. Karanović (Eds.), *Comida y bebida en la lengua española, cultura y literaturas hispánicas* (pp. 157 – 173). Крагујевац: FILUM.
- Пејовић, 2013а: Пејовић, А. (2013). Конституисање етичких вредности кроз паремије на примеру српског и шпанског језика. У Б. Мишић-Илић, & В. Лопичић (ур.), *Језик, књижевност, вредности: језичка истраживања* (стр. 113 – 124). Ниш: Филозофски факултет.
- Пејовић, 2013б: Пејовић, А. (2013). О еквиваленцији и лажним пријатељима у шпанској и српској фразеологији. *Српски језик*, 18, 401 – 414.
- Пејовић, 2018: Pejović, A. (2018). О значењу и употреби имперфекта у шпанском језику у односу на српски. У Ј. Петковић, & В. Поломац (ур.), *Српски језик: статус, систем, употреба* (стр. 733 – 756). Крагујевац: ФИЛУМ.
- Пејовић & Николић, 2011: Pejović, A., & Nikolić, I. (2011). La expresión del aspecto perfectivo en los idiomas español y serbio. En C. Sinner, E. Hernández Socas, & Ch. Bahr (Eds.), *La expresión de tiempo y espacio y las relaciones espacio-temporales. Nuevas aportaciones de los estudios contrastivos* (pp. 131 – 144). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Пејовић & Тривић, 2012: Pejović, A., & Trivić, A. (2012). El concepto del ‘tiempo’ en la fraseología española y serbia. *Verba Hispanica*, XX (1), 261 – 277.
- Перес Салдања, 1999: Pérez Saldanya, M. (1999). El modo en las subordinadas relativas y adverbiales. En V. Demonte, & I. Bosque (Eds.), *Gramática descriptiva de la lengua española* (vol. 2, pp. 3253 – 3322). Madrid: Espasa Calpe.
- Пилетић, 2013: Piletić, D. (2013). *Prevodjenje na univerzitetskim studijama italijanskog jezika i književnosti: od školskog prevoda ka sticanju prevodilačke kompetencije* [Neobjavljena doktorska disertacija]. Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Nikšić.
- Пипер и др., 2005: Пипер, П., Антонић, И., Ружић, В., и др. (2005). *Синтакса савременог српског језика: Проста реченица* (у редакцији академика Милке Ивић). Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
- Порто Дапена, 1991: Porto Dapena, J. Á. (1991). *Del indicativo al subjuntivo. Valores y usos de los modos del verbo*. Madrid: Arco/Libros, S.A.
- Рајић, 2007: Rajić, J. (2007). Análisis comparativo de los procedimientos de cita en serbio y en español. *Srpski jezik – studije srpske i slovenske*, 11 (1 – 2), 437 – 446.
- Рајић, 2009а: Rajić, J. (2009). La expresión lingüística de la actualidad en español. *Srpski jezik*, 14 (1 – 2), 387 – 392.

- Рајић, 2009б: Рајић, Ј. (2009). Имперфекат и кондиционал као ознаке евиденцијалности у шпанском језику. У *Српски језик у употреби* (књ. 1, стр. 341 – 347). Крагујевац: ФИЛУМ.
- Рајић, 2010а: Рајић, Ј. (2010). Сложени футур у шпанском језику и његови преводни еквиваленти у српском. У *Српски језик, књижевност, уметност* (књ. 1, стр. 399 – 406). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 30. и 31. октобра 2009.
- Рајић, 2010б: Рајић, Ј. (2010). Слободан неуправни говор: језичка реализација полифоничног исказа у наративном дискурсу. *Српски језик XV*.
- Рајић, 2012а: Рајић, Ј. (2012). Polifonía y formas verbales. *Verba Hispanica*, XX (1), 295 – 305.
- Рајић, 2012б: Рајић, Ј. (2012). Евиденцијалне стратегије у српском и шпанском језику – језичко кодирање извора информације у српском и шпанском језику. *Српски језик – студије српске и словенске*, 17, 463 – 472.
- Рајић, 2013а: Рајић, Ј. (2013). Los conceptos de la Teoría de la relevancia y su aplicación al estudio de los marcadores discursivos. *Colindancias*, 4, 351 – 362.
- Рајић, 2013б: Рајић, Ј. (2013). Семантика и прагматика дискурсне партикуле *дакле* и њени преводни еквиваленти у шпанском језику. *Српски језик, XVIII*, 497 – 512.
- Рајић, 2014: Рајић, Ј. (2014). Las teorías pragmáticas y el estudio de los marcadores discursivos en español y en serbio. En A. Kuzmanović-Jovanović, J. Filipović, J. Stojanović, & J. Rajić (Eds.), *Estudios hispánicos en el siglo XXI* (pp. 337 – 359). Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Рајић, 2015: Рајић, Ј. (2015). Análisis contrastivo de la expresión de la evidencialidad en serbio y en español. *Verba Hispanica*, 23 (1), 127 – 148.
- Рајић, 2016: Рајић, Ј. (2016). *Увод у прагматику*. Београд: Филолошки факултет.
- Рајић & Маркос Бланко, 2009: Рајић, Ј., & Marcos Blanco, H. (2009). *Gramática de la lengua española para serbiohablantes*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Рејес, 1990а: Reyes, G. (1990). Tiempo, modo, aspecto e intertextualidad. *Revista española de lingüística*, 20, 17 – 54.
- Рејес, 1990б: Reyes, G. (1990). *La pragmática lingüística: el estudio del lenguaje*. Barcelona: Montesionos Editor, S.A.
- Рејес, 2011: Reyes, G. (2011). *El abecé de la pragmática*. Madrid: Arco/Libros, S.L.
- Ривас, 1990: Rivas, E. (1990). A propósito de condicionales y concesivas reales. Referencias diacrónicas en torno a estas últimas. *Verba*, 17, 159 – 169.
- Риверо, 1971: Rivero, M. L. (1971). Mood and presupposition in Spanish. *Foundations of Language*, 7, 305 – 336.
- Риверо, 1977: Rivero, M. L. (1977). *Estudios de gramática generativa del español*. Madrid: Cátedra.
- Рид и др., 1948: Reed, D., Lado, R., & Shen, Y. (1948). The importance of the native language in foreign language learning. *Language learning*, 1 (1), 17 – 23.

- Ридруехо, 1999: Ridruejo, E. (1999). Modo y modalidad. El modo en las subordinadas sustantivas. En V. Demonte, & I. Bosque (Eds.), *Gramática descriptiva de la lengua española* (vol. 2, pp. 3210 – 3252). Madrid: Espasa Calpe.
- Риђановић, 1991: Риђановић, М. (1991). Трансформациона анализа фактивности као семантичко-синтаксичке категорије у српскохрватском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 20 (2), 211 – 219.
- Родригес Росике, 2001: Rodríguez Rosique, S. (2001). Las construcciones condicionales concesivas en español. *Moenia* 7, 261 – 270.
- Родригес Росике, 2005: Rodríguez Rosique, S. (2005). Hipoteticidad, Factualidad e Irrelevancia: La elección del subjuntivo en las condicionales concesivas del español. En D. Eddington (Ed.), *Selected Proceedings of the 7th Hispanic Linguistics Symposium* (pp. 31 – 41). Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Рубињони Стругар, 2017: Rubinjoni Strugar, V. (2017). *Análisis de errores en el uso del artículo determinado en producciones escritas de aprendientes serbios de español como lengua extranjera* [Tesis doctoral no publicada]. Universidad de Alcalá.
- Руле, 2011: Roulet, E. (2011). Polyphony. In J. Zienkowski, J. O. Óstman, & J. Verschueren (Eds.), *Discursive Pragmatics* (pp. 208 – 222). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Сааведра, 1991: Сааведра, Д. (1991). Семантичко моделирање категорије 'фактивност'. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 20 (2), 221 – 223.
- Сааведра, 1993: Сааведра, Д. (1993). Семантичка структура неких глагола у српскохрватском језику с тачке гледишта фактивности. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 22 (2), 209 – 218.
- Салва, 1830: Salvá, V. (1830). *Gramática de la lengua castellana según ahora se habla* (9^a ed.). París: Librería de Garnier Hermanos.
- Сарделић, 2006а: Сарделић, С. (2006). О превођењу *futuro de probabilidad*. У С. Сарделић, & И. Николић, *Зборник текстова на шпанском језику и реч-две о превођењу* (стр. 99 – 104). Београд: Репрограф.
- Сарделић, 2006б: Сарделић, С. (2006). О препознавању и превођењу слободног индиректног говора. У С. Сарделић, & И. Николић, *Зборник текстова на шпанском језику и реч-две о превођењу* (стр. 106 – 113). Београд: Репро-граф.
- Свитсер, 1990: Sweetser, E. (1990). *From etymology to pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press.
- Силва-Корвалан & Енрике-Аријас, 2017: Silva-Corvalán, C., & Enrique-Arias, A. (2017). *Sociolingüística y pragmática del español* (2^a ed.). Georgetown University Press.
- Скиан, 2008: Skehan, P. (2008). Interlanguage and Language Transfer. In B. Spolsky, & F. M. Hult (Eds.), *The Handbook of Educational Linguistics* (pp. 411 – 423). Malden: Blackwell.
- Спербер & Вилсон, 1995 [1986]: Sperber, D., & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and Cognition* (2nd ed.). Oxford & Cambridge: Blackwell. [1986]
- Сталнакер, 1999: Stalnaker, R. C. (1999). *Context and Content: Essays on Intentionality in Speech and Thought*. Oxford University Press.

- Станојчић & Поповић, 2011: Станојчић, Ж., & Поповић, Љ. (2011). *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић, 1991: Стевановић, М. (1991). *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнojeзичка норма) II, Синтакса* (5. издање). Београд: Научна књига.
- Стросон, 1964: Strawson, P. (1964). Intention and convention in speech acts. *Philosophical Review*, 73, 439 – 460.
- Терел & Хупер, 1974: Terrel, T., & Hooper, J. (1974). A Semantically Based Analysis of Mood in Spanish. *Hispania*, 57 (3), 484 – 494.
- Трбојевић-Милошевић, 2004: Trbojević-Milošević, I. (2004). *Modalnost, sud, iskaz: Epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku*. Београд: Filološki fakultet.
- Тривић, 2013а: Тривић, А. (2013). Семантичка анализа идеоматских израза с компонентом 'глава' у савременом српском и шпанском језику. У М. Ковачевић (ур.), *Традиција и иновације у савременом српском језику* (књ. 1, стр. 411 – 420). Крагујевац: ФИЛУМ.
- Тривић, 2013б: Trivić, A. (2013). Correspondencia recíproca en la fraseología. Análisis contrastivo español-serbio. *Colindancias*, 4, 69 – 80.
- Тури, 1979: Toury, G. (1979). Interlanguage and its Manifestations in Translation. *Meta*, 24 (2), 223 – 231.
- Фејбер, 1998: Faber, P. (1998). Translation Competence and Language Awareness. *Language Awareness*, 7 (1), 9 – 21. doi:10.1080/09658419808667097
- Фенте Гомес и др., 1972: Fente Gómez, R., Fernández Alvarez, J., & G. Feijóo, L. (1972). *El subjuntivo*. Madrid: Sociedad general española de librerías, S. A.
- Фернандес Лопес, 1997: Fernández López, M. S. (1997). *Interlengua y análisis de errores en el aprendizaje del español como lengua extranjera*. Madrid: Edelsa.
- Фирбас, 1986: Firbas, J. (1986). A case-study in the dynamics of written communication. In D. Kastovsky, & A. Szwedek (Eds.), *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries* (pp. 859 – 876). Berlin/New York/Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Фодор, 1983: Fodor, J. A. (1983). *The Modularity of Mind*. Cambridge MA: MIT Press.
- Фоконије & Тарнер, 2002: Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Фуентес Родригес, 1991: Fuentes Rodríguez, C. (1991). Algunas reflexiones sobre el concepto de modalidad. *Revista española de lingüística aplicada*, 7, 93 – 108.
- Фуентес Родригес, 1995: Fuentes Rodríguez, C. (1995). Polifonía y argumentación: los adverbios de verdad, certeza, seguridad y evidencia en español. *Lexis*, XIX (1), 59 – 83.
- Фуентес Родригес, 1996: Fuentes Rodríguez, C. (1996). Aproximación a la estructura del texto. Málaga: Librería Ágora.
- Фуентес Родригес, 2004: Fuentes Rodríguez, C. (2004). Enunciación, modalidad, aserción, tres clásicos. *Anuario de Estudios Filológicos*, XXVII, 121 – 145.
- Хаверкат, 2002: Haverkate, H. (2002). *The Syntax, Semantics and Pragmatics of Spanish Mood*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Хамонд & Филиповић, 2004: Hammond, R. M., & Filipović, J. (2004). *Fonética y fonología españolas para serbiohablantes*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Хаслер, 1996: Haßler, G. (1996). El valor citativo de las formas verbales. En G. Wotjak (coord.), *El verbo español: aspectos morfosintácticos, sociolingüísticos y lexicogenéticos* (pp. 81 – 92). Iberoamericana Vervuet.
- Хили Гаја, 1980 [1961]: Gili Gaya, S. (1980). *Curso superior de sintaxis española* (13^a ed.). Barcelona: Bibliograf. [1961]
- Хлебџ, 2009: Хлебџ, Б. (2009). *Преводилачке технике и поступци (енглески језик)*. Београд: ЕБГ д.о.о.
- Чејф, 1986: Chafe, W. (1986). Evidentiality in English conversation and academic writing. In W. Chafe, & J. Nichols (Eds.), *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology* (pp. 261–272). New York: Ablex.
- Чикара, 2017: Čikara, T. (2017). *Evidencijalnost i epistemička modalnost: epistemički modalni operatori kao nosioci evidencijalnih značenja u engleskom i srpskom jeziku* [Neobjavljena doktorska disertacija]. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Џарвис & Павленко, 2008: Jarvis, S., & Pavlenko, A. (2008). *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. New York and London: Routledge.
- Шифер, 1972: Schiffer, S. (1972). *Meaning*. Oxford: Clarendon Press.

Корпуси

- Valdés, Z. (2007). *La cazadora de astros*. Barcelona: Plaza & Janes.
- Валдес, С. (2016). *Месеџ у кавезу* (превела са шпанског језика Бојана Ковачевић Петровић, сарадник на преводу Маријана Алексић). Београд: Лагуна.
- Vargas Llosa, M. (2006). *Conversación en la Catedral*. Madrid: Punto de Lectura, S.L.
- Варгас Љоса, М. (2011). *Разговор у Катедрали* (превела са шпанског Јасна Буњевац Сотело). Београд: Лагуна.
- Корпус савременог српског језика* (верзија СрпКор2013, Душко Витас & Милош Утвић). Група за језичке технологије Универзитета у Београду. <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>
- Real Academia Española. Banco de datos (CREA) [en línea]. *Corpus de referencia del español actual*. <http://www.rae.es>

Анализирани уџбеници

- Alonso Cuenca, M., & Prieto Prieto, R. (2011). *Embarque 1: Curso de español lengua extranjera, Libro del alumno*. Madrid: Edelsa Grupo Didascalía, S.A.
- Alonso Cuenca, M., & Prieto Prieto, R. (2013). *Embarque 2: Curso de español lengua extranjera, Libro del alumno*. Madrid: Edelsa Grupo Didascalía, S.A.

- Alonso Cuenca, M., & Prieto Prieto, R. (2012). *Embarque 3: Curso de español lengua extranjera*, Libro del alumno. Madrid: Edelsa Grupo Didascalía, S.A.
- Alonso Cuenca, M., & Prieto Prieto, R. (2013). *Embarque 4: Curso de español lengua extranjera*, Libro del alumno. Madrid: Edelsa Grupo Didascalía, S.A.
- Chamorro Guerrero, M. D., Lozano López, G., et al. (2006). *El Ventilador: Curso de español de nivel superior*. Barcelona: Difusión S.L.
- Equipo nuevo Prisma (2016). *Nuevo Prisma: Curso de español para extranjeros*, nivel A1, Libro del alumno. Edinumen.
- Equipo nuevo Prisma (2015). *Nuevo Prisma: Curso de español para extranjeros*, nivel A2, Libro del alumno. Edinumen.
- Equipo nuevo Prisma (2017). *Nuevo Prisma: Curso de español para extranjeros*, fusión niveles B1 y B2. Libro del alumno, Edinumen.
- Equipo nuevo Prisma (2014). *Nuevo Prisma: Curso de español para extranjeros*, nivel C1, Libro del alumno. Edinumen.
- Equipo nuevo Prisma (2013). *Nuevo Prisma: Curso de español para extranjeros*, nivel C2, Libro del alumno. Edinumen.
- Martín Peris, E., & Sans Baulenas, N. (2017). *Gente Hoy 1: Curso de español*, Libro del alumno. Barcelona: Difusión, S.L.
- Martín Peris, E., & Sans Baulenas, N. (2016). *Gente Hoy 2: Curso de español*, Libro del alumno. Barcelona: Difusión, S.L.
- Martín Peris, E., & Sans Baulenas, N. (2016). *Gente Hoy 3: Curso de español*, Libro del alumno. Barcelona: Difusión, S.L.

ПРИЛОГ А

Упитник који су попуњавали изворни говорници

DATOS PERSONALES	
Año de nacimiento:	
Lugar y país donde naciste:	
Lugar y país donde vives:	
Lengua materna:	
Nivel de estudios:	a) Escuela primaria b) Escuela secundaria c) Grado d) Máster e) Doctorado Si tu respuesta es (c), (d) o (e), nombra la facultad de la que se trata: _____

¿CÓMO LO DIRÍAS TÚ?

(Siempre ten en cuenta el contexto proporcionado)

- La sustituiré mañana en el trabajo, aunque, para decirte la verdad, no _____ reprimir el disgusto.
a) puedo
b) pueda
c) se puede decir tanto *puedo* como *pueda*
Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *puedo* y *pueda*?
2. *En la clase de matemáticas Pedro siempre llega a la solución correcta, pero esta vez se ha equivocado y la profesora ha confirmado que la solución de Pedro es incorrecta. Tú no te lo puedes creer, te sorprendes y reaccionas de la siguiente manera:*
– ¡No creo que Pedro _____!

- a) se ha equivocado
 - b) se haya equivocado
 - c) se puede decir tanto *se ha equivocado* como *se haya equivocado*
- Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *se ha equivocado* y *se haya equivocado*?

3. – No digo yo que su país no sea tranquilo, que lo es, aunque cada vez menos, pero también es aburrido. Tienen poco color las cosas, poca variedad, y la gente, no está mal la gente, pero no toda es buena. Nos llaman negros a los colombianos aunque no lo _____.

- a) somos
- b) seamos
- c) se puede decir tanto *somos* como *seamos*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *somos* y *seamos*?

4. *Tienes disputas con tus vecinos porque todos los días a la hora de la siesta tocan la batería y, por lo tanto, hacen mucho ruido. Les has dicho que los vas a denunciar y de verdad lo piensas hacer, pero ellos lo dudan. Dirás:*

– Dudan que yo _____ capaz de denunciarlos.

- a) soy
- b) sea
- c) se puede decir tanto *soy* como *sea*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *soy* y *sea*?

5. – ¿Cómo me ves?

– Pues, ese traje no me parece de moda.

– Así que no te gusta.

– Yo no he dicho que no me _____, simplemente he dicho que no me parece de moda.

- a) gusta
- b) guste
- c) se puede decir tanto *gusta* como *guste*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *gusta* y *guste*?

6. – No sé si iremos a Rusia este año. Pero aunque _____, seguro que no visitaremos Moscú.

- a) vamos
- b) vayamos
- c) se puede decir tanto *vamos* como *vayamos*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *vamos* y *vayamos*?

7. – Te digo que apagues la tele.

– ¿Por qué? ¿Porque lo _____ tú?

- a) dices
- b) digas
- c) se puede decir tanto *dices* como *digas*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *dices* y *digas*?

8. *La madre le dice a su hija:*
 – Aunque _____ mi hija, no te perdono por lo que acabas de hacer.
 a) seas
 b) eres
 c) se puede decir tanto *seas* como *eres*
 Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *seas* y *eres*?
9. *Tú no sabes quién ha tirado el plan del proyecto a la papelera. Te interesa qué es lo que piensa Lara. Dirás:*
 – ¿Cree Lara que Manuel _____ el plan del proyecto?
 a) ha tirado
 b) haya tirado
 c) se puede decir tanto *ha tirado* como *haya tirado*
 Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *ha tirado* y *haya tirado*?
10. – Sí, ve, porque cierra los ojos si le acerco una luz intensa. Y también oye, aunque no _____ seguro que entienda.
 a) es
 b) sea
 c) se puede decir tanto *es* como *sea*
 Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *es* y *sea*?
11. – ¿Ves qué bonito es el vestido?
 – No veo que _____ bonito, veo que es perfecto.
 a) es
 b) sea
 c) se puede decir tanto *es* como *sea*
 Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *es* y *sea*?
12. – El médico me ha mandado hacer algunos análisis de sangre. Aunque me _____ algo, no pienso cambiar mi estilo de vida.
 a) encuentran
 b) encuentren
 c) se puede decir tanto *encuentran* como *encuentren*
 Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *encuentran* y *encuentren*?
13. – Tú me dijiste que Olivia _____ mañana, ¿no?
 a) venía
 b) viniera
 c) se puede decir tanto *venía* como *viniera*
 Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *venía* y *viniera*?
14. *Adolfo Suárez fue presidente del Gobierno, pero ahora padece de Alzheimer y no lo recuerda. Diremos:*
 – Suárez no recuerda que _____ presidente.
 a) fue

- b) fuera
c) se puede decir tanto *fue* como *fuera*
Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *fue* y *fuera*?

15. – Creemos que él _____ interesado en comprar otro coche, es que el motor del que tiene ya no marcha.
a) está
b) esté
c) se puede decir tanto *está* como *esté*
Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *está* y *esté*?

16. – Pero no puedes conducir con este tiempo, está nevando, quédate aquí esta noche y podrás irte mañana.
– Aunque _____ mal tiempo, tengo que regresar a casa esta noche porque los niños no pueden quedarse solos.
a) hace
b) haga
c) se puede decir tanto *hace* como *haga*
Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *hace* y *haga*?

17. *Marta y Paco están de paseo y Marta le dice a Paco:*
– ¿No crees que _____ demasiado lejos? Tardaremos mucho en regresar.
a) hemos ido
b) hayamos ido
c) se puede decir tanto *hemos ido* como *hayamos ido*
Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *hemos ido* y *hayamos ido*?

18. *Paula:* – Alejandro dice que mis novelas son malas.
Alejandro: – Jamás he dicho que tus novelas _____ malas.
a) son
b) sean
c) se puede decir tanto *son* como *sean*
Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *son* y *sean*?

19. *María y Francisco están en una fiesta. Ha venido poca gente.*
María: – Estoy muy decepcionada... Pensaba que vendría más gente.
Francisco: – Aunque _____ pocos, seguro que nos lo pasaremos estupendo.
a) somos
b) seamos
c) se puede decir tanto *somos* como *seamos*
Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *somos* y *seamos*?

20. – Me gusta este chocolate porque _____ mucho cacao.
a) lleva
b) lleve
c) se puede decir tanto *lleva* como *lleve*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *lleva* y *lleve*?

21. – Creo que esa crema está disponible solamente en ese tamaño. No recuerdo que la _____ ni más pequeña ni más grande.

- a) he visto
- b) haya visto
- c) se puede decir tanto *he visto* como *haya visto*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *he visto* y *haya visto*?

22. – Aunque me lo _____ de rodillas, no le daré lo que quiere.

- a) pide
- b) pida
- c) se puede decir tanto *pide* como *pidá*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *pide* y *pidá*?

23. Hijo: – Tú siempre has creído que mi hermano es mejor que yo.

Madre: – Eso no es cierto. Yo nunca he creído que tu hermano _____ mejor que tú. Os quiero igual.

- a) es
- b) sea
- c) se puede decir tanto *es* como *sea*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *es* y *sea*?

24. Fernando: – Es increíble. María dice que tiene muchas cosas que hacer, así que quién sabe cuándo entregará el trabajo.

Alejandro: – Pues aunque _____ muy ocupada, tendrá que terminarlo en el plazo previsto.

- a) está
- b) esté
- c) se puede decir tanto *está* como *esté*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *está* y *esté*?

25. – Rosalía ha dicho que le _____ este cuadro, así que he pensado que se lo compremos para su nuevo piso.

- a) encanta
- b) encante
- c) se puede decir tanto *encanta* como *encante*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *encanta* y *encante*?

26. – Os visitaremos este fin de semana. Aunque no _____ convencer a los niños, mi marido y yo iremos seguro.

- a) logramos
- b) logremos
- c) se puede decir tanto *logramos* como *logremos*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *logramos* y *logremos*?

27. – Tú mujer me dice que sigues practicando la caza a veces.
– Sí, pero, para decirte la verdad, aunque no _____ de practicar la caza, me horroriza la sangre.
- a) he dejado
 - b) haya dejado
 - c) se puede decir tanto *he dejado* como *haya dejado*
- Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *he dejado* y *haya dejado*?
28. – Todos sabemos que fue Francisco el que cometió el delito, pero él no confesó que lo _____.
- a) había hecho
 - b) hubiera hecho
 - c) se puede decir tanto *había hecho* como *hubiera hecho*
- Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *había hecho* y *hubiera hecho*?
29. – Tengo miedo de que no sobreviva la operación.
– Yo también, pero aunque _____ miedo, debemos ser positivos.
- a) tenemos
 - b) tengamos
 - c) se puede decir tanto *tenemos* como *tengamos*
- Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *tenemos* y *tengamos*?
30. *La madre les está reprochando a los niños:*
– No veo que os _____ levantado y preparado para ir a la escuela.
- a) habéis
 - b) hayáis
 - c) se puede decir tanto *habéis* como *hayáis*
- Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *habéis* y *hayáis*?
31. – Ángel recuerda que _____ verano cuando visitó su país natal por última vez.
- a) era
 - b) fuera
 - c) se puede decir tanto *era* como *fuera*
- Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *era* y *fuera*?
32. – Tenemos que estar atentos al teléfono, porque Pedro debería llamar.
– Pues porque _____ Pedro, yo no pienso quedarme todo el día en casa al lado del teléfono.
- a) llama
 - b) llame
 - c) se puede decir tanto *llama* como *llame*
- Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *llama* y *llame*?
33. – Quiero que apruebes ese examen aunque _____ que estudiar toda la noche.
- a) tienes
 - b) tengas

c) se puede decir tanto *tienes* como *tengas*
Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *tienes* y *tengas*?

34. *Después de haber enseñado el piso a una pareja, el dueño del piso le dice a su mujer:*

– No han dicho que les _____ el piso, pero yo pienso que lo alquilarán.

- a) gusta
- b) guste
- c) se puede decir tanto *gusta* como *guste*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *gusta* y *guste*?

35. *Estás hablando con tu compañera de trabajo que es mayor que tú y tiene mucha más experiencia. Le dirás:*

– Aunque usted _____ más experiencia que yo, la solución que propone no me parece factible.

- a) tiene
- b) tenga
- c) se puede decir tanto *tiene* como *tenga*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *tiene* y *tenga*?

36. – He decidido visitar a Paco porque _____ enfermo.

- a) está
- b) esté
- c) se puede decir tanto *está* como *esté*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *está* y *esté*?

37. – Todos los días me levanto con dos horas de antelación. No puedo llegar tarde al trabajo porque quiero que me suban el sueldo.

– ¿Piensas que te van a subir el sueldo simplemente porque _____ a tiempo?

- a) llegas
- b) llegues
- c) se puede decir tanto *llegas* como *llegues*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *llegas* y *llegues*?

38. – Veo que el informe que has escrito _____ erratas otra vez.

- a) tiene
- b) tenga
- c) se puede decir tanto *tiene* como *tenga*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *tiene* y *tenga*?

39. – Aunque me lo _____ otras cien veces, no consigo entenderlo.

- a) explicas
- b) expliques
- c) se puede decir tanto *explicas* como *expliques*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *explicas* y *expliques*?

40. *Vuestros vecinos organizan una fiesta esta noche. No sabéis si estáis invitados porque tu hermana Marta, la única que estuvo en casa durante todo el día, no está segura de si os han invitado. Dices:*

– Marta no recuerda que nos _____ a la fiesta.

- a) han invitado
- b) hayan invitado
- c) se puede decir tanto *han invitado* como *hayan invitado*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *han invitado* y *hayan invitado*?

41. *Tu compañero de trabajo y tú estáis en el coche. Vais camino del trabajo. Te llama vuestro jefe y te dice que es importante que lleguéis a tiempo porque los clientes están a punto de venir. Tú estás seguro de que vais a llegar a tiempo y se lo dices. Cuelgas y le dices al compañero:*

– El jefe duda que _____ a tiempo.

- a) llegamos
- b) lleguemos
- c) se puede decir tanto *llegamos* como *lleguemos*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *llegamos* y *lleguemos*?

42. *El Real Madrid ganó el partido aunque todos estaban seguros de que el Barcelona iba a ganar. También tú te sorprendes y reaccionas de la siguiente manera:*

– ¡No creo que el Madrid _____!

- a) ha ganado
- b) haya ganado
- c) se puede decir tanto *ha ganado* como *haya ganado*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *ha ganado* y *haya ganado*?

43. *Tu hermana hace ejercicios todos los días, pero no come bien. Le dices:*

– Aunque _____ deporte todos los días, si no cambias la dieta, no perderás kilos.

- a) haces
- b) hagas
- c) se puede decir tanto *haces* como *hagas*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *haces* y *hagas*?

44. – Hoy no iremos a la playa porque _____ lloviendo.

- a) está
- b) esté
- c) se puede decir tanto *está* como *esté*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *está* y *esté*?

45. – Aún no se sabe quién la atacó. El único sospechoso era Roberto, pero ella no dijo que _____ él.

- a) había sido
- b) hubiera sido
- c) se puede decir tanto *había sido* como *hubiera sido*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *había sido* y *hubiera sido*?

46. – No es una buena idea ir a ese barrio. Os aseguro que es muy peligroso, pero Luis es muy ingenuo y no cree que _____ peligro en ir allí.

- a) hay
- b) haya
- c) se puede decir tanto *hay* como *haya*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *hay* y *haya*?

47. – Rosa me confesó que en realidad _____ de acuerdo con todo lo que yo decía.

- a) estaba
- b) estuviera
- c) se puede decir tanto *estaba* como *estuviera*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *estaba* y *estuviera*?

48. *Fernando está en una fiesta donde hay poca gente. Le están llamando por teléfono. Es Elisa:*

Elisa: – ¿Qué tal la fiesta?

Fernando: – Aunque _____ pocos, seguro que nos lo pasaremos genial.

- a) somos
- b) seamos
- c) se puede decir tanto *somos* como *seamos*

Si tu respuesta es (c), ¿cuál es la diferencia entre *somos* y *seamos*?

ПРИЛОГ Б

Упитник који су попуњавали експериментални испитаници

ЛИЧНИ ПОДАЦИ	
Име и презиме:	
Година рођења:	
Место рођења:	
Основна школа коју сте похађали и место у којем се налази:	
Средња школа коју сте похађали и место у којем се налази:	
Студирате шпански језик на:	а) Филолошком факултету Универзитета у Београду; б) Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу;
Година уписа:	
Година студија коју тренутно похађате:	
ПОДАЦИ О ПОЗНАВАЊУ ЈЕЗИКА	
Матерњи језик:	
Страни језици које говорите:	

На скали од један до пет оцените своје знање граматике шпанског језика:	1 2 3 4 5
Да ли сте учили шпански језик пре уписа на Факултет?	Да / Не
Ако је Ваш одговор на претходно питање <i>да</i> , наведите где и колико дуго:	
Да ли сте некада боравили на шпанском говорном подручју дуже од месец дана у континуитету?	Да / Не
Ако је Ваш одговор на претходно питање <i>да</i> , да ли је то била студентска размена или приватни аранжман?	
Ако сте боравили на шпанском говорном подручју дуже од месец дана у континуитету, наведите место и државу:	
Да ли користите шпански језик изван учионице?	Да / Не
Ако је Ваш одговор на претходно питање <i>да</i> , наведите где га користите и колико често:	
НАЧИН УЧЕЊА	
Који начин учења сматрате корисним за савладавање граматике? (можете заокружити више одговора)	<p>а) Прво запамтим граматичка правила, а потом радим граматичке задатке;</p> <p>б) Радим граматичке задатке све док самостално не изведем правила, те их тако спонтано усвајам;</p> <p>в) Граматику учим спонтано кроз комуникативне задатке на часу;</p> <p>г) Друго:</p>

Да ли Вам помаже поређење граматике шпанског и српског језика (или шпанског и неког другог страног језика)?	Да / Не
Да ли сматрате да је корисно да наставник страног језика зна Ваш матерњи језик?	Да / Не
Да ли је важно да страни језик учите од матерњег говорника тог језика?	Да / Не
Да ли сматрате да је превођење приликом учења страног језика корисно за савладавање граматике?	а) Да, кроз превод лакше савладам граматiku. б) Не, мислим да у настави страног језика уопште не треба користити матерњи језик. в) Не, приликом учења страног језика не помажу ми задаци превођења, али нисам против употребе матерњег језика у настави (нпр. граматичка правила је боље објаснити на матерњем језику ученика). г) Други одговор:
Које уџбенике сте до сада користили на студијама? (можете заокружити више одговора)	а) <i>(Nuevo) Prisma</i> ; б) <i>Embarque</i> ; в) <i>Aula Internacional</i> ; г) <i>Pasaporte</i> ; д) <i>Gente (Hoy)</i> ; ђ) <i>(Nuevo) Sueña</i> ; е) <i>El Ventilador</i> ; ж) Други: _____

1. – La sustituiré mañana en el trabajo, aunque, para decirte la verdad, no _____ reprimir el disgusto.
- a) puedo
b) pueda
c) moguće je upotrebiti i *puedo* i *pueda*
d) ne znam odgovor
Образложите одговор.

2. *En la clase de matemáticas Pedro siempre llega a la solución correcta, pero esta vez se ha equivocado y la profesora ha confirmado que la solución de Pedro es incorrecta. Tú no te lo puedes creer, te sorprendes y reaccionas de la siguiente manera:*
 – ¡No creo que Pedro _____!
 a) se ha equivocado
 b) se haya equivocado
 c) moguće je upotrebiti i *se ha equivocado* i *se haya equivocado*
 d) ne znam odgovor
 Obrazložite odgovor.
3. – No digo yo que su país no sea tranquilo, que lo es, aunque cada vez menos, pero también es aburrido. Tienen poco color las cosas, poca variedad, y la gente, no está mal la gente, pero no toda es buena. Nos llaman negros a los colombianos aunque no lo _____.
 a) somos
 b) seamos
 c) moguće je upotrebiti i *somos* i *seamos*
 d) ne znam odgovor
 Obrazložite odgovor.
4. *Tienes disputas con tus vecinos porque todos los días a la hora de la siesta tocan la batería y, por lo tanto, hacen mucho ruido. Les has dicho que los vas a denunciar y de verdad lo piensas hacer, pero ellos lo dudan. Dirás:*
 – Dudan que yo _____ capaz de denunciarlos.
 a) soy
 b) sea
 c) moguće je upotrebiti i *soy* i *sea*
 d) ne znam odgovor
 Obrazložite odgovor.
5. – ¿Cómo me ves?
 – Pues, ese traje no me parece de moda.
 – Así que no te gusta.
 – Yo no he dicho que no me _____, simplemente he dicho que no me parece de moda.
 a) gusta
 b) guste
 c) moguće je upotrebiti i *gusta* i *guste*
 d) ne znam odgovor
 Obrazložite odgovor.
6. – No sé si iremos a Rusia este año. Pero aunque _____, seguro que no visitaremos Moscú.
 a) vamos
 b) vayamos
 c) moguće je upotrebiti i *vamos* i *vayamos*
 d) ne znam odgovor
 Obrazložite odgovor.

7. – Te digo que apagues la tele.
– ¿Por qué? ¿Porque lo _____ tú?
a) dices
b) digas
c) moguće je upotrebiti i *dices* i *digas*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
8. *La madre le dice a su hija:*
– Aunque _____ mi hija, no te perdono por lo que acabas de hacer.
a) eres
b) seas
c) moguće je upotrebiti i *eres* i *seas*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
9. *Tú no sabes quién ha tirado el plan del proyecto a la papelera. Te interesa qué es lo que piensa Lara. Dirás:*
– ¿Cree Lara que Manuel _____ el plan del proyecto?
a) ha tirado
b) haya tirado
c) moguće je upotrebiti i *ha tirado* i *haya tirado*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
10. – Sí, ve, porque cierra los ojos si le acerco una luz intensa. Y también oye, aunque no _____ seguro que entienda.
a) es
b) sea
c) moguće je upotrebiti i *es* i *sea*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
11. – ¿Ves qué bonito es el vestido?
– No veo que _____ bonito, veo que es perfecto.
a) es
b) sea
c) moguće je upotrebiti i *es* i *sea*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
12. – El médico me ha mandado hacer algunos análisis de sangre. Aunque me _____ algo, no pienso cambiar mi estilo de vida.
a) encuentran
b) encuentren
c) moguće je upotrebiti i *encuentran* i *encuentren*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.

13. – Tú me dijiste que Olivia _____ mañana, ¿no?
a) venía
b) viniera
c) moguće je upotrebiti i *venía* i *viniera*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
14. *Adolfo Suárez fue presidente del Gobierno, pero ahora padece de Alzheimer y no lo recuerda.*
Diremos:
– Suárez no recuerda que _____ presidente.
a) fue
b) fuera
c) moguće je upotrebiti i *fue* i *fuera*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
15. – Creemos que él _____ interesado en comprar otro coche, es que el motor del que tiene ya no marcha.
a) está
b) esté
c) moguće je upotrebiti i *está* i *esté*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
16. – Pero no puedes conducir con este tiempo, está nevando, quédate aquí esta noche y podrás irte mañana.
– Aunque _____ mal tiempo, tengo que regresar a casa esta noche porque los niños no pueden quedarse solos.
a) hace
b) haga
c) moguće je upotrebiti i *hace* i *haga*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
17. *Marta y Paco están de paseo y Marta le dice a Paco:*
– ¿No crees que _____ demasiado lejos? Tardaremos mucho en regresar.
a) hemos ido
b) hayamos ido
c) moguće je upotrebiti i *hemos ido* i *hayamos ido*
d) ne znam odgovor
Obrazložite odgovor.
18. *Paula:* – Alejandro dice que mis novelas son malas.
Alejandro: – Jamás he dicho que tus novelas _____ malas.
a) son
b) sean

- c) moguće je upotrebiti i *son* i *sean*
d) ne znam odgovor.
Obrazložite odgovor.

19. *María y Francisco están en una fiesta. Ha venido poca gente.*

María: – Estoy muy decepcionada... Pensaba que vendría más gente.

Francisco: – Aunque _____ pocos, seguro que nos lo pasaremos estupendo.

- a) somos
b) seamos
c) moguće je upotrebiti i *somos* i *seamos*
d) ne znam odgovor.
Obrazložite odgovor.

20. – Me gusta este chocolate porque _____ mucho cacao.

- a) lleva
b) lleve
c) moguće je upotrebiti i *lleva* i *lleve*
d) ne znam odgovor.
Obrazložite odgovor.

21. – Creo que esa crema está disponible solamente en ese tamaño. No recuerdo que la _____ ni más pequeña ni más grande.

- a) he visto
b) haya visto
c) moguće je upotrebiti i *he visto* i *haya visto*
d) ne znam odgovor.
Obrazložite odgovor.

22. – Aunque me lo _____ de rodillas, no le daré lo que quiere.

- a) pide
b) pida
c) moguće je upotrebiti i *pide* i *pida*
d) ne znam odgovor.
Obrazložite odgovor.

23. Hijo: – Tú siempre has creído que mi hermano es mejor que yo.

Madre: – Eso no es cierto. Yo nunca he creído que tu hermano _____ mejor que tú. Os quiero igual.

- a) es
b) sea
c) moguće je upotrebiti i *es* i *sea*
d) ne znam odgovor.
Obrazložite odgovor.

24. Fernando: – Es increíble. María dice que tiene muchas cosas que hacer, así que quién sabe cuándo entregará el trabajo.

Alejandro: – Pues aunque _____ muy ocupada, tendrá que terminarlo en el plazo previsto.

- a) está
 - b) esté
 - c) moguće je upotrebiti i *está* i *esté*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

25. – Rosalía ha dicho que le _____ este cuadro, así que he pensado que se lo compremos para su nuevo piso.

- a) encanta
 - b) encante
 - c) moguće je upotrebiti i *encanta* i *encante*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

26. – Os visitaremos este fin de semana. Aunque no _____ convencer a los niños, mi marido y yo iremos seguro.

- a) logramos
 - b) logremos
 - c) moguće je upotrebiti i *logramos* i *logremos*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

27. – Tú mujer me dice que sigues practicando la caza a veces.

– Sí, pero, para decirte la verdad, aunque no _____ de practicar la caza, me horroriza la sangre.

- a) he dejado
 - b) haya dejado
 - c) moguće je upotrebiti i *he dejado* i *haya dejado*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

28. – Todos sabemos que fue Francisco el que cometió el delito, pero él no confesó que lo _____.

- a) había hecho
 - b) hubiera hecho
 - c) moguće je upotrebiti i *había hecho* i *hubiera hecho*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

29. – Tengo miedo de que no sobreviva la operación.

– Yo también, pero aunque _____ miedo, debemos ser positivos.

- a) tenemos
 - b) tengamos
 - c) moguće je upotrebiti i *tenemos* i *tengamos*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

30. *La madre les está reprochando a los niños:*

– No veo que os _____ levantado y preparado para ir a la escuela.

- a) habéis
- b) hayáis
- c) moguće je upotrebiti i *habéis* i *hayáis*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

31. – Ángel recuerda que _____ verano cuando visitó su país natal por última vez.

- a) era
- b) fuera
- c) moguće je upotrebiti i *era* i *fuera*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

32. – Tenemos que estar atentos al teléfono, porque Pedro debería llamar.

– Pues porque _____ Pedro, yo no pienso quedarme todo el día en casa al lado del teléfono.

- a) llama
- b) llame
- c) moguće je upotrebiti i *llama* i *llame*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

33. – Quiero que apruebes ese examen aunque _____ que estudiar toda la noche.

- a) tienes
- b) tengas
- c) moguće je upotrebiti i *tienes* i *tengas*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

34. *Después de haber enseñado el piso a una pareja, el dueño del piso le dice a su mujer:*

– No han dicho que les _____ el piso, pero yo pienso que lo alquilarán.

- a) gusta
- b) guste
- c) moguće je upotrebiti i *gusta* i *guste*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

35. *Estás hablando con tu compañera de trabajo que es mayor que tú y tiene mucha más experiencia. Le dirás:*

– Aunque usted _____ más experiencia que yo, la solución que propone no me parece factible.

- a) tiene
- b) tenga
- c) moguće je upotrebiti i *tiene* i *tenga*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

Obrazložite odgovor.

36. – He decidido visitar a Paco porque _____ enfermo.

- a) está
- b) esté
- c) moguće je upotrebiti i *está* i *esté*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

37. – Todos los días me levanto con dos horas de antelación. No puedo llegar tarde al trabajo porque quiero que me suban el sueldo.

– ¿Piensas que te van a subir el sueldo simplemente porque _____ a tiempo?

- a) llegas
- b) llegues
- c) moguće je upotrebiti i *llegas* i *llegues*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

38. – Veo que el informe que has escrito _____ erratas otra vez.

- a) tiene
- b) tenga
- c) moguće je upotrebiti i *tiene* i *tenga*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

39. – Aunque me lo _____ otras cien veces, no consigo entenderlo.

- a) explicas
- b) expliques
- c) moguće je upotrebiti i *explicas* i *expliques*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

40. *Vuestros vecinos organizan una fiesta esta noche. No sabéis si estáis invitados porque tu hermana Marta, la única que estuvo en casa durante todo el día, no está segura de si os han invitado. Dices:*

– Marta no recuerda que nos _____ a la fiesta.

- a) han invitado
- b) hayan invitado
- c) moguće je upotrebiti i *han invitado* i *hayan invitado*
- d) ne znam odgovor

Obrazložite odgovor.

41. *Tu compañero de trabajo y tú estáis en el coche. Vais camino del trabajo. Te llama vuestro jefe y te dice que es importante que lleguéis a tiempo porque los clientes están a punto de venir. Tú estás seguro de que vais a llegar a tiempo y se lo dices. Cuelgas y le dices al compañero:*

– El jefe duda que _____ a tiempo.

- a) llegamos
 - b) lleguemos
 - c) moguće je upotrebiti i *llegamos* i *lleguemos*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

42. *El Real Madrid ganó el partido aunque todos estaban seguros de que el Barcelona iba a ganar. También tú te sorprendes y reaccionas de la siguiente manera:*

- ¡No creo que el Madrid _____!
- a) ha ganado
 - b) haya ganado
 - c) moguće je upotrebiti i *ha ganado* i *haya ganado*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

43. *Tu hermana hace ejercicios todos los días, pero no come bien. Le dices:*

- Aunque _____ deporte todos los días, si no cambias la dieta, no perderás kilos.
- a) haces
 - b) hagas
 - c) moguće je upotrebiti i *haces* i *hagas*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

44. – Hoy no iremos a la playa porque _____ lloviendo.

- a) está
 - b) esté
 - c) moguće je upotrebiti i *está* i *esté*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

45. – Aún no se sabe quién la atacó. El único sospechoso era Roberto, pero ella no dijo que _____ él.

- a) había sido
 - b) hubiera sido
 - c) moguće je upotrebiti i *había sido* i *hubiera sido*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

46. – No es una buena idea ir a ese barrio. Os aseguro que es muy peligroso, pero Luis es muy ingenuo y no cree que _____ peligro en ir allí.

- a) hay
 - b) haya
 - c) moguće je upotrebiti i *hay* i *haya*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

47. – Rosa me confesó que en realidad _____ de acuerdo con todo lo que yo decía.
- a) estaba
 - b) estuviera
 - c) moguće je upotrebiti i *estaba* i *estuviera*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

48. *Fernando está en una fiesta donde hay poca gente. Le están llamando por teléfono. Es Elisa:*
- Elisa: – ¿Qué tal la fiesta?
- Fernando: – Aunque _____ pocos, seguro que nos lo pasaremos genial.
- a) somos
 - b) seamos
 - c) moguće je upotrebiti i *somos* i *seamos*
 - d) ne znam odgovor
- Obrazložite odgovor.

Биографија ауторке

Маријана Алексић Милановић, рођена у Бајиној Башти 22.12.1991, дипломирала је 2014. године на Катедри за иберијске студије на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Годину дана касније, на истом факултету, одбранила је мастер рад на тему „Стицање преводачке компетенције на универзитетским студијама шпанског језика у Србији“. Исте године је уписала докторске студије, такође на Филолошком факултету у Београду. У оквиру програма Еразмус+, 2017. године добила је стипендију за шестомесечни студијски боравак на Универзитету у Гранади. Три године је била ангажована као докторанд-сарадник на Катедри за иберијске студије Филолошког факултета у Београду, и то на предметима традуктологија, морфологија шпанског језика, синтакса шпанског језика, прагматика и савремени шпански језик. Основне области њеног научно-истраживачког рада су превођење, прагматика и синтакса шпанског језика, као и настава шпанског као страног језика. Бави се књижевним превођењем.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Маријана Алексић Милановић

Број досијеа 15045/д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Облици индикатива и субјунктива у шпанском језику и њихови еквиваленти у српском: семантичко-прагматичка анализа и дидактичке импликације

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 24.3.2020.

M. Milanovic

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Маријана Алексић Милановић

Број досијеа 15045/д

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада Облици индикатива и субјунктива у шпанском језику и њихови еквиваленти у српском: семантичко-прагматичка анализа и дидактичке импликације

Ментор проф. др Јелена Рајић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 24.3.2020.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Облици индикатива и субјунктива у шпанском језику и њихови еквиваленти у српском: семантичко-прагматичка анализа и дидактичке импликације

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве)

У Београду, 24. 3. 2020.

Потпис аутора

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.